

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ
УКРАЇНИ**

**ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА**

Кафедра російської історії

ПИТАННЯ АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ТА РОСІЇ

***Матеріали дев'ятих наукових читань,
присвячених пам'яті Д. П. Пойди***

**Дніпропетровськ
2012**

УДК 94 (470+477)–058.232.6 «11/20»
ББК 63.3 (4УКР)–21+63.3 (4Рос)–21
П 35

Друкується за рішенням вченої ради історичного факультету
Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара
(протокол № 3 від 22 жовтня 2012 р.)

Редакційна колегія:

д-р іст. наук, проф. **В. В. Іваненко** (відп. редактор); д-р іст. наук, проф.
О. М. Буг; д-р іст. наук, проф. **О. В. Михайлюк**; д-р іст. наук, проф.
Ю. П. Присяжнюк; д-р іст. наук, проф. **С. І. Свігленко**; канд. іст. наук, доцент
О. В. Бойко (відп. секретар)

Рецензенти:

д-р іст. наук, проф. **Г. Г. Кривчик**
д-р іст. наук, проф. **В. В. Ченцов**

П 35 Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали дев'ятих
наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди : зб. наук. пр. /
редкол.: В. В. Іваненко (відп. ред.) та ін. – Д.: ПФ Стандарт-Сервіс,
2012. – 244 с.

У збірнику вміщено матеріали дев'ятих традиційних наукових читань з аграрної історії України та Росії, присвячених пам'яті відомого українського історика-аграрника, професора Дмитра Павловича Пойди, які відбулися 9 листопада 2012 р. на історичному факультеті ДНУ імені Олеся Гончара. Висвітлено широке коло актуальних проблем аграрної історії України та Росії XII–XXI ст. – питання соціально-економічного та культурного розвитку селянства, державної аграрної політики, організації селянського господарства, діяльності окремих історичних персоналій та ін. Розрахований на науковців, викладачів, учителів історії, аспірантів, студентів та всіх зацікавлених осіб.

**Матеріали збірника подаються в авторській редакції.
Зміст наукових праць не завжди збігається з точкою зору
редакційної колегії**

Збірник видано за фінансового сприяння авторів

© Колектив авторів, 2012
© Дніпропетровський національний
Університет ім. Олеся Гончара, 2012

СЛОВО ДО ЧИТАЧА

У Дніпропетровському університеті склалися давні традиції у вивченні широкого спектра питань аграрної історії України та Росії. Переважно ця робота велась на кафедрі російської історії (в різні часи – історії народів СРСР, історії СРСР), ровесниці самого університету, заснованого у 1918 р. Біля її витоків стояли відомі вчені, професори М. К. Любавський і М. Ф. Злотников, які започаткували на кафедрі систематичні дослідження аграрної історії. Якісно новий етап у розгортанні дослідницького пошуку в пріоритетних напрямках аграрної історії України та Росії пов'язаний з ім'ям Дмитра Павловича Пойди (1908–1992), одного з провідних фахівців з історії селянства України пореформеної доби. Саме на честь відомого історика-аграрника, доктора історичних наук, професора, заслуженого працівника вищої школи України Д. П. Пойди кафедра російської історії удев'яте в рамках традиційних аграрних читань зібрала колег і учнів Дмитра Павловича, істориків-аграрників, студентів, яким не забракло часу вшанувати світлу пам'ять науковця.

У пропонованому виданні матеріалів дев'ятих пойдинських читань знайшли своє відображення результати наукової роботи дослідників із Дніпропетровська, Дніпродзержинська, Донецька, Запоріжжя, Ізмаїла, Кам'янець-Подільська, Києва, Кривого Рогу, Макіївки, Черкаса, Коломни (Російська Федерація). Історики сфокусували увагу на малодосліджених, подеколи суперечливих проблемах аграрної історії, при цьому вперше залучили до наукового обігу багато неопублікованих раніше джерел. Подано доволі широкий тематичний спектр аграрної проблематики: соціально-економічний та культурний розвиток селянства, державна аграрна політика, організація селянського господарства, діяльність окремих історичних персоналій та ін. Як і у попередніх випусках, тут вміщені матеріали про маловідомі сторінки життєвого шляху і творчості Д. П. Пойди та його учнів. Представлений збірник суттєво розширив хронологічні межі – наукові розвідки присвячені окремим аспектам аграрної історії XII–XXI століть.

Поряд із працями знаних у наукових колах вчених у науковому форумі взяли участь талановиті молоді науковці, аспіранти, тим самим демонструючи генетичний зв'язок між поколіннями істориків, трансмісію дослідницьких традицій, що склалися на історичному факультеті ДНУ імені Олеса Гончара. Як бачимо, закладений Д. П. Пойдою науковий напрямок досліджень постійно збагачується новими ідеями, темами, зайвий раз доводячи, що історія українського села була і лишається одним із пріоритетних напрямів вітчизняної історіографії.

В. В. Іваненко,

доктор історичних наук, професор

ПРОФЕСОР Д. П. ПОЙДА ТА ЙОГО МІСЦЕ В РОЗВИТКУ ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ І НАУКИ НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ

У статті розглядається внесок професора Д. П. Пойди в розвиток історичної освіти і науки на Дніпропетровщині, його науковий стиль, дидактична діяльність.

Ключові слова: Д. П. Пойда Дніпропетровщина, професор, освіта, наука, історія, дидактика.

В статье рассмотрен вклад профессора Д. П. Пойды в развитие исторического образования и науки на Днепропетровщине, его научный стиль, дидактическая деятельность.

Ключевые слова: Д. П. Пойда, Днепропетровщина, профессор, образование, наука, история, дидактика.

The article considers the contribution of Professor D. P. Poyda in the development of historical education and science in Dnipropetrovsk, his scientific style didactics activities.

Key words: D. P. Poyda, Dnipropetrovsk, professor, education, science, history, didactics, investigation.

У славній когорті науковців і освітян Дніпропетровщини завжди було і є чимало видатних, унікальних особистостей, інтелектуалів найвищого гатунку, справжніх корифеїв у тій чи іншій галузі знань. Ці люди по праву складають гордість вітчизняної науки та культури, а їх життєвий і творчий шлях в концентрованому вигляді віддзеркалює кращі риси національного характеру й ментальності українського народу.

Саме до таких особистостей відноситься, за нашим переконанням, і професор Дмитро Павлович Пойда (1908–1992). Основний вектор його наукових студій – історія селянського руху в Україні післяреформеної доби. Загалом, ним підготовлено і опубліковано понад 150 наукових праць. Кандидатська (1949) і докторська (1962) дисертації вченого хоч і стосувалися різних регіонів, засвідчили стійкість і наполегливість у виборі та подальшій роботі над історико-аграрною проблематикою [3, с. 390].

Найбільш вагомим здобутком у науковій спадщині Д. П. Пойди стала монографія «Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866–1900)» [9]. Її поява майже одразу вивела Д. П. Пойду в число лідерів у історико-аграрних студіях України. Цей напрям став надалі магістральним у його науковій творчості. Ли-

ше кілька публікацій стосуються інших проблем, хоча побіжно теж пов'язаних з головною темою. Такою є, наприклад, стаття «Формирование пролетариата на Екатеринославщине в начале его революционной борьбы» [11].

Монографія Д. П. Пойди затребувана і сьогодні. На це вказує, зокрема, фундаментальна робота французького вченого Данієля Бовуа «Битва за землю в Україні» [1], де широко використовується статистичний матеріал з праці Дмитра Павловича. Безперечно, вона стала невід'ємною складовою частиною історіографічної традиції щодо фронтального вивчення історії Правобережної України XIX ст. та аграрної історії взагалі.

Судячи з текстів наукових праць Д. П. Пойди (і, передусім, його монографії), для вченого був характерний широкий дослідницький підхід, котрий полягав у тому, що селянство розглядалося як один з головних суб'єктів суспільного розвитку. І це цілком закономірно, зважаючи на те, що проблематика селянського протесту і селянських рухів, як ніяка інша, вимагає від дослідника світоглядної відкритості, можливості порівнювати унікальне й одиничне, ідеологічний, економічний та інші компоненти протестних дій, уміння оцінювати результативність такої соціальної активності.

Характерну оцінку наукового доробку Дмитра Павловича дав не менш знайомий український історик Микола Павлович Ковальський: «Об'єктивно Д. П. Пойда свідомо, без побоювань величезних труднощів різного плану, виконував дуже важливу місію як син селянина і представник сільської інтелігенції, розпочавши дослідження магістральної проблеми української історіографії» [4, с.11].

Відмітною рисою наукового стилю Д. П. Пойди була виняткова скрупульозність і виваженість у роботі з документальними матеріалами, прагнення до максимально повного їх охоплення та використання. На сторінках його праць зроблені численні та архівознавчі екскурси і спостереження, ґрунтовно розкриті структура, інформаційна цінність, особливості і потенції основних джерельних комплексів і окремих цікавих документів про селянство України другої половини XIX ст.

Джерелознавча компонента займала, таким чином, чільне місце у творчості професора.

Важливе теоретичне і методичне значення мало визначення Дмитром Павловичем спочатку шести, а потім й восьми ключових параметрів у схемі вивчення селянських рухів. Свої міркування з приводу цих та низки інших принципових питань він аргументовано виклав у ході публічної дискусії, проведеної в середині 60-х рр. XX ст. на шпальтах Українського історичного журналу [10].

Водночас Д. П. Пойда брав активну участь у підготовці таких фундаментальних енциклопедичних видань, як багатотомна «Історія

Української РСР», «Історія міст і сіл Української РСР», «Радянська енциклопедія історії України», «Большая Советская Энциклопедия».

Маючи солідний творчий доробок у царині аграрної історії України дореволюційної доби, Д. П. Пойда опікувався близької до своєї, «рідною» проблематикою, пов'язаною з селянством. У результаті на факультеті з'явився і доволі закріпився такий цікавий напрям як історія народницького руху 60–80-х рр. XIX ст. в Україні. Найбільш рельєфно і масштабно його презентує один з найздібніших аспірантів Дмитра Павловича, а нині доктор наук, професор, декан історичного факультету ДНУ імені Олеса Гончара С. І. Світленко.

Отже, Д. П. Пойді вдалося, по суті, закласти підвалини аграрних і соціальних досліджень в урбанізованому Придніпровському регіоні середини XX ст. Цікавий штрих: будучи фактично в епіцентрі відродження структур історичної освіти і науки Дніпропетровщини після Великої Вітчизняної війни, Дмитро Павлович зумів закласти в цей процес свій «камінь», свій напрямок аграрних досліджень, який в принципі не мав перспектив розраховувати на магістральний статус, враховуючи тогочасний регіональний контекст. І так, поступово, ланцюжок аграрних студій простягнувся тут до нашого часу, котрий, природно, висуває вже якісно нові завдання і щодо теоретико-методологічних засад таких досліджень, і, звісно ж, стосовно інституційних елементів наукового процесу в цілому.

Важко недооцінити внесок Д. П. Пойди в розвиток історичної освіти на Дніпропетровщині. У 1939/1940 навчальному році було відновлено набір студентів на перший курс історичного факультету ДДУ. Саме в той час, коли помітно відчувався брак кваліфікованих кадрів, факультетську викладацьку «родину» поповнив молодий, талановитий і енергійний випускник Харківського педагогічного інституту, тоді ще аспірант Київського інституту червоної професури, до того ж уродженець Катеринославщини, Дмитро Павлович Пойда. З вересня 1939 р. по серпень 1941 р. він виконував обов'язки завідувача кафедри історії народів СРСР, де зарекомендував себе здібним керівником, талановитим організатором структурного підрозділу факультету. Безперечно, це був лише перший досвід роботи Дмитра Павловича на керівній посаді, який знадобився йому у подальшому професійному зростанні.

Велика Вітчизняна війна, яка зненацька увірвалась в стіни бурхливого університетського життя, не пройшла осторонь Д. П. Пойди. Як свідчать документи Музею історії ДНУ, вже 30 червня 1941 р. ректор Л. І. Сафронів зачитав наказ про мобілізацію всіх науково-педагогічних працівників університету до лав Червоної армії, у їх числі був і Дмитро Павлович [6, арк. 1].

Відчувши, як кажуть, на власному досвіді весь «гіркий присмак» війни, після демобілізації Д. П. Пойда повернувся до рідного універси-

тету. Він поновився на попередній роботі в якості завідувача кафедри історії народів СРСР, змінивши на цій посаді Дмитра Филимоновича Красицького, який очолював кафедру у непрості воєнні часи (1943–1946 рр.) [14, арк. 2].

Як свідчать документи Архіву ДНУ імені Олеся Гончара, у 1945р. відбувся перший повоєнний випуск історичного факультету ДДУ. Дипломи про закінчення вузу отримали 16 осіб [13, арк. 2]. Другий повоєнний випуск відбувся у 1946 р. і нараховував уже 45 чоловік, з яких було 35 дівчат і 10 хлопців. Збільшення кількості останніх пояснюється демобілізацією з лав Червоної Армії у зв'язку із закінченням Великої Вітчизняної війни. Випускникам присвоювалась кваліфікація «вчитель середньої школи, викладач вузу», яку отримало 16 осіб та «вчитель середньої школи» – 29 осіб [12, арк. 22–24].

Нагадаємо, що в повоєнний час, в 1948 р. історичний факультет у структурі ДДУ був ліквідований. І знов відновлений в 1965 р. (як відділення в рамках об'єднаного історико-філологічного факультету, з якого виокремився в 1971 р.). У таких умовах особливо важливого значення набували особисті та професійні якості нових «батьків-засновників», серед яких чинне місце займав Д. П. Пойда. Саме він став одним із фундаторів відродженої кафедри історії СРСР, яку очолював з перервами близько тридцяти років.

Працюючи певний час в гірничому інституті імені Артема (нині – Національний гірничий університет), а потім більшу частину свого творчого життя в Дніпропетровському державному (нині – національний університет імені Олеся Гончара), Д. П. Пойда став однією з найкolorитніших, опорних фігур історичної освіти і науки в регіоні, науковцем, який зміг зберегти баланс між дослідницькою об'єктивністю і неминучою, в таких випадках, кореляцією з політико-ідеологічними імперативами. Думається, ключову роль тут зіграли винятково порядні, особистісні характеристики історика, завдяки чому він посів особливе, вагоме місце в історіографічному процесі цієї суперечливої епохи.

Ефективно вирішуючи наукові завдання, Д. П. Пойда паралельно займався активною дидактичною діяльністю, незмінно читаючи в Дніпропетровському університеті нормативний курс «Історія Росії (XIX – початок XX ст.)», ряд спецкурсів та спецсемінарів.

Не одне покоління істориків пам'ятає його лекційні курси, що базувалися на новітніх досягненнях історичної науки. Дмитро Павлович читав неквапливим голосом, студентів вражала глибина думки, ґрунтовний аналіз матеріалу, докладні й точні характеристики історичних діячів. Не лишалися поза його увагою найбільш складні, гострі, дискусійні питання вітчизняної історії, різні точки зору, їх тлумачення в історіографії. Коли професора запитували, що він вважає найголовні-

шим у лекції, то неодмінно чули у відповідь: «Систематизацію матеріалу, його узагальнення, дохідливість викладу» [2].

Однак такий підхід не призводив до спрощення і систематизації висвітлення історичного процесу, бо Дмитро Павлович, насичуючи лекцію багатим фактичним матеріалом, завжди читав їх на високому, професійному рівні, постійно прагнув виробити в слухачів уміння знаходити причинно-наслідковий зв'язок подій і явищ, розуміти їх у діалектичній взаємообумовленості.

Безперечно, за цією вдаваною простотою – роки наполегливої і напруженої праці. Курс його лекцій запам'ятовувався надовго і був зразком для випускників історичного факультету.

Завдяки зусиллям Дмитра Павловича та його колег у 1951 р. з'явився перший збірник наукових праць історичного факультету. Збірник «Научные записки Днепропетровского государственного университета» дав можливість для появи публікацій ряду дослідників, зокрема Д. П. Пойди «Крестьянское движение в Екатеринославской губернии накануне крестьянской реформы 1861 года», І. Л. Болясного «Положение рабочего класса в Екатеринославской губернии накануне первой мировой империалистической войны», В. Я. Борщевського «Вооруженное восстание за власть Советов в Екатеринославе (декабрь 1917 г.)». Прикметно, що «Научные записки...» були надруковані у видавництві Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка [6].

Дмитро Павлович міг би пишатися цілою плеядою своїх талановитих вихованців, які достойно продовжують започатковану ним справу. Багато з них стали знаними фахівцями-істориками, докторами наук, професорами. В їх числі Д. С. Шелест, Л. П. Гарчева, В. В. Стецкевич, В. В. Крутіков, С. І. Світленко, А. В. Бойко, Г. Г. Кривчик та ін. Д. П. Пойда був науковим «батьком» для більш ніж тридцяти кандидатів наук. Понад двадцять років він очолював спеціалізовану вчену раду на історичному факультеті ДДУ.

Наведені факти, на перший погляд, нібито й не такі масштабні, соціально значимі, але, здається, що саме в них, як у краплині води, віддзеркалено образ Д. П. Пойди, його висока наукова й освітянська культура, моральна охайність, громадянська позиція, ерудиція, справжня інтелігентність, вірність ідеалам, принципам об'єктивності та історизму, тобто все те, за що його глибоко поважали науковці, викладачі, аспіранти і студенти як ДДУ, так і інших вищих навчальних закладів Дніпропетровщини.

Бібліографічні посилання

1. *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні. 1863–1914. Поляки в соціоетнічних конфліктах / Д. Бовуа. – К., 1998.

2. *Іваненко В. В.* Тернистий шлях до науки / В. В. Іваненко // Питання аграрної історії України та Росії: Матер. наук. читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди. – Д., 1995. – С. 4–9.
3. *Кавун М. Е.* Пойда Дмитро Павлович / М. Е. Кавун // Професори Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара: Біобібліографічний довідник. – Д., 2008. – С. 389–391.
4. *Ковальський М. П.* До питання про особливості стилю наукової творчості професора Дмитра Пойди / М. П. Ковальський // Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали наук. читань, присв. пам'яті Д. П. Пойди. – Д., 1995. – С. 9–16.
5. *Мирончук В. Д.* Перші повоєнні випуски історичного факультету Дніпропетровського держуніверситету / В. Д. Мирончук, В. Ю. Медяник // Спадщина: зб. наук. ст. / упоряд. Н. Л. Юзбашева. – Д., 2012. – С. 290–298.
6. Наказ № 326-а по Дніпропетровському державному університету від 30 червня 1941 р. // Музей історії ДНУ імені Олеся Гончара. – Ф. 1, оп. 1, спр. 95, арк. 1.
7. Научные записки. Сборник работ исторического факультета. – Т. XL. – Вып. 1. – К., 1951. – 170 с.
8. *Пойда Д. П.* К вопросу о подготовке в ходе реформы 1861 г. в Екатеринославской губернии / Д. П. Пойда // Научные записки ДГУ. – 1953. – Т. 42. – Вып. 2.
9. *Пойда Д. П.* Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866–1900 гг.) / Д. П. Пойда. – Д., 1960.
10. *Пойда Д. П.* О методике изучения крестьянского движения периода домонополистического капитализма / Д. П. Пойда // УІЖ. – 1966. – № 5.
11. *Пойда Д. П.* Формирование пролетариата на Екатеринославщине в начале его реолюционной борьбы / Д. П. Пойда // Рабочий класс Приднепровья: формирование, традиции, социальный облик: сб. науч. тр. – Д., 1989.
12. Протокол № 6 заседания Государственной экзаменационной комиссии по историческому факультету ДГУ от 27.06. 1946 // Архів ДНУ імені Олеся Гончара. – Ф. 1, оп. 1-ос, спр. 65, арк. 22–24.
13. Список студентов-выпускников за 1944/45 учебный год // Архів ДНУ імені Олеся Гончара. – Ф. 1, оп. 1-ос, спр. 57, арк. 2.
14. Справка доц. Красицькому Д. Ф. от 19 сентября 1947 г. // Музей історії ДНУ імені Олеся Гончара. – Ф. 1, оп. 1, спр. 10, арк. 2.

Надійшла до редколегії 28.08.2012.

**Д. П. ПОЙДА І Д. С. ШЕЛЕСТ:
БІЛЯ ВИТОКІВ ВІДНОВЛЕНОГО ІСТОРИЧНОГО
ФАКУЛЬТЕТУ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

У статті розглянуто основні етапи діяльності Д. П. Пойди, його вплив на формування особистості Д. С. Шелеста, їхня співпраця на історичному факультеті Дніпропетровського університету.

Ключові слова: Д. П. Пойда, Д. С. Шелест, історія, факультет, науковець, викладач, людина, особистість.

В статье рассмотрено основные этапы деятельности Д. П. Пойды, его влияние на формирование личности Д. С. Шелеста, их сотрудничество на историческом факультете Днепропетровского университета.

Ключевые слова: Д. П. Пойда, Д. С. Шелест, история, факультет, ученый, преподаватель, человек, личность.

In the article the main stages of D.P. Poyda's activity, his influence on personality forming D.S. Shelest, their collaboration at the historical department in the Dnepropetrovsk university were examined.

Key words: D.P. Poyda, D.S. Shelest, history, department, scientist, teacher, person, personality.

Загальновідомо, що Дмитро Павлович Пойда стояв біля витоків відновленого в середині шестидесятих років ХХ ст. історичного факультету ДДУ. Він повернувся до рідного вузу, де в 1939–1941 рр. та 1946–1948 рр. виконував обов'язки завідувача кафедри історії народів СРСР, в розквіті життєвих сил і таланту, маючи великий досвід наукової й педагогічної роботи.

У 1965 р. Дмитро Павлович очолив кафедру історії СРСР та УРСР спочатку на історичному відділенні історико-філологічного факультету, а з 1971 р. на історичному факультеті ДДУ. «Дід», як його шанобливо називали колеги, понад двадцять років працював завідувачем (1965–1986), а згодом професором кафедри (1987–1992) [2, с. 64].

Створюючи колектив однодумців, Дмитро Павлович розумів необхідність об'єднання зусиль як досвідчених, так і молодих фахівців, які повинні були відповідати вимогам часу, дбати про авторитет факультету, його місце в системі історичної освіти.

Матеріали попередніх читань, присвячених пам'яті професора Д. П. Пойди, дали можливість краще усвідомити творчу лабораторію відомого вченого і педагога. Як підкреслював у своїх спогадах С. І. Світленко «Дмитро Павлович бачив свою місію у підготовці змі-

ни» [7, с. 43]. Він мав справжній талант знаходити молодих талановитих істориків, залучати їх до співпраці.

Одним з таких істориків, на якого звернув увагу завідувач, став Дмитро Сергійович Шелест. Випускник Одеського державного університету, у 1963–1966 рр. навчався в аспірантурі кафедри історії КПРС. Після її закінчення у 1966 р. успішно захистив кандидатську дисертацію «Деятельность КП Украины по ускорению технического прогресса в металлургической промышленности (1959–1965 гг.)». Науковим керівником аспіранта був професор Ф. С. Павлов, який з 1966 до 1970 рр. займав посаду декана історико-філологічного факультету [12, с. 354].

Новому викладачеві була притаманна не тільки молодість (1937 р. н.), на момент захисту йому не виповнилося і тридцяти років, але й певний педагогічний досвід: у 1961–1963 рр. він працював викладачем історії в СШ № 11 м. Олександрія. До того ж, так зване «пролетарське» походження: народився у сім'ї робітників.

За короткий період роботи на кафедрі (1966–1969) Дмитро Сергійович пройшов шлях від викладача, старшого викладача до доцента кафедри історії СРСР та УРСР. Як зазначалось в характеристиці того часу «Дмитро Сергійович користувався повагою колег і студентів, відповідально ставився до викладацької та громадської роботи».

Наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. ХХ ст. відбуваються важливі події на історичному факультеті. У 1971 р. переїздить до Москви Ф. С. Павлов, де стає завідувачем кафедри Московського гірничого інституту. У зв'язку з цим першочергового значення набуло вирішення кадрового питання. Дмитро Павлович був одним із тих, хто не заперечував, щоб вакантні посади на факультеті посіли викладачі кафедри історії СРСР – доценти М. П. Ковальський та Д. С. Шелест. Перший очолив факультет у 1970–1971 рр., а другий – у 1971 р. став завідувачем кафедри історії КПРС [3, с. 565].

На той момент, коли Дмитро Сергійович став завідувачем кафедри історії партії, йому виповнилось тридцять три роки. За короткий термін перебування на цій посаді (1971–1979 рр.) він підготував докторську дисертацію «Количественные и качественные изменения в составе рабочего класса УССР в период коммунистического строительства (1959–1970 гг.)», яку захистив у 1974 р. У 1976 р. отримав учене звання професора кафедри історії КПРС. Прикметно, що Д. С. Шелест редагував кафедральні наукові збірники, одним з яких можна назвати «Партийные организации Украины в борьбе за научно-технический прогресс» (1975 р.) [3, с. 565].

Працюючи на кафедрі, Дмитро Сергійович віддав належне своєму Наставнику. У 1969 р. в «Українському історичному журналі» було надруковано його матеріал, присвячений ювілею Д. П. Пойди. Зазначається, що «21 жовтня 1968 р. на засіданні вченої ради Дніпропетров-

ського державного університету відбулось вшанування 60-річчя з дня народження і 30-річчя наукової та педагогічної діяльності завідувача кафедрою історії СРСР доктора історичних наук, професора Дмитра Павловича Пойди». Підкреслюється, що він «веде велику громадську роботу і часто виступає перед трудящими міста і області» [11, с. 155].

У 1979 р. починається «одеський» період життя і творчої роботи Д. С. Шелеста. На жаль, про цю добу є лише одне речення в матеріалі, який у 2008 р. було надруковано у колективному виданні «Професори Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара (1918–2008)»: «В 1979 р. працював в Одесі завідувачем кафедри історії та політології» [3, с. 566]. Ця неточність потребує пояснення. Спочатку Дмитро Сергійович очолював кафедру соціології Одеського університету імені І. І. Мечникова, працював професором кафедри історії України того ж вузу. З 1997 по 2005 рр. – професор кафедри соціальних теорій Одеської державної юридичної академії. У 1999 р. Д. С. Шелест у співавторстві з М. М. Юрченком видав книгу «Політико-правові основи етнодержавотворення в Україні» [10]. Разом з професором Л. І. Кормич надрукував навчальний посібник «Формування партійної системи сучасної України», яке витримало два видання. Перу Дмитра Сергійовича належить і солідний історико-красознавчий нарис «Одесса: время испытаний и надежд (XX столетие)», який побачив світ у 2000 р. [9].

Після реорганізації структури Одеської державної юридичної академії (2006 р.) ряд викладачів кафедри соціальних теорій, зокрема Д. С. Шелест, опиняється в інших навчальних закладах. Сьогодні Дмитро Сергійович працює професором кафедри філософських та соціально-політичних наук Одеського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України (ОРІДУ НАДУ). Викладає навчальну дисципліну «Концептуальні засади взаємодії політики й управління». Під час навчально-наукового семінару, який проходив у цьому вузі 14–15 грудня 2010 р., Дмитро Сергійович виступив з доповіддю «Застосування нових суспільних цінностей в діяльності державних службовців». Важливе місце у житті Д. С. Шелеста займає громадська діяльність, яка пов'язана з його активною участю в об'єднанні «Діти війни».

Дмитро Сергійович Шелест, якому 31 липня 2012 р. виповнилось 75 років, залишається «в строю». Сьогодні, він – авторитетний вчений і педагог, який опублікував понад 150 наукових праць (з яких 4 монографії), підготував 36 кандидатів та 5 докторів наук [3, с. 566]. Серед них – Ю. В. Котляр, який під керівництвом Д. С. Шелеста у 1997 р. захистив кандидатську дисертацію «Повстансько-партизанський рух українських селян у 1919 – на початку 1920 рр. (на матеріалах Півдня України)» [5]. У 2005 р. учень вченого захистив докторську дисерта-

цію «Селянство Півдня України в період нової економічної політики (1921–1929 рр.)».

Частина дисертацій, які були захищені під керівництвом професора Д. С. Шелеста стосувалась політичних наук. Зокрема, це – дисертація Ю. І. Шмаленко «Геополітичні пріоритети України» (2002 р.), О. В. Мошак «Альтернативні концепції державності в політичній думці української міжвоєнної еміграції в Європі» (2002 р.) та ін.

Розглядаючи життєвий і творчий шлях Дмитра Сергійовича Шелеста, можна з повною відповідальністю зазначити, що він був і продовжує залишатися учнем Д. П. Пойди. Серед авторитетних істориків, докторів історичних наук Л. П. Гарчевої, В. В. Стецкевича, В. В. Крутікова, С. І. Світленка, А. В. Бойка, Г. Г. Кривчика, які підготували під керівництвом «Діда» кандидатські дисертації, він не може похвалитись таким досвідом [1, с. 10]. Однак, одним із важливих напрямків його діяльності стало дослідження селянства Півдня України непівської доби, тісно пов'язаного з магістральним вектором дослідження Д. П. Пойди – аграрною історією України.

Історики, яких поділяла майже тридцятирічна різниця у віці, залишили помітний слід у науці, стояли біля витоків відновленого факультету, творили його історію.

Бібліографічні посилання

1. *Іваненко В. В.* Д. П. Пойда і формування пріоритетних напрямків історичних досліджень у Дніпропетровському університеті / В. В. Іваненко // Питання аграрної історії України та Росії: Матер. четвертих наук. читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди. – Д., 2002. – С.5–11.
2. *Іваненко В. В.* Тернистий шлях в науку // Питання аграрної історії України та Росії: Матер. наук. читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди. – Д., 1995. – С. 4–9.
3. *Книш Г. М.* Шелест Дмитро Сергійович / Г. М. Книш // Професори Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара: Біобібліографічний довідник. – Д., 2008. – С. 565–566.
4. *Кормич Л. І.* Формування партійної системи сучасної України / Л. І. Кормич, Д. С. Шелест, С. І. Бабій. – О., 2000. – 192 с.
5. *Котляр Ю. В.* «Повстансько-партизанський рух українських селян у 1919 – на початку 1920 рр. (на матеріалах Півдня України)»: Автореф. дис... канд. ист. наук / 07.00.01 – історія України. – О., 1997. – 30 с.
6. *Партійные организации Украины в борьбе за научно-технический прогресс: сб. науч. статей / Под ред. Д. С. Шелеста.* – Д., 1975. – 167 с.
7. Спогади доктора історичних наук С. І. Світленка про проф. Д. П. Пойду // Пойда Дмитро Павлович (1908–1992): Біобібліографічний покажчик (до 100-річчя від дня народження) / Укл. В. В. Іваненко, М. Е. Кавун, О. С. Кучерук. – Д., 2008. – С. 43.
8. *Шелест Д. С.* Количественные и качественные изменения в составе рабочего класса Украинской ССР, 1959–1970 гг.: уч. пособие / Д. С. Шелест. – Д., 1971. – 171 с.

9. *Шелест Д. С.* Одесса: время испытаний и надежд (XX столетие): историко-краеведческий очерк / Д. С. Шелест. – О., 2000. – 204 с.
10. *Шелест Д. С.* Політико-правові основи етнодержавотворення в Україні / Д. С. Шелест, М. М. Юрченко. – О., 1999. – 204 с.
11. *Шелест Д. С.* 60-річчя Д. П. Пойди (Історик) / Д. С. Шелест // УІЖ. – 1969. – Вип. 1. – С. 155.
12. *Якунін В. К.* Павлов Федот Семенович / В. К. Якунін, Г. М. Книш // Професори Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара: Біобібліографічний довідник. – Д., 2008. – С. 353–354.

Надійшла до редколегії 15.09.2012.

УДК 930.1(477)

О. С. Кучерук

Криворізька загальноосвітня школа № 68

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ПРАЦЬ Д. П. ПОЙДИ З АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ПОРЕФОРМЕНОЇ ДОБИ

У статті аналізується джерельна база праць професора Д. П. Пойди з аграрної історії України пореформеного періоду, розкривається внесок вченого щодо залучення до наукового обігу значного комплексу історичних джерел з історії селянських рухів.

Ключові слова: аграрна історія України, пореформений період, історичні джерела, архівні матеріали, селянські заворушення, селянський рух.

В статье анализируется источниковая база в работах профессора Д. П. Пойды по аграрной истории Украины пореформенного периода, раскрывается вклад учёного относительно ввода в научный оборот значительного комплекса исторических источников по истории крестьянского движения.

Ключевые слова: аграрная история Украины, пореформенный период, исторические источники, архивные материалы, крестьянские волнения, крестьянское движение.

The base of sources in works of professor D. P. Poyda on agrarian history of Ukraine in the period after reforms is analyzed, the deposit of scientist into scientific turn of considerable complex of historical sources of the history of the peasant movement in the article is studied.

Keywords: agrarian history of Ukraine, period of after reforms, historical sources, archived materials, peasant unrest, peasant movement.

Дуже важливим і, напевне, одним із найбільш істотних аспектів стилю наукової творчості одного з відомих істориків другої половини минулого століття Д. П. Пойди є об'єктивне ставлення до джерел своїх

досліджень. Тому доцільним і актуальним питанням вважаємо огляд джерельної бази праць Д. П. Пойди, який зробив вагомий внесок у вивчення історичних джерел з аграрної історії України пореформеного періоду.

Евристична діяльність вченого, вивчення і введення до наукового обігу окремого комплексу історичних джерел, методи праці Д. П. Пойди з документами заслуговують спеціального вивчення. Певною мірою це питання висвітлюється у статтях колег науковця – В. В. Іваненка та М. П. Ковальського [3; 4].

Наукова вартість праць Д. П. Пойди не втрачена і сьогодні. Це пояснюється, перш за все, тим значним комплексом історичних джерел, що були залучені дослідником до наукового обігу з аграрної історії України. Прикладом цього може служити ґрунтовне дослідження французького вченого Данієля Бовуа «Битва за землю в Україні. 1863–1914. Поляки в соціально-етнічних конфліктах» [1], у якому щедро використовується фактичний матеріал з фундаментальної монографії Д. П. Пойди «Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866–1900 гг.)» [18].

Впровадження Д. П. Пойдою до наукового обігу джерел з історії українського селянства становить один з важливих етапів їх поступового накопичення, вивчення і популяризації. У науковому доробку історика не знайшла окремого відображення розробка теоретико-методологічних засад і принципів джерелознавства. Відтак логічно почерпнути ці аспекти з його праць з аграрної історії України пореформеної доби, які умовно можна розділити на дві групи за територіальним принципом: до першої з них можна віднести праці з історії селянського руху у Катеринославській губернії, а до другої – дослідження селянського руху на території Правобережної України (Київська, Подільська та Волинська губернії). Зауважимо лише, що і в першому, і в другому випадку вченому доводилося долати неабиякі труднощі, насамперед евристичного і типологічного характеру, зокрема в процесі збирання, пошуку й опрацювання документальних джерел в архівах України (центральных і місцевих) і Росії (ЦДІА та ЦДВІА СРСР).

Перші результати досліджень селянського руху в Катеринославській губернії Д. П. Пойда виклав у своїй кандидатській дисертації на тему «Крестьянское движение на Екатеринославщине в период революционной ситуации в России конца 1850-х годов» та у статтях, що висвітлюють основний зміст дисертації [14; 16]. В авторефераті та тезах дисертаційної роботи Д. П. Пойда зазначає, що в основу роботи були покладені архівні матеріали фонду Катеринославського цивільного губернатора Дніпропетровського обласного державного архіву у м. Дніпропетровську (тепер – Державний архів Дніпропетровської області) та фонду III відділу (донесення штаб-офіцерів корпусу жандар-

мів, рапорти губернатора Фабра Миколі І та ін.), Центрального історичного архіву у м. Москві (тепер – Державний архів Російської Федерації) [17, с. 1; 12, арк. 28]. Професор М. В. Нечкіна, даючи схвальний відгук про дисертацію Д. П. Пойди, підкреслює, що «автор залучив чимало архівних даних, опрацювавши, як місцеві архівні фонди, які відносяться до його теми, так і фонди, що зберігаються у центральних архівосховищах» [12, арк. 36]. Порівнюючи знайдену в архівах інформацію, Д. П. Пойда дійшов висновку, що дані III відділу є дуже заниженими, і особливо в них зменшена кількість селянських заворушень у Росії у перші роки проведення селянської реформи. Наскільки ці дані III відділу є заниженими видно з прикладу, який наводить Д. П. Пойда, коли у Катеринославській губернії у 1861–1863 рр., за його підрахунками, селянські виступи відбулися принаймні у 54 поміщицьких маєтках, а за даними «всепідданийших доповідей» III відділу царю – лише у 5 поміщицьких маєтках [17, с. 3; 12, арк. 30]. Наголошуючи на цьому спостереженні дисертанта, його опонент доктор історичних наук, професор А. О. Введенський зауважив у своїй рецензії, що воно «важливе, оскільки... виявляє достовірність даних всепідданийших звітів» [12, арк. 15].

Пізніше, продовжуючи досліджувати історію селянських виступів у Катеринославській губернії, Д. П. Пойда опрацював нові джерела Одеського обласного державного архіву (тепер – Державний архів Одеської області) та Центрального державного архіву Жовтневої революції УРСР (нині – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України) [13; 15].

Надаючи перевагу дослідженню «архівних матеріалів» у виявленні причин, розмаху та форм селянських заворушень у Катеринославській губернії напередодні та після селянської реформи 1861 р., Д. П. Пойда широко використовував і опубліковані джерела та документальні публікації: «Статистический временник Российской империи» (кн. 1, СПб, 1866), матеріали з листування І. Срезневського, що містились у «Київській старовині» (кн. VII–VIII, 1901), з «Исторического вестника» (1901, № 4), «Материалы для истории крепостного права в России» (Извлечения из секретных отчетов министра внутренних дел, Берлін, 1872), «Положение об улучшении быта помещичьих крестьян Екатеринославской губернии», «Приложение к ст. 15 «Местного положения для губерний великороссийских, новороссийских и белорусских», «Приложение к 190-й статье «Местного положения для губерний великороссийских, новороссийских и белорусских», «Список населенных мест Екатеринославской губернии» (Изд-во Екатеринославской земской управы, 1902), матеріали зі збірників «Крестьянское движение 1847–1869 гг.» (вип. 1, Вид-во Центрархіву, 1931), «Великая реформа» (Т. III, 1911), «Крестьянское движение в России в 1880–

1890гг.: сборник документов» (М., 1959) [7], «Крестьянское движение в России в XIX – начале XX вв.: сборник документов» (М., 1960–1968) [6], що являє собою десяти томне видання Інституту історії спільно з Центральним архівним управлінням СРСР, де, зокрема, вміщено і багато архівних документів з історії селянського руху в Україні. Використовував Д. П. Пойда інформацію та документальні публікації з «Екатеринославских губернских ведомостей», «Красного архива», «Колокола». Праці А. Скребицького «Крестьянское дело в царствование Александра II» (Т. IV, Бонн-на-Рейні, 1868), В. Павловича «Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Екатеринославская губерния» (СПб., 1862), І. Аксакова «Исследование о торговле на украинских ярмарка» (СПб., 1958), П.Кеппена «Девятая ревизия» (СПб., 1857), А. Скальковського «Опыт статистического описания Новороссийского края» (Т. 2, Одеса, 1853), А. Тройницького «Крепостное население России по 10-й народной переписи» (СПб., 1861), А. Романова «В Таврию за волей» («Исторический вестник», № 4, 1900), А. І. Ребрина «Крестьянская реформа в Екатеринославской губернии (исторический очерк)» («Памятная книга и адрес-календарь», Катеринослав, 1903), А. М. Колісникова «Реформа 1861 г. на Юге Украины» («Труды исторического факультета Одесского университета», Т. 1, Одеса, 1939), А. Міклашевського «Воспоминания одного из депутатов губернских комитетов, вызванных в Петербург в 1860 г. до обнародования манифеста об освобождении крестьян» (Катеринослав, 1887) та інші мають особливе місце серед джерел. Так, наприклад, Д. П. Пойда зазначає, що А. А. Романов був сином поміщиці с. Недай-Води Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії, який навесні 1856 р. по закінченню семикласного курсу Катеринославської гімназії приїхав до матері у село Недай-Води, де і став свідком масових втеч поміщицьких селян до Криму. А вартість статті А. М. Колісникова полягає в тому, що у ній містяться посилання на архівні матеріали з фонду канцелярії Катеринославського губернатора, що були втрачені під час німецько-фашистської окупації Радянської України [15, с. 142].

Поряд із тим автор використовував праці істориків І. І. Ігнатович «Крестьянские волнения» (зб. «Великая реформа», т. 3, 1911), В. І. Пічети, Е. А. Мороховця, вносячи серйозні корективи у їх підрахунки селянських виступів у Катеринославській губернії [17, с. 2; 12, арк. 30]. Принагідно зауважимо, що на думку радянського історика П. А. Зайончковського, Е. А. Мороховцю належало велике значення у вивченні реформи 1861 р. У науково-популярному нарисі цього дослідника «Крестьянская реформа 1861 года» [10] «історія відміни кріпосного права в Росії вперше висвітлювалась з позицій марксистської методології» [2, с. 93]. У праці достатньо докладно характеризувались причи-

ни, що призвели до необхідності проведення селянської реформи, детально висвітлювався хід її підготовки, проте, як зазначає П. А. Зайончковський, автор майже не приділив увагу самій реалізації цієї реформи. Цим же автором була здійснена публікація матеріалів про селянський рух у 1827–1869 рр. [5], до якої звертався Д. П. Пойда. І хоча дослідження Е. А. Мороховця були досить неповними, проте саме вони надали певне підґрунтя для спростування тези дореволюційних істориків про «спокійне очікування селянами реформи» [2, с. 93].

Можна впевнено сказати, що дослідження історії селянського руху Правобережної України у пореформений період Д. П. Пойда розпочав з чистого аркушу, оскільки селянський рух в Україні у цілому, у тому числі і на Правобережжі в опублікованих джерелах було висвітлено дуже слабо. У вже названій монографії «Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866–1900 гг.)» [18], автор «широко використовував архівні документи» [18, с. 9], опрацювавши загалом 26 фондів [18, с. 487]. Перш за все були використані різні фонди центральних архівів: Центрального державного історичного архіву СРСР у Москві (тепер – Державний архів Російської Федерації), Центрального державного історичного архіву СРСР у Ленінграді (тепер – Російський державний історичний архів) та частково Центрального державного військово-історичного архіву СРСР у Москві (тепер – Російський державний військово-історичний архів).

Дослідник зауважує, що у ЦДІА СРСР у Москві селянський рух найбільш повно відображений у фонді III відділу (головним чином 3 та 4 експедиції) до 80-х рр. XIX ст. та у фонді Департаменту поліції (головним чином 2 та 3 діловодства) після 80-х рр. XIX ст., що пояснюється тим, що у 1880 р. III відділ було скасовано, а його справи та функції було передано Департаменту поліції міністерства внутрішніх справ. У Центральному державному історичному архіві СРСР у Ленінграді (нині – Санкт-Петербург) селянський рух у пореформений період найбільш повно відображено у фонді Земського відділу міністерства внутрішніх справ [18, с. 9].

У вказаних фондах центральних історичних архівів СРСР Д. П. Пойда опрацьовував донесення губернських штаб-офіцерів корпусу жандармів про селянський рух, а з 1880-х рр. – начальників губернських жандармських управлінь (фонди III відділу та Департаменту поліції), а також донесення про це громадських губернаторів (фонду Земського відділу). На думку дослідника, вартість цих донесень, перш за все, полягає у тому, що вони є узагальнюючими по губернії, або генерал-губернаторству, а тому події, а також ті заходи, які застосовувались у губернії чи у краї у зв'язку з ними, викладаються від початку і до кінця. Історик дослідив, що ці донесення іноді супроводжуються різними довідками, рапортами та доповідними записками представни-

ків місцевої влади, протоколами допитів обвинувачених і таке інше [18, с. 9].

На прикладі Правобережної України Д. П. Пойда довів, що документи центральних історичних архівів далеко не повністю відображають селянський рух. Так, він встановив, що за даними департаменту поліції, які були складені на основі донесень начальників губернських жандармських управлінь та громадських губернаторів Київської, Подільської та Волинської губернії, а також київського генерал-губернатора, з 1881 р. по 1890 р. у цих трьох губерніях показано 44 селянських заворушення. А на основі досліджених Д. П. Пойдою матеріалів місцевих архівів істориком було встановлено, що протягом цього ж періоду в Правобережній Україні відбулося близько 300 таких виступів селян. Таким чином, Д. П. Пойда дійшов висновку, що губернська влада не сповіщала центральні урядові органи про всі факти селянських виступів на місцях, оскільки громадські губернатори, а особливо генерал-губернатори, володіли розширеними повноваженнями щодо придушення революційних виступів. Зауважив дослідник і те, що про такі форми селянського руху як масові потрави поміщицьких посівів та сінокосів, масові вирубки поміщицького та казенного лісу та інші «незначні» випадки боротьби селян відомості досить часто зовсім не доходили до центральних урядових органів [18, с. 10].

Д. П. Пойда на основі досліджених документів з місцевих архівів вивів схему надходження донесень про селянські заворушення поміж місцевої ланки чиновників аж до генерал-губернатора, виявивши таким чином дублювання матеріалів. Так представники влади на місцях та поміщики, які були безпосередньо зацікавлені у придушенні селянського руху, повідомляли про всі або майже всі випадки заворушень селян повітовій і губернській владі. Сюди ж потрапляли й різноманітні скарги та прохання селян. Історик вважав, що особливістю Правобережної України в даному сенсі було те, що місцева, головним чином, повітова влада фактично знаходилась у подвійному підпорядкуванні – громадським губернаторам та генерал-губернаторові. Саме тому вони, як правило, одночасно сповіщали про факти селянських виступів губернаторам і генерал-губернатору. Крім того, генерал-губернатору сповіщали про це ж громадські губернатори, губернські штаб-офіцери корпусу жандармів, а з 1880-х рр. – начальники губернських жандармських управлінь і до нього ж, як до командувача Київським військовим округом, надходили відомості також і від командирів військових частин та підрозділів, що брали участь у придушенні заворушень селян, та від інших службових осіб [18, с. 10].

Д. П. Пойда користувався також і матеріалами про селянський рух у губерніях Правобережної України, що зберігаються у Центральному державному історичному архіві України (тоді – Центральный

державний історичний архів УРСР у м. Києві), які зосереджено головним чином у фонді Канцелярії київського військового, подільського та волинського генерал-губернатора. Вказаний фонд (№ 442), за свідченням Д. П. Пойди, майже повністю і дуже добре зберігся, чого не можна сказати про фонди київського, подільського та волинського губернських жандармських управлінь, цінні матеріали з яких про селянський рух за 1861–1900 рр. фактично не збереглися [18, с. 11].

Наполеглива дослідницька праця історика пов'язана, зокрема, і з Державними обласними архівами (Київської, Хмельницької і Житомирської областей), у яких він опрацював фонди канцелярії губернаторів, особливо секретну їх частину. Тут Д. П. Пойду найперше цікавили місцеві доповідні записки про селянський рух: станових приставів, мирових посередників, земських ісправників, начальників повітової поліції, урядовців з особливих доручень, які часто надсилалися губернаторами для придушення селянських виступів, командирів військових підрозділів і т. д. Також Д. П. Пойда приділяв увагу чисельним скаргам і проханням селян, показанням на допитах у слідчих органах, доповідним запискам та заявам поміщиків, копіям доповідей губернаторів генерал-губернатору, міністерству внутрішніх справ і царю, розпорядженням центральної урядової влади та іншим документам і матеріалам з селянського руху, що зберігаються в обласних архівах.

Цікавий матеріал про селянський рух використано дослідником з фонду губернських селянських справ присутствій. Це документи, що висвітлюють матеріальне та правове становище селян окремих сіл. Зокрема, Д. П. Пойду значно зацікавили журнали (протоколи) губернських з селянських справ присутствій, які майже завжди супроводжуються фактичним матеріалом, що характеризує питання, піддане обговоренню у губернському з селянських справ присутствії [18, с. 12].

Увагу історика привернули матеріали і з інших фондів обласних архівів: повітових судів, губернських та окружних прокурорів, окружних судів, об'єднаних палат уголовного та цивільного суду та інших.

Долаючи труднощі евристичного характеру, Д. П. Пойда в процесі пошуку джерел визначив ступінь збереження матеріалів в архівах, у тому числі й в обласних. Так, як зазначає дослідник, у Державному архіві Київської області за 1861–1900 рр. відносно добре зберігся дуже цінний фонд Канцелярії київського громадського губернатора, проте дуже мало матеріалу про селянський рух збереглося у фонді Київського губернського з селянських справ присутствія. У Державному архіві Хмельницької області фонд Канцелярії польського громадського губернатора відносно добре зберігся тільки за 80-ті рр. XIX ст. Значно краще збереглися матеріали фонду Подільського губернського з селянських справ присутствія. У Державному архіві Житомирської області із найцінніших фондів Канцелярії волинського громадського губерна-

тора і Губернського з селянських справ присутствія збереглася лише незначна частина [18, с. 12].

У рецензії М. Н. Лещенка на монографію Д. П. Пойди «Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866–1900 гг.)» [18] автором висловлюється критична думка про те, що Д. П. Пойда, роблячи спробу дати кількісну характеристику розмаху класової боротьби в селах Правобережної України у 60-х рр. ХІХст., «обмежився вивченням лише частини джерел, залишивши поза увагою велику кількість справ і навіть цілих структурних частин фондів» [8, с. 115]. Але по суті, таке твердження можна піддати сумніву, якщо згадати різницю у типологічних підходах М. Н. Лещенка та Д. П. Пойди щодо селянських заворушень. Мається на увазі різний підхід науковців щодо розуміння дій селян, які лягли в основу включення певного населеного пункту до числа сіл, охоплених виступами [9; 19]. Тому, використання тих чи інших джерел з окремих фондів у даному випадку у найменшій мірі залежить від того, що «одному досліднику «пощастило» виявити у якомусь фонді одну чи декілька справ, які не використав інший» [20, с. 13], тим більше, що Д. П. Пойда завжди вирізнявся уважністю та сумлінністю відносно пошуку та аналізу джерел. Не випадково, визначаючи важливість внеску науковця у розвиток історичної науки, його учень професор С. І. Світленко підкреслив, що «у Дмитра Павловича дослідження побудоване на ґрунтовному матеріалі, виваженому, і, безсумнівно, це вклад у розвиток нашої історіографії» [11, с. 45].

Отже, зазначаючи характерні особливості джерельної бази праць професора Д. П. Пойди, необхідно вказати на те, що до неї входять документальні та наративні джерела. Історик довів перевагу використання матеріалів місцевих архівів при вивченні історії селянського руху, оскільки вони значною мірою заповнюють прогалину джерельної бази центральних архівів, що штучно утворилася внаслідок бюрократичних перипетій царського державного апарату щодо надходжень різних відомостей до центру від місцевої влади у губерніях Російської імперії. Можливість використання російських і українських центральних (ЦДІА СРСР, ЦДВІА СРСР, ЦДІА УРСР у м. Києві, ЦДАЖР УРСР) та обласних архівів (Державні архіви Київської, Хмельницької, Житомирської, Дніпропетровської та Одеської областей) сприяли формуванню цілісної картини селянського руху у працях Д. П. Пойди. Незаперечним є велике значення залучення Д. П. Пойдою нових фактів з історії селянського руху у вивченні соціально-аграрної історії України другої половини ХІХ ст. На сторінках його робіт, особливо у монографії 1960 р., щедрою рукою дослідника зроблені численні джерелознавчі та архівознавчі екскурси, розкрито склад та вагомість джерельних комплексів про селян України.

Бібліографічні посилання

1. *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні. 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Даніель Бовуа; Національна Академія наук України, Інститут східноєвропейських досліджень. – К., 1998. – 336 с.
2. *Зайончковский П. А.* Советская историография реформы 1861 года / П. А. Зайончковский // Вопросы истории. – 1961. – № 2. – С. 85–104.
3. *Іваненко В. В.* Д. П. Пойда та його дослідження аграрної історії України в контексті сучасної історіографічної ситуації / В. В. Іваненко // Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали шостих наукових читань, присвячених пам'яті професора Д. П. Пойди. – Д., 2007. – С. 5–10.
4. *Ковальський М. П.* До питання про особливості стилю наукової творчості професора Дмитра Пойди / М. П. Ковальський // Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди. – Д., 1995. – С. 9–16.
5. Крестьянское движение 1827–1869 гг. – М., 1937. – Вып. I–II.
6. Крестьянское движение в России в XIX – начале XX вв.: Сборник документов. – М., 1960–1968.
7. Крестьянское движение в России в 1880–1890 гг.: Сборник документов. – М., 1959.
8. *Лещенко М. Н.* Дослідження з історії селянського руху на Правобережній Україні; рец. на кн.: Пойда Д. П. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866–1900 гг.). – Д., 1960 / М. Н. Лещенко // УІЖ. – 1962. – № 6. – С. 113–117.
9. *Лещенко М. Н.* Удосконалювати методику дослідження селянських рухів / М. Н. Лещенко // УІЖ. – 1966. – № 5. – С. 32–38.
10. *Мороховец Е. А.* Крестьянская реформа 1861 года: Научно-популярный очерк / Е. А. Мороховец. – М., 1937. – 162 с.
11. Пойда Дмитро Павлович (1908 – 1992): Біобібліографічний покажчик (до 100-річчя з дня народження) / Укл.: В. В. Іваненко, М. Е. Кавун, О. С. Кучерук. – Д., 2008. – 68 с.
12. *Пойда Д. П.* Автореферат диссертационной работы, представленной на соискание ученой степени кандидата исторических наук на тему: «Крестьянское движение на Екатеринославщине в период революционной ситуации в России конца 1850-х – начала 1860-х годов». – Д., 1949. – 8 с. / Д. П. Пойда // Науковий архів Інституту історії України НАН України. Канцелярія. – Оп. 1-л. – Од. зб. 61.
13. *Пойда Д. П.* З історії селянських рухів на Катеринославщині в 80–90-ті рр. XIX століття / Д. П. Пойда // Питання історії Придніпров'я. Масові та суспільно-політичні рухи: Зб. наук. праць / Редкол.: Іваненко В.В. (відп. ред.) та ін. – Дніпропетровськ, 1990. – С. 64–72.
14. *Пойда Д. П.* К вопросу о подготовке и ходе реформы 1861 года в Екатеринославской губернии / Д. П. Пойда // Научные записки ДГУ. Сборник работ исторического отделения историко-филологического факультета. – К., 1954. – Т. 42. – Вып.2. – С. 85–106.
15. *Пойда Д. П.* К истории крестьянского движения на Екатеринославщине накануне падения крепостного права (1841–1860 гг.) / Д. П. Пойда, Р. С. Попова // Некоторые проблемы социально-экономического развития Украинской ССР: Тематический сборник статей профессорско-

- преподавательского состава кафедры истории СССР и УССР / отв. ред. проф. Пойда Д. П. – Днепропетровск, 1970. – С. 142–156.
16. *Пойда Д. П.* Крестьянское движение в Екатеринославской губернии накануне крестьянской реформы 1861 года / Д. П. Пойда // Научные записки ДГУ. Сборник работ исторического факультета. – К., 1951. – Т.40. – Вып.1. – С. 79–108.
 17. *Пойда Д. П.* Крестьянское движение на Екатеринославщине в период революционной ситуации в России конца 1850-х – начала 1860-х годов: Автореф. дис. канд. ист. наук. / Д. П. Пойда – Д., 1949. – 8 с.
 18. *Пойда Д. П.* Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866–1900 гг.) / Д. П. Пойда; Днепропетр. ордена Трудового Красного Знамени горн. ин-т им. Артёма. – Д., 1960. – 488 с.
 19. *Пойда Д. П.* Про методику вивчення селянського руху періоду домонополістичного капіталізму / Д. П. Пойда // УІЖ. – 1966. – № 5. – С. 25–31.
 20. *Пойда Д. П.* Советская историография о некоторых вопросах методики изучения крестьянского движения периода капитализма / Д. П. Пойда // Некоторые проблемы отечественной историографии и источниковедения: сб. науч. ст. / [редкол.: Д. П. Пойда (отв. ред.), Н. П. Ковальский (зам. отв. ред.), В. И. Шевцов (отв. секретарь) и др.]; Днепропетр. ордена Трудового Красного Знамени гос. ун-т им. 300-летия воссоединения Украины с Россией, каф. истории СССР и УССР. – Д., 1972. – С. 3–19.

Надійшла до редколегії 18.10.2012.

УДК 94(477) «12/19» – 058.232.6

А. І. Касян

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

ЕТИМОЛОГІЯ ПОНЯТТЯ «ВОЛОСТЬ» ВІД ЧАСІВ КНЯЖОЇ РУСІ ДО ПОЧАТКУ ХХ ст.

На основі аналізу доступних джерел та літератури здійснено спробу висвітлити еволюцію значення волості від часів Київської Русі до початку ХХ ст. Розкрито етимологію поняття, показано процес адміністративного становлення волості.

Ключові слова: волость, історична семантика волості, сільське самоврядування, адміністративно-територіальний устрій.

На основании доступных источников и литературы предпринята попытка проследить эволюцию значения волости со времен Киевской Руси к началу ХХ в. Раскрыто этимологию понятия, показан процесс административного становления волости.

Ключевые слова: волость, историческая семантика волости, сельское самоуправление, административно-территориальное устройство.

In the article on the basis of available sources and literature was made an attempt to retrace the evolution of the importance of the volost since Kievan Rus times to the early XX century. There was articulated the derivation of the concept and traced the process of administrative development of the volost.

Key words: volost, historical semantics volost, rural municipality, administrative divisions.

Сучасна історіографія прагне охопити якомога ширший спектр життєдіяльності людей минулого. Водночас, досить часто дослідники стикаються з деякими, на перший погляд, відомими поняттями, про які, як виявляється згодом, мало що знають. Саме таким, на нашу думку, є термін «волость».

При спробі сформулювати визначення «волості» з'являються деякі труднощі, нерідко аж до повного нерозуміння значення цього слова. І це певною мірою логічно. Адже після ліквідації волості, як адміністративної одиниці, вона фактично зникла з повсякденного вживання. Звідси виникає певна суспільна потреба у дослідженні цього «зниклого» поняття, а тим самим і збереження певних пізнавальних традицій, які репрезентує волость.

Окрім того, варто враховувати те, що сучасний розвиток української спільноти орієнтований на формування громадянського суспільства. Тому поряд із запозиченням досвіду розвинутих країн, потрібно належно опановувати і власну минулину. Умовно кажучи, цікавим для нас є приклад сільських громад домодерного часу, основними формами яких були волості.

З наукового погляду ця проблема є особливо актуальною, зважаючи на відсутність комплексного дослідження волості від часу її виникнення, як соціокультурного явища, до ліквідації у XX ст., як адміністративно-політичного утворення. За винятком литовського-польського періоду, який досить добре досліджений А. Гурбиком, фактично не існує спеціальної літератури, яка б популярно тлумачила волость решти періодів української історії. Наявний доробок є досить строкатим; історики звертаються до вивченні волості лише побічно, в контексті студій інших проблем. Метою пропонованої розвідки є спроба простежити основні етапи еволюції цього поняття/явища, тим самим підсилити до нього пізнавальний інтерес.

Уперше до проблеми волості в феодальній структурі Київської Русі звернувся російський історик М. Павлов-Сильванський [11, с. 33]. У 1907 р. він видав свою працю «Феодализм древней Руси», в якій намагався дати не тільки характеристику волості, котра існувала в часи удільної роздробленості, а й довести давність її походження. На жаль, він звернув увагу лише на північні райони Русі (колишнє Залісся), які пізніше ввійшли до складу Росії. Тож цінними для нас є насамперед положення книги, де йдеться про характеристику власне волості.

Питання волості княжої та козацької доби знайшло своє висвітлення в фундаментальній праці М. Грушевського «Історія України-Руси» [2].

У радянських істориків інтерес до волості був пов'язаний здебільшого з дослідженнями управлінських реформ ХІХ ст. Проблему волості, як посередника між бюрократичним апаратом держави та виборними сільськими органами після реформ П. Д. Кисельова, розглядав М. Дружинін [8, с. 53]. А становище волосного правління на території України після реформи 1861 р. більш-менш ґрунтовно висвітлив А. Бондаревський [4, с. 33]. Недоліком цих робіт вважаємо намір впливати складні процеси в жорстку схему марксизму та тотальна критика російського абсолютизму. Утім, вони дають чітку картину місцевого правління того часу.

Новим етапом у дослідженні волості став новітній період історії України. У 1991 р. з'являється дисертація А. Гурбика [5, с. 14]. Окремо результати цього дослідження були викладені в монографії та публікаціях. Враховуючи, що в той час волость була однією з основних форм сільської громади в Україні, автор проводить комплексне її обстеження. У наступних публікаціях А. Гурбик розширює хронологічні рамки свого дослідження до ХVІІІ ст. [6, с. 15; 7, с. 49].

У 2004 р. дисертацію захистив І. Савченко [10, с. 16], в якій проаналізував адміністративно-територіальний устрій Південної України (1775–1822 рр.). Побіжно автор торкнувся і волосного устрою регіону.

Джерельна база дослідження проблеми є досить специфічною. Насамперед привертають увагу джерела ще княжої доби, де вперше натрапляємо на слово «волость». Аналізуючи тексти літописів, угод, договірних грамот [13], маємо нагоду з'ясувати процес еволюції її значення. Наступну групу джерел становлять імператорські укази та закони кінця ХVІІІ–ХІХ ст. Зокрема, Указ «Об организации волосного правления в казенных имениях» від 24 серпня 1797 р. [16], «Попередні роздуми про перетворення управління державною власністю» від 17 травня 1837 р., підписаний Миколою І за проектом, складеним Кисельовим [18].

Є підстави стверджувати, що поняття «волость» досить часто вживалося у Русі, де виступало тотожним зі словом «власність». М. Фасмер подає таке визначення: «Волость – білоруська волосьць, давньоруська волость «область, територія, государство, власть» походження виводиться від старослов'янського слова **власть**» [14, с. 344]. А своїми коріннями воно сягає ще праслов'янської мови. Підтвердження цьому знаходимо у наявності схожих слів в інших слов'янських мовах. Окрім того, дуже часто трапляються аналогії: польською *włosc* «власність, маєток, спадок, оренда», чеською *vlast* та словацькою *vlast'* «батьківщина, вітчизна», болгарською «влада». Схо-

жі слова знаходимо і в мовах народів Балтії. Походження слова пояснюється похідним від праслов'янської основи *veld-/vold* – «володіти» [9, с. 421].

Деякі дослідники виявляють давніше походження «волості». Наприклад, М. Чмихов включає поняття «волесть-власть» до кола ріти (загального універсального закону, присутнього в кожній культурі). Показово, що багато термінів кола ріти у слов'ян етимологічно пов'язані з іменами найважливіших слов'янських божеств. Із терміном кола ріти власть-волесть споріднене ім'я бога Волоса-Велеса. Культ Волоса та його християнського наступника св. Власія пов'язаний із худобою, особливо великою рогатою, і масницею. Водночас ім'я Волоса безпосередньо причетне до назви сузір'я Бика-Тельця. Адже одна з двох основних частин цього сузір'я – Плеяди – називається у слов'ян термінами, похідними від імені Волоса: Волосожарі, Власожельц, Власожилишти та ін. Вказане дає підстави вважати Плеяди частиною Волоса, а Волоса найдавнішого періоду – уособленням сузір'я Тельця [19, с. 287].

Такий аналіз допомагає віднайти практичне підґрунтя співставлення понять «волесть» і «власть». Оскільки в давні часи мірилом багатства була худоба, влада належала людям, які її мали. Звідси «волесть» – місце випасу худоби, а «власть» – закон, який поширюється на волесть.

Розглядаючи волесть часів княжої Русі, уже можна вести мову про неї як елемент адміністративно-політичної системи. У той же час вона проходить певну трансформацію. Так, у XI–XII ст. нею здебільшого позначали територію, на яку розповсюджувалася влада князя. Поступово волесть «дрібнішала» у своєму значенні і як нижча ланка адміністративно-територіального устрою вперше згадуються в 1264–1265 рр. (у 2-х «Договірних грамотах Новгороду з князем Ярославом Ярославичем» [13, с. 293]. Із XIII ст. волесть перетворюється в форму сільської громади та позначає певну суспільно-територіальну одиницю. Цей час був апогеем розвитку волості. Вона мала досить значні права та ресурси, що давало змогу громаді регулювати життєві завдання, виступати монолітною одиницею на політичній арені. Але процеси феодалізації тогочасного суспільства негативно впливали на становище волості. Якщо на перших порах волості могли давати феодалам на період служби без порушень їхніх кордонів, то з часом їх почали ділити суб'єктивно на окремі села, які відходили до різних власників.

У процесі руйнування волості-громади значну роль відіграли внутрішні причини. Головною з них було соціальне й майнове розшарування, а також практика виходу разом зі своєю часткою з волості. У процесі роздачі волосних територій простежувалася висвітлена у спеціальній літературі загальна тенденція до перетворення феодального умовного

землеволодіння (особливо боярського) в повне безумовне. Протягом XVI ст. значно зростала кількість пожалувань «на вічність» [7, с. 79]. Детально проблемою дослідження волості в контексті громадського самоврядування цього періоду займався згадуваний А. Гурбик.

Помітний вплив на поширення волості справило козацтво. Адже на нових освоєних землях, вільних від будь-якої зверхності, потрібно було створити ефективну форму самоврядування. Нею і стала волость. Водночас волостью в той час козаки називали прикордонні території. Після створення Базавлуцької Січі розпочався процес підпорядкування волості потребам козацтва, водночас козаки брали під свою опіку місцеве населення, виступаючи його захисниками.

На початку XVII ст. більшість козацтва мешкала на волості [14, с. 35]. Тоді тривав непростий процес реального освоєння прикордонних територій. М. Грушевський навіть називав частину козацтва, що утворилася з міщан, мешкала у замках та на їхніх околицях, «господарською» [14, с. 36]. Це було викликано рядом причин, пов'язаних із загрозою знищення Січі.

Поволі, у процесі розвитку продуктивних сил України в сільському господарстві та поширення інтенсивних форм землеробства (трипілля), з паралельним зростанням кількості мешканців волості й зникненням резервів волосних земель, створювалися умови для концентрації дворич у багатодвірні села. Уже наприкінці XVIII ст. волость-громада практично повністю втрачає свої функції. Але в цей час настає новий етап розвитку волості, а саме її становлення як адміністративно-територіальної одиниці. Це підтверджує «Указ щодо устрою волосного порядку та управління у казенних селищах», підписаний Павлом I 24 серпня 1797 р. (був складений членами Експедиції Державного Господарства) [2, с. 147]. Головним завданням цього законодавчого акту було створення ефективних органів державного управління найнижчого рангу, що здійснювалося у контексті загального посилення імперської влади через централізацію адміністративного управління.

Розглянемо принципи нової побудови волосного правління. Враховуючи нерівномірність заселення різних губерній Російської імперії, для кращого порядку в управлінні в основу утворення волостей було покладено не територіальний принцип, а, так би мовити, за кількістю ревських душ (не більше 3 тис. в одній). Зручний цей поділ був і тим, що не руйнував п'ятисотенні округи, які виконували різні повинності, зокрема утримували полкових підйомних та артилерійський коней (п.1) [13, с. 147].

Назву волості мав визначати головний населений пункт. У ньому (чи в іншому зручному поселенні) створювали волосне правління, до якого входили: волосний голова, по одному старості чи виборному від поселення, а також писар. Щорічно назначали хату, де перебувало

правління, хоча, якщо господарі були не проти, то надалі місцеперебування могли й не змінювати (п. 2, 3). У приміщенні зберігали зошити з записами видатків і прибутків, інші документи, а також волосну казну. Крім волосного правління існували посади десяцьких (по одному від 10 дворів) (п. 4).

Негативним елементом, на нашу думку, можна вважати положення (п. 25), згідно з яким селяни були прикріплені до місця проживання. Тобто з'явилося обмеження пересування без дозволу волосного правління і приказних паспортів, які волосний голова отримував від повітового казначея. Для отримання паспорта існувала бюрократична процедура, а якщо причина виглядала не досить переконливою, то в проханні взагалі відмовляли. За несвоєчасне повернення селянина, його недоїмки відповідав волосний голова з громадою [13, с. 151].

Отже, утворюючи органи управління казенними селянами, уряд накреслив і коло їхньої діяльності. На волосні правління покладалися функції громадського, поліцейського, господарського і фінансового управління, а також розв'язання судових справ. Позиції, викладені в указі, мали загалом прогресивний характер, але на практиці ситуація виявилася дещо іншою. До функцій волосних правлінь входило обнародування законів і постанов уряду, скликання сходів, організація опіки, нагляд за сиротами. Господарські та фінансові повноваження зводилися до збору податей, скликання мирських зборів, організації магазинів для запасів хліба. Поліцейські функції полягали у нагляді за населенням, затриманні кріпаків, що втекли від поміщиків, карних злочинців, у видачі документів на тимчасову відсутність. Волосні суди («розправи») розглядали цивільні і незначні карні справи. Відтак громадський порядок займав у діяльності волосних правлінь незначне місце. Переважали адміністративно-поліцейські й судові справи.

Так було організовано управління державними селянами до реформи П. Д. Кисельова 1838 р. Законами 1837–1841 рр. внесли зміни у становище, господарство і побут цього розряду селян. На підставі указу про управління державним майном, у 35 губерніях запроваджувалася 4-ступенева система установ для управління державними селянами: сільське, волосне та окружне правління і губернська палата державного майна. Для західних губерній проект Кисельова було затверджено 28 грудня 1839 р. і тоді ж його дію поширили на Правобережну Україну [10, с. 27].

Відповідно до запропонованої П. Д. Кисельовим реформи, 4-й ярус у системі нової адміністрації склало волосне управління, до якого виявилось цілком відповідним поняття «посередництво органів влади» між керівними бюрократичними органами та сільськими виборними установами. Це був своєрідний приводний ремінь, через який окружний начальник передавав свої розпорядження і встановлював свою

владу над селянськими масами. Передусім волость була сильно укрупнена: тепер, вона охоплювала собою населення в кількості не 3 тис., а 6 тис. рев. душ. Складалася з кількох суміжних сільських громад; якщо вони були розпоршені на великому просторі, то межі волості могли бути скорочені так, щоб відстань селищ від волосного центру не перевищувала 40 верст або 2-х днів шляху. Друга зміна стосувалося волосної компетенції [8, с. 545]. Так влада перетворила волость на інструмент реалізації імперської політики. Їй були присвоєні поліцейсько-наглядові функції та завдання інформувати начальство.

Перші десятиліття XX ст. практично не внесли суттєвих змін у структуру волості. Остаточним етапом в історії волості та волосного правління став радянський період. Передусім заслуговує на увагу прийнятий ще 27 січня 1918 р. декрет Раднаркому «Про порядок зміни кордонів губернських, повітових та ін.». Питання про заміну кордонів губерній, повітів та волостей, вказувалося в декреті, тепер вирішували тільки місцеві ради.

Але реформування адміністративно-територіальної системи України відразу наштовхнулося на потребу наукового, конструктивного підходу до нової організації території. Гостро постало питання про поєднання місцевих інтересів із загальнодержавними. Кількість адміністративно-територіальних одиниць в Україні 1920 р. була вже майже на 15 % більшою, ніж до 1917 р., а чисельність волостей, на базі яких пізніше утворилися райони, досягла 1900 одиниць. Із метою подальшого вдосконалення устрою республіки, 1 жовтня 1920 р. уряд УСРР прийняв постанову, яка передбачала скорочення волостей. Базова кількість мешканців тепер визначалася в 10 тис. осіб [15, с. 142].

7 березня 1923 р., у зв'язку з адміністративно-територіальною реформою, волость в Українській СРР була ліквідована.

Отже, символізм волості визначається не тільки астрологічними символами, а й матеріальним підґрунтям. Говорити про волость як сільську громаду, на наш погляд, можна з часів Київської Русі, хоча тоді вона ще не мала тих ознак, які набуде в період свого найбільшого поширення. Цим періодом можна вважати кінець XIV–XV ст. Починаючи з XVI ст., відбувається тривалий процес занепаду волості як традиційної форми організації сільської громади. Хоча з XVII ст. волость і «оживає» на освоєних козаками землях. Історична еволюція поняття «волость» у часи російського імперіалізму логічно призвела до помешнання її значення у суспільно-політичному, соціально-економічному та культурно-національному житті. Специфіка місцевого колориту й етнічної своєрідності, традиції урядування і т. п. були підмінені універсалізмом колоніального правителя, щось у дусі запозичень модернізації в Європі на російський манер. Іншими словами, у нових реформаторів йшлося радше про форму, а не зміст такого явища як волость.

Традиційні уявлення про волость відступали на задній план. Більшовики намагались утворити на базі волостей комітети прорадянського спрямування, але розширення прав волостей привело до сепаратизму деяких із них. Тому після створення СРСР було взято курс на побудову нової моделі суспільства, в якому вже не було місця для «пережитків» минулого, до яких віднесли і волость.

Бібліографічні посилання

1. *Бондаревський А.* Волосне правління та становище селян на Україні після реформи 1861 р. / А. Бондаревський. – К., 1961. – 315 с.
2. *Грушевський М.* Історія України-Руси в 10 т. / М. Грушевський. – Т. 2. – К., 1992. – 640 с.
3. *Гурбик А.* Еволюція інститутів громадського самоврядування в Україні XIV–XVI ст. / А. Гурбик // Середньовічна Україна: Зб. наук. праць. – К., 1997. – Вип. 2. – С. 48–69.
4. *Гурбик А.* Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка) / А. Гурбик. – К., 1998. – 318 с.
5. *Гурбик А.* Сельская община на Украине XIV – 60-х годах XVI в. (социально-экономический, правовой аспекты проблемы) / А. Гурбик // Автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.01. – К., 1991. – 17 с.
6. *Гурбик А.* Сільська громада в Україні XIV–XVIII ст.: еволюція основних суспільно-територіальних форм / А. Гурбик // Укр. істор. журнал. – 1997. – № 5. – С. 52–66.
7. *Гурбик А.* Типологія територіальної громади в Україні XIV–XVIII ст. / А. Гурбик // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII століть. – Вип. 1. – К., 2000. – С. 75–96.
8. *Дружинин Н.* Государственные селяне и реформа П. Д. Киселёва / Н. Дружинин. – Т. 1. – М., 1946. – 635 с.
9. Етимологічний словник української мови в семи томах. – Т. 1. – К., 1982. – 634 с.
10. *Лазуренко В.* Від роду до роду. Громадське життя і побут українських селян у другій половині XIX ст. / В. Лазуренко, С. Крохмаль. – Черкаси, 2004. – 92 с.
11. *Павлов-Сильванский Н.* Феодализм в России / Н. Павлов-Сильванский. – М., 1988. – 695 с.
12. *Савченко І.* Адміністративно-територіальний устрій Південної України (1775–1822 рр.) / І. Савченко // Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Запоріжжя, 2004. – 20 с.
13. *Срезневський И.* Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памяткам / И. Срезневский. – С.Пб., 1893. – 771 с.
14. *Стороженко І.* Перша Запорозька (Базавлуцька Січ) кінця XVI – першої половини XVII ст. / І. Стороженко // Київська старовина. – 2005. – № 2. – С. 34–59.
15. *Ткачук П.* Адміністративно-територіальний устрій. Український досвід і уроки / П. Ткачук // Місцеве самоврядування. – 1998. – № 5–7. – С. 141–151.

16. Указ щодо устрою волосного порядку та управління у казенних селищах 24 серпня 1797 р. // Козирев В. К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX століття). – Запоріжжя, 1999. – С. 147–151.
17. *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка / М. Фасмер; пер. с нем. О. Н. Трубачёва, в 4 т. – Т. 1. – М., 1964. – 562 с.
18. Хрестоматія з історії СРСР / Упоряд. С. Дмитрієв, М. Нечкіна. – Т. 2. – К., 1951. – 915 с.
19. *Чмихов М.* Від Яйця-райця до ідеї Спасителя / М. Чмихов. – К., 2001. – 432 с.

Надійшла до редколегії 30.09.2012.

УДК 477.63 «1780–1790»

М. Е. Кавун

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ Л. О. ГЛОБИ У СЛОБОДІ ПОЛОВИЦІ ТА МІСТІ КАТЕРИНОСЛАВІ В 1780–1790-х рр. (ЗА ДАНИМИ КАРТОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛ)

Проаналізовано інформаційні можливості картографічних джерел 1780–1790-х рр. – проектних та натурних планів Катеринослава, для дослідження параметрів та структури землеволодінь Л. О. Глоби на території слободи Половиці та міста Катеринослава.

Ключові слова: Лазарь Глоба, Половиця, Катеринослав, картографічні джерела, землеволодіння, садівництво.

Проанализированы информационные возможности картографических источников 1780–1790-х гг. – проектных и натурных планов Екатеринослава, для исследования параметров и структуры землевладений Л. О. Глобы на территории слободы Половицы и города Екатеринослава.

Ключевые слова: Лазарь Глоба, Половица, Екатеринослав, картографические источники, землевладение, садоводство.

Informative possibilities of cartographic sources of 1780–1790-th – project and real plans of Ekaterinoslav City are analysed – for research of parameters and structure of landownerships of L.O. Globa on territory of sloboda Polovitsa and Ekaterinoslav City.

Keywords: Lazarus Globa, Polovitsa, Ekaterinoslav, cartographic sources, landownership, gardening.

Історія землеволодінь Л. О. Глоби на території слободи Половиці та міста Катеринослава в 1740–1790-х рр. традиційно складає важливий сегмент досліджень з історії заселення та освоєння Дніпровського

Надпоріжжя другої половини XVIII ст. Слід зазначити, що постать Л. О. Глоби та соціально-економічний аспект його діяльності згадуються у більшості історико-краєзнавчих праць, присвячених розвитку Половиці та раннього Катеринослава. Однак ці питання досліджені украй фрагментарно; фактично у багатьох публікаціях передаються декілька абзаців констатаційного змісту, які походять від праць архієпископа Гавриїла (В. Ф. Розанова) [13], І. Я. Акінфієва [9], В. О. Біднова [10; 15], Д. І. Яворницького [26] та ін. В основному передається інформація, запозичена з діловодних джерел XVIII ст., критика джерел практично відсутня. В такій ситуації уявляється доцільним розширення інформаційного кола джерел з даного питання.

Звернемо нашу увагу на групу джерел, які досі практично не використовувалися дослідниками життя та діяльності Л. О. Глоби. Метою даної статті є проаналізувати інформаційні можливості картографічних джерел – проектних та зведених планів м. Катеринослава 1780–1790-х рр. для вирішення питань історії землеволодінь Л. О. Глоби на території слободи Половиці та міста Катеринослава в 1740–1790-х рр.

Образ Лазаря Глоби в історіографії Катеринослава-Дніпропетровська XIX – поч. XXI ст. традиційно подається у риторичному ключі – як практично єдиний відомий історичний персонаж, що здатен персонально поєднати звичайно розділені (ціннісно, культурно та символічно) «половицький» та «катеринославський» історичні етапи. Біографія Лазаря Глоби рясніє контрверсійними моментами, які мають декілька варіантів тлумачення. В історико-краєзнавчій та публіцистичній літературі сформувався міцний стереотип сприйняття Л. О. Глоби у вигляді ідеалізованого запорожця, який після «подвигів ратних», насадив два сади, що в подальшому перетворилися у парки й існують у Дніпропетровську й дотепер. Цей стереотипний образ нерідко протиставляється князеві Г. О. Потьомкіну, який, за твердженнями одних авторів, «силою змусив» Глобу продати в казну один із його садів, а, за твердженнями інших, викупив маєток Глоби, проте, все ж таки, в результаті вигнав козака з «насадженого» місця.

Біографічні відомості про Л. О. Глобу украй фрагментарні й базуються передусім на кількох документах, опублікованих В. О. Бідновим на початку XX ст. [15]. Лазар Глоба дійсно має всі підстави вважатися «першопоселенцем» слободи Половиці. Принаймні, такий висновок можна зробити на підставі аналізу наявного на сьогодні масиву історичних джерел. Досі не знайдено якихось альтернативних джерел, які б могли піддати сумніву таку думку.

Можна виділити точну дату прибуття Л. О. Глоби в ареал майбутньої слободи Половиці – 1743 р. Цього року Глоба, який народився, за його власними твердженнями, у с. Ведмедівка (біля м. Чигирин), прибув «в пределы вольностей Запорожских». Оскільки Глоба з'явився на

Запорозьких землях 1743 р, тобто він, мабуть, не козацького походження. Але документи Глоби (атестати), опубліковані В. О. Бідновим на початку ХХ ст., підтверджують участь його в бойових діях 1768–1774 рр. та покірність царському уряду у 1775 р., за що він міг отримати чин осавула – козацького полковника. Не менше питань виникає у дослідників в зв'язку з обставинами останніх років життя Л. О. Глоби. Документально підтверджені дати смерті Л. О. Глоби досі не існують. В. О. Біднов, наприклад, переглянувши на початку ХХ ст. метричні книги Катеринослава з 1790 по 1798 рр., не знайшов там запису про Л. О. Глобу. Між тим, дата його смерті, встановлена в літературі – 1793р. [10, с. 239].

Прибувши в ареал майбутньої Половиці, Глоба оселився одразу біля Монастирського острова, де збудував «каменных четыре мелницы на ползу общественную». Ці дані взяті з донесення Глоби губернатору Новоросійської губернії Н. Д. Язикову від 18 вересня 1778 р. (опублікованого В. Бідновим на початку ХХ ст.). Глоба також насадив багато диких і родючих дерев [15, с. 318].

Не зовсім зрозуміло, як Глоба – осавул міг займатися господарською діяльністю. Адже 18 вересня 1778 р. Глоба прохав губернатора Новоросійської губернії Н. Язикова залишити за ним землі та відвести ще 12 дворів. Язиков залишив за Глобою його маєтки і сади. З цього логічно зробити висновок, що маєтки Л. О. Глоби виникли явно не після 1775 р., а ще у період до ліквідації Запорізької Січі. Така підприємливість людини, що іменувалася запорозьким козаком, дійсно здатна викликати низку запитань, на які поки важко знайти відповідь.

На наш погляд, існуючий традиційний образ Л. О. Глоби як «козака-садівника» у відставці, всі помисли якого в останні десятиліття життя були зайняті розведенням дерев, слід визнати далеким від реальності та таким, що вимагає суттєвої корекції. Існують усі підстави вважати, що Л. О. Глоба був у першу чергу підприємцем, одним із найзаможніших мешканців слободи Половиці, і свої сади він насаджував передусім з метою одержання прибутку (продаж продуктів), й у 1775 р. зайняв підкреслено лоялістську позицію до російської адміністрації під час ліквідації Січі («по занятии Сечи достодолжное высочайшей власти повиновение и других от развратных мыслей отриновение» [15, с. 319]), щоб запобігти ліквідації свого маєтку й забезпечити подальший розвиток власної справи.

Сам Глоба так подавав результати своєї діяльності (наводимо в орфографії XVIII ст.): «В 734-м году я нижайшей, зашед из полского местечка Ведмедовки в Запорожье, поселился против острова на Днепре, называемого Монастырской, где построил я себе на Днепре каменных четыре мелницы на ползу общественную, неусыпными моими трудами и коштом развел на том острове, тож при жилью своему и

особо при слободі Половице не толко доволно лесу но и плодови́я деревья, что все от бывшего Коша ко владению моему многими повелениями и препоручено было, как так же и в то время, когда населялась невдале моего жилья слобода Половица потому же оставался тот на острове лес и разведенныя трудами моими плодоносныя деревья за мною и Койдацким начальником подтверждаемо было» [15, с. 318–319].

Як бачимо, за словами Глоби, слобода, яка отримала назву Полови́ця, «населялась невдале», а значить, хронологічно після заснування його маєтків, тобто, після 1743 р.

З усієї напівлегендарної картини життя та діяльності Л. О. Глоби документально підтверджується лише одне: з його ініціативи виникли два значних за розмірами маєтки (в масовій історичній свідомості – «сади»), перетворені пізніше на два головні садово-паркові комплекси Катеринослава–Дніпропетровська (сучасні парки ім. Т. Г. Шевченка та Лазаря Глоби).

Необхідно обов'язково відзначити, що документальних джерел про початковий період формування обох маєтків Л. О. Глоби (до 1770-х рр.) не залишилося. Особисто Л. О. Глоба в «доношении» писав: «ныне имею тот Монастырской остров и все трудами моими разведенной лес и плодови́тое деревья и особо при слободѣ Половице сад в своем смотрении и для нужнаго моего пропитания землю пахаты и сено косить невозбранно по сие время, но как все то неограниченно, то от селениев, жилище мое окружающих, много бываю притесняем как мною разведенной лес, так и плодови́тыя деревья, называя ту землю, где оной мною размноженно, свободною усиленно скотом обыватели опустошают» [15, с. 319].

З приводу занять Л. О. Глоби, як було зазначено, у джерелах та літературі існують великі розбіжності. Не зовсім зрозумілим є характер особистих та господарських відносин Л. О. Глоби з його знайомими (за М. Л. Коржем), серед яких – Федір Крошко, Андрій Токар, Ігнат Каплун та ін., які теж займалися землеробством та садівництвом на території слободи Полови́ці.

Нарешті, найбільший проблемний блок у дослідженні життя та діяльності Л. О. Глоби донедавна складала інформація про долю його двох маєтків. Це питання не було обійдене у всіх без виключення працях з історії Полови́ці та Катеринослава XIX–XX ст. Але сформувалася значна кількість версій. В частині праць та більшою мірою публіцистичній літературі стверджувалося, що перший маєток Глоби був ревізований Г. О. Потьомкіним. Інший напрям публікацій визнавав факт продажу Л. О. Глобою свого першого маєтку на користь Г. О. Потьомкіна. Цей напрям походить від інформації А. О. Скальковського, що в середині 1780-х рр. землі Л. О. Глоби були викуплені князем Потьомкіним за 3000 руб. «В 1787–1789 г., основав главное пребывание свое в

Екатеринославе, Потемкин приобрел там у запорожца Глобы за 3000 р. две полудикие плантации, тут построил он себе прекрасный дом в венецианском вкусе, из тесаного камня, и привез туда из польского своего имения Дубровны, на барках по Днепру, великолепную оранжерею с 29 садовниками...» [20, с. 106–107]. Архієпископ Гавриїл (В. Ф. Розанов) стверджував, що все місце для спорудження палацу Г. О. Потьомкіна займав маєток Л. Глоби, яке було узято в казенне відомство за 500 руб. [13, с. 437, 438].

Дане питання, яке фактично стало частиною міського фольклору, почало отримувати своє вирішення лише з введенням у обіг нових документальних джерел починаючи з 1990-х рр. У 1999 р. Є. А. Чернов вперше ввів у обіг документи РДІА, з приводу судового процесу спадкоємців Л. О. Глоби у 1805 р. щодо компенсації за володіння свого предка. В кінцевому підсумку їм була виплачена компенсація в розмірі 3825 руб., згідно із оцінками Катеринославської Казенної палати [24, с. 158–161].

Нарешті звернемося до питання про топографію двох маєтків Л.О. Глоби в ареалі слободи Половиці. Фактично до середини ХХ ст. факт володіння Глобою своїми маєтками засновувався лише на «Устном повествовании» М. Л. Коржа та кількох історико-краєзнавчих працях і не мав прямого підтвердження документальними джерелами. Лише з другої половини ХХ ст. ці напівлегендарні факти знайшли підтвердження у діловодних та картографічних джерелах.

У 2003 р. автором цієї статті було введено в науковий обіг [18] останній опис слободи Половиці (знайдений у фондах РДВІА), датований 6 серпня 1787 р., проведений за особистим дорученням Г. О. Потьомкіна. Це «Описание учиненное села Половицы сколько укого именно сырого стоячего леса и разных фруктовых деревьев, Значит ниже». В документі під № 18 значиться: «Бывшего Воиска Запорожского войскового асаула Лазаря Глобы. Сад нагоре с фруктовыми разными деревьями, лес всякой, большой, окопаной, ниже оно по над Днепром против острова Монастирского роща всякого дерева; при кирпичном заводе сад большой с разными фруктовыми деревьями вербами и тополями» [1, л. 30 об.].

Даний документ істотно корегує традиційні історіографічні уявлення про маєтки та зелені насадження Л. О. Глоби. В історико-краєзнавчій літературі сформувалася стала думка, що другий маєток і сад Глоби (пізніше перетворений на Казенний сад, нині – парк Лазаря Глоби) був заснований ним вже після заснування Катеринослава, коли перший маєток був викуплений Г. О. Потьомкіна, і колишній козак був вимушений шукати нове місце проживання [25, с. 46–47; 21, с. 175]. З тексту опису Половиці ми бачимо, що в серпні 1787 р. у Л. О. Глоби вже існував «при кирпичном заводе сад большой с разными фрукто-

выми деревьями вербами и тополями». Для розведення такого саду потрібен термін мінімум у декілька років, тому ми можемо стверджувати, що на момент офіційної церемонії закладення Катеринослава імператрицею Катериною II у 1787 р. обидва маєтки (і відповідно, сади) вже існували і мали значні територіальні розміри.

З тексту опису Половиці від 6 серпня 1787 р. ми вперше бачимо, що перший з маєтків Л. О. Глоби складався з двох ділянок. Але найголовніше – «Опис» свідчить про те, що в серпні 1787 р. обидва володіння Л. О. Глоби ще знаходилися в його власності, серед них – територія майбутнього Потьомкінського саду, нині – парку ім. Т. Г. Шевченка.

У більшості історико-краєзнавчих досліджень не називається дата купівлі Г. О. Потьомкіним в Л. О. Глоби ділянки для свого палацу. Зокрема, А. О. Скальковский та Гавриїл (В. Ф. Розанов) не називають точну дату операції з продажу. У своїй статті 2003 р. ми вперше звернули увагу на інформаційні можливості картографічних джерел у визначенні дати продажу Л. О. Глобою свого нагірного маєтку князеві Г. О. Потьомкіну [18]. Жоден з дослідників до цього не звернув увагу, що згідно з першим генпланом Катеринослава від 13 жовтня 1786 р. К. Геруа палац генерал-губернатора (тобто Г. О. Потьомкіна) повинен був знаходитися абсолютно в іншому місці, ніж існуюча сьогодні будівля. Генерал-губернаторський палац, згідно з цим планом, повинен був розташовуватися на головній площі і виходити на неї головним фасадом (у районі нинішньої Жовтневої площі). В такому разі, Г. О. Потьомкіну в 1786 – на початку 1787 р., коли офіційним документом для будівництва Катеринослава був генплан К. Геруа, не було сенсу купувати місце, що не призначалося за генпланом для свого палацу (!).

Картина суттєво прояснюється, якщо врахувати, що незабаром після церемонії закладення міста 9 травня 1787 р. Потьомкін відмовився від послуг Клода Геруа і доручив проектування Катеринослава видатному російському архітекторові І. Є. Старову. Останній 6 серпня 1787 р. виїхав з Санкт-Петербурга і в тому ж місяці прибув до Катеринослава, де особисто оглянув місцевість [11, с. 116]. В результаті, архітектор запропонував інші принципи планування міста, які істотно відрізнялися від принципів, запропонованих К. Геруа. В першу чергу, це нова композиція забудови головної міської височини, надалі відомої під назвою Соборної гори [5; 7]. Лише в цей час Старов вибрав нове місце для палацу генерал-губернатора, знайшовши для цього зручну частину території, на якій розташовувався нагірний маєток Л. О. Глоби. Оскільки спорудження палацу Г. О. Потьомкіна за проектом І. Є. Старова розпочалося не пізніше середини 1788 р. [11, с. 116], звідси можна зробити висновок, що купівля на користь Г. О. Потьомкіна земель першого нагірного маєтку Л. О. Глоби відбулася між серпнем 1787 – серединою 1788 р., швидше за все восени 1787 р., хоча можли-

во, і на початку 1788 р. Але вона ніяк не могла статися раніше серпня 1787 р., про що переконливо свідчить опублікований нами опис Половиці від 6 серпня 1787 р.

На основі нових джерельних матеріалів уявляється логічним такий ланцюг подій – прибуття І. Є. Старова до Катеринослава, вибір місця для зведення палацу Г. О. Потьомкіна, і після цього, нарешті, купівля землі для його будівництва у Л. О. Глоби. Вірогідно, що І. Є. Старов оцінив можливість формування на території значного за розмірами нагірного парку в міській садибі генерал-губернатора Новоросії, і тому вирішив обрати місце для палацу не на найвищій точці пагорба, поряд із майбутнім собором, а значно нижче, на північно-східному схилі пагорба. На варіантах генплану І. Є. Старова, датованих 1790 і 1792 рр. (останній затверджено) собор і палац вже не знаходяться поруч, а з'єднуються вулицею – бульваром завдовжки близько сотні метрів.

Глобин «сад нагоре с фруктовыми разными деревьями, лес всякой, большой, окопаной, ниже одного по над Днепром против острова Монастирского роща всякого дерева» полегшили завдання первинного озеленення цієї частини пагорба. Якби необхідно було влаштувати тут англійський парк, що називається «з нуля», то можливо, від цієї затії Г. О. Потьомкіна взагалі довелося б відмовитися, подібно до того, як довелося згодом визнати безнадійною ідею водопостачання всієї забудови головного пагорба за допомогою фонтанів, колодязів, басейнів і інших технічних споруд. Використовуючи зелені насадження нагірного маєтку Л. О. Глоби, англійський майстер ландшафтної архітектури Вільям Гульд (William Gould) розбив у 1789–1791 рр. тут «аглинской сад», – парк пейзажного типу з двома оранжереями. Це був, мабуть, єдиний з проєктів Г. О. Потьомкіна, який повністю було реалізовано в Катеринославі. Англійський сад, переживши період довгого запустіння, згодом був неодноразово реконструйовано, і зараз цей садово-парковий комплекс є улюбленим місцем відпочинку городян – це парк ім. Т. Г. Шевченка [19].

Звернемося більш детально до інформаційних можливостей картографічних джерел щодо дослідження топографії обох маєтків Л. О. Глоби. Зазначимо, що картографічні джерела – перші проєктні і зведені (проєктні і натурні) плани Катеринослава, в т. ч. генплани 1786 р. К. Геруа і 1792 р. І. Є. Старова, слугують унікальним джерелом з історії землеволодінь Л. О. Глоби в ареалі майбутнього Катеринослава. На планах 1780-х – першої половини 1790-х рр. зафіксована топографія і певною мірою планування обох володінь Л. О. Глоби – нагірного і придніпровського. Таким чином, картографічні матеріали є унікальним джерелом з даного питання, оскільки містять інформацію,

абсолютно відсутню в інших типах джерел. Зупинимось на цьому питанні детальніше.

Хронологічно першим виник нагірний маєток Л. О. Глоби. Вірогідною датою його виникнення можна визнати вказану в документах Глоби дату його прибуття в цю місцевість – 1743 р.

Детальні розміри, конкретна територіальна локалізація, планування та зовнішній вигляд нагірного маєтку Л. О. Глоби в 1750-х–1780-х рр. не піддаються реконструкції за відсутністю документальних (описових, статистичних, картографічних) джерел. Натомість картографічні джерела саме періоду будівництва Катеринослава (1780-х – початку 1790-х рр.) дозволяють частково відтворити загальні обриси території нагірного маєтку Л. О. Глоби з садом.

Нагірне володіння Л. О. Глоби зображено на кількох планах: «План местоположения, назначенного для города Екатеринославля» (між 1783–1786 рр.) [6]; генеральному плані Катеринослава 1786 р. К. Геруа [14] та його копії в «Атласе Екатеринославского наместничества» 1787 р. [4]; на першому варіанті генерального плану Катеринослава 1790 р. І. Є. Старова [5].

На «Плане местоположения» подано схематично контури землеволодіння овальної форми з написом у центрі володіння «Левада». Детальне планування володіння не зафіксоване.

Єдина в своєму роді детальна фіксація нагірного володіння Л. О. Глоби присутня на двох планах: генплані Катеринослава 1786 р. К. Геруа та його копії в «Атласе Екатеринославского наместничества» 1787 р. Фіксація нагірного маєтку Л. О. Глоби на цих планах в цілому співпадає, однак існують і певні розбіжності. На копії генплану в «Атласе» 1787 р. зафіксовано тільки контури володіння без детального планування.

З генплану К. Геруа 1786 р. видно, що нагірне володіння Л. О. Глоби займало не всю територію сучасного парку ім. Т. Г. Шевченка, а тільки його північно-західну частину (приблизно 50 % території сучасного парку). Контури володіння – близькі до прямокутника: довжиною – до 470 м, шириною до 400 м.; загальною площею – до 18,8 га. На плані показано планування маєтку із двох частин. Характер східної частини – єдиний зелений масив із сіткою доріжок із нерегулярним плануванням. Західна частина лише частково вкрита рослинністю, на плані показана лише одна алея.

У сучасній топографії нагірний маєток Л. О. Глоби розташовувався в північно-західній частині парку Шевченка: територія від ресторану «Маяк» (нині «Магніт») та розташованих поруч розважальних комплексів до західного оглядового майданчика.

Картографічні джерела підтверджують інформацію й про наявність будівель на ділянці нагірного маєтку Л. О. Глоби. До цього свід-

чення про характер будівель тут походили від «Устного воспоминания» М. Л. Коржа: «Глоба жил на том самом месте, где ныне Светлейшаго дом и казенный сад, внизу над Днепром, под скелею, где его и мельница была, одна на каменьях устроена, а другая байдашная для фоллошей, в коей валили сукна; с ним т. е. Глобою и еще жил один козак женатый, Игнат Сидорович Каплун; а тут-же и мой собственный дом (Коржев) был и мы жили все трое с своими семействами в одной хате под одною крышою, в коей было два отделения т.е. две избы. На том самом месте и на тех печищах, где общий был наш дом, ныне уже устроена караулка, для сторожей и часовых солдат, кои теперь караулят казенный сад, и живут в карауле у берега над самым Днепром» [22, с. 56–57].

Картографічні джерела дають чітке топографічне підтвердження цих відомостей М. Л. Коржа. На генплані 1786 р. та його копії в «Атласе» 1787 р. на території маєтку показана єдина споруда на східному кордоні ділянки: довжиною – до 94 м., шириною – до 53 м. Форма споруди різниться: на генплані 1786 р. – корпус у формі неправильного трикутника; на копії в «Атласе» 1787 р. – корпус в формі літери «Г». На плані 1786 р. позначені контури якихось споруд нижче маєтку, біля берега ріки (це можуть бути «две избы», про які пише М. Л. Корж).

Острів Монастирський і на «Плане местоположения», і на плані К. Геруа не позначений спеціально як такий, що належить Л. О. Глобі. На плані К. Геруа на острові уже написано «Сад публичный».

Цікаво, що питання знаходження острова Монастирського у власності Л. О. Глоби досі не є чітко доведеним на основні документальних джерел. Зокрема, в архівах Запорізького Коша фігурує острів Монастирський. У 1747 р. його хазяїн полковник Самарської паланки К. Красовський подарував його Самарському Пустельно-Миколаївському монастирю (поблизу сучасного Новомосковська). А 8 грудня 1765 р. писарю й осавулу Кодацької паланки було запропоновано наглядати за зеленими насадженнями на острові, які самовільно спустошували жителі слободи Половиці [26, с. 14–15].

На першому варіанті генплану І. Є. Старова, затвердженому Г. О. Потьомкіним 22 березня 1790 р. зображені лише контури нагірного володіння Л. О. Глоби, без якихось ознак планування та ознак споруд. Цікаво, що на другому варіанті генплану І. Є. Старова, затвердженому Катериною II 23 лютого 1792 р. [7] нагірне володіння Л. О. Глоби уже не позначено, оскільки на цьому плані присутні лише проектні параметри споруд. На плані 1792 р. вже чітко, але схематично зафіксовано планування англійського парку в резиденції Г. О. Потьомкіна на місці маєтку Л. О. Глоби. Однак відмітимо цікаву деталь: на плані 1792 р. позначено смугу рослинності на східній частині колиш-

нього володіння Л. О. Глоби, яка співпадає з фіксацією на плані К. Геруа 1786 р.

Остання фіксація нагірного володіння Л. О. Глоби присутня на зведених планах Катеринослава 1792 р. та 1793 р., виконаних архітектором інженер-капітаном Л. Ігнатьєвим [2; 3]. На цих зведених планах зафіксовані параметри генплану 1792 р. І. Є. Старова та натурні характеристики. Контурів володіння уже немає, оскільки воно не існувало в натурі. Однак на планах 1792 р. та 1793 р. на місці споруди, позначеної на генплані 1786 р., зображено три споруди меншого розміру і поруч напис «Оранжерея». Принагідно зазначимо, що це єдина локалізація оранжерей в резиденції Г. О. Потьомкіна серед відомих картографічних джерел періоду ранньої історії Катеринослава. Можливо, це були нові споруди, зведені на місці корпусу володіння Л. О. Глоби в рамках робіт по формуванню палацово-паркового ансамблю в резиденції Г. О. Потьомкіна. Водночас, враховуючи територіальну спадкоємність, висловимо обережне припущення, що при зведенні оранжерей міг бути використаний і корпус нагірного володіння Л. О. Глоби.

На пізніших картографічних джерелах 1790-х рр. і наступних років ніяких ознак фіксації нагірного володіння Л. О. Глоби немає, оскільки на цей період воно було повністю реконструйоване з включенням його в ансамбль резиденції Г. О. Потьомкіна.

Друге володіння Л. О. Глоби, розташоване в низинній придніпровській частині, на захід від слободи Половиці, менше представлено на картографічних матеріалах 1780 – початку 1790-х рр. На «Плане местоположения» та першому варіанті генплану І. Є. Старова 1790 р. контури другого володіння Л. О. Глоби взагалі відсутні, оскільки його територія лише частково ввійшла до меж планів. Натомість друге володіння Л. О. Глоби детально зафіксовано на генплані 1786 р., його копії в «Атласе» 1787 р. та на зведеному плані 1793 р.

Фіксація другого володіння Л. О. Глоби на трьох вищезгаданих планах фактично співпадає. Найбільш деталізоване зображення подано на генплані 1786 р. Тут можна бачити, що другий маєток Глоби мав у плані форму неправильного прямокутника: довжиною – до 1040 м; шириною – до 440 м., загальною площею – до 46 га. Чітко позначено контури маєтку, напевно, огороженого з усіх боків. В центрі маєтку позначено широке, овальної форми озеро. Звертає на себе увагу, що форма озера суттєво відрізняється від сучасної. Сучасне озеро має більш подовжену форму із західного боку. Припустимо, що збільшення площі та зміна форми озера сталися внаслідок відомої акції 1885 р., коли туди було спущено воду із Болотної (Озерної) площі, на місці якої того ж року було засновано Центральний ринок «Озерка».

На території другого маєтку Л. О. Глоби на генплані 1786 р. позначено два масиви рослинності, причому дуже чітко, із фіксацією ря-

дів дерев. Перший масив займає всю південно-західну частину маєтку, між озером та огорожею. Судячи з контурів зображення, мова може йти про фруктовий сад. Другий, менший за розмірами масив рослинності зображений біля контурів східного кордону маєтку.

Дані генплану 1786 р. підтверджують наявність споруд у другому маєтку Л. О. Глоби. Біля північно-східного кордону маєтку позначено єдину споруду великих розмірів у формі літери «Г»: довжиною – до 80 м; шириною – до 67 м. Судячи з усього корпус мав великі розміри. Більш детальної інформації про забудову маєтку картографічні джерела не дають.

На генеральному плані Катеринослава К. Геруа 1786 р. ділянка другого маєтку Л. О. Глоби вже займає значну територію, яка співпадає в основному з розмірами сучасного парку його імені. Тому ми не можемо погодитися також і з твердженням, що до покупки Потьомкіним маєтку Л. О. Глоби на горі, інший його маєток нібито був незначним, а розширився до значних розмірів лише після переходу сюди власника і до його смерті нібито в 1793 р. [23, с. 243].

Копія генплану 1786 р. в «Атласе» 1787 р. подає аналогічну фіксацію другого маєтку Л. О. Глоби, тільки позбавлену деталізації. Чітко виділено масив рослинності на південний-захід від озера, а також зазначену вище споруду таких же контурів, як у генплані 1786 р.

На зведених планах 1792 р. та 1793 р. роботи Л. Ігнатьєва фіксація другого маєтку Л. О. Глоби в принципі аналогічна генплану 1786 р. Конттури маєтку дещо змінено, надано їм більш правильної форми, зважаючи на передбачену лінію прокладення великого шляху від Катеринослава до Нових Кайдаків (названий на плані 1792 р. «Прощект от Екатеринослава до Кайдак»). Це – лінія майбутнього Катерининського проспекту, сучасного просп. К. Маркса. На плані 1793 р., де зафіксовано і проєктні, і натурні об'єкти, добре видно, що на початку 1790-х рр. територія другого маєтку Л. О. Глоби опинилася між масивом забудови раннього Катеринослава та проєктованим масивом грандіозного за розмірами комплексу фабрик, які розпочали свою діяльність у 1794 р. У подальшому саме цей факт кардинально вплине на розвиток колишнього другого маєтку Л. О. Глоби, шляхом формування на його місці спочатку заміського садово-паркового комплексу, перетвореного у першій половині XIX ст. на Казенний сад – головний рекреаційний центр низинної частини Катеринослава (сучасний парк Центральний дитячий парк Лазаря Глоби).

В цілому ж, картографічні матеріали 1780 – початку 1790-х рр. мають потужну інформаційну цінність при дослідженні питання історії землеволодінь Л. О. Глоби у слободі Половиці та місті Катеринославі. За умови відсутності репрезентативного корпусу діловодних джерел з історії даних землеволодінь, картографічні джерела є єдиним корпусом

джерел, який підтверджує сам факт існування двох маєтків Л. О. Глоби. Завдяки аналізу картографічних джерел – проектних та зведених планів Катеринослава – ми маємо можливість встановити територіальну локалізацію, обшири, контури володінь, та, меншою мірою, планування володінь, характер забудови та рослинності в них.

Подальші перспективи дослідження цього питання ми вбачаємо як у введенні в науковий обіг можливих нових картографічних джерел 1780–1790-х рр., так і в порівняльному аналізі даних щодо землеволодінь Л. О. Глоби, отриманих на основі аналізу планів, з іншими категоріями джерел, зокрема, діловодними джерелами періоду існування слободи Половиці та будівництва Катеринослава на Дніпрі.

Бібліографічні посилання

1. «Описание учиненное села Половицы сколько у кого именно сырого стоячего леса и разных фруктовых деревьев... Августа 6 дня 1787 Года» // Российский государственный военно-исторический архив (далі – РГВИА). – Ф. 52, д. 601, ч. 1, л. 30 об.
2. «План Губернского Города Екатеринослава и Расположения высочайше конфирмованных фабрик. Конфирмован февраля 23го 1792 Года В Санктпетербурге». Л. Ігнат'єв. – 1792 р. // РГВИА. – Ф. ВУА, оп. 1, д. 21934, л. 1.
3. «План Губернского Города Екатеринослава с Новосозидаемыми для Фабрик Зданиями. Сочинен Сентября 1793 года» Л. Ігнат'єв. – 1793 р. // РГВИА. – Ф. ВУА, оп. 1, д. 21933, л. 1.
4. «План губернского города Екатеринослава, прожектированного к устройению вновь которой состоять имеет из двух частей и десяти кварталов». – 1787 р. // РГВИА. – Ф. ВУА, оп. 1, д. 18725, л. 7–8. Копія – РГИА, ф. 1488, оп. 1, д. 1111, л. 1.
5. «План губернского города Екатеринослава». І. Є. Старов. – 1790 г. // РГВИА. – Ф. ВУА, оп. 1, д. 21932, л. 1.
6. «План местоположения, назначенного для города Екатеринославля». – 1 пол. 1780-х гг. // РГВИА. – Ф. ВУА, оп. 1, д. 21926, л. 1.
7. «План прожектированный Губернского Города Екатеринослава». І. Е. Старов. – 1792 г. // Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького. Картографічна колекція. – 1 арк. Копія – РГИА. – Ф. 1293, оп. 168, д. 7, л. 1.
8. «По указу Правительствующего Сената относительно удовлетворения Капитана Глобы и наследников дяди его за поступивший в казну остров Моностырский и место в Екатеринославе под генерал-губернаторским домом ныне состоящее». – 1805 г. // Российский государственный исторический архив (далі – РГИА). – Ф. 1285, оп. 3, д. 92, л. 1–33.
9. *Акинфиев И. Я.* Растительность Екатеринослава в конце первого столетия его существования / И. Я. Акинфиев. – Екатеринослав, 1889. – Ч. 1. – 116 с.
10. *Беднов В.* К истории бывших запорожских старшин и козаков / В. Беднов // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – Екатеринослав, 1915. – Вып. X. – С. 237–242.

11. *Белехов Н. Иван Старов: Материалы к изучению творчества* / Н. Белехов, А. Петров. – М., 1950. – 178 с.
12. *Белич В. Я. Парк имени Т. Г. Шевченко в Днепропетровске: Фотоочерк* / В. Я. Белич, З. Г. Сумина. – Днепропетровск, 1981. – 32 с., ил.
13. *Гавриил (Розанов В. Ф.). Продолжение очерка о Новороссийском крае. Период с 1787 по 1837 год* / Гавриил (В. Ф. Розанов) // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1863. – Т. V. – С. 420–490.
14. Генеральный план города Екатеринослава 1786 г. Копия. – Спб., 1892 // 3 фондів Російської Національної бібліотеки (м. Санкт-Петербург).
15. К биографии Лазаря Глобы / Сообщ. В. Беднов // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – Екатеринослав, 1912. – Вып. VIII. – С. 317–320.
16. *Кавун М. Е.* До історії формування міста Катеринослава у другій половині XVIII ст. (слобода Половиця та її населення) / М. Е. Кавун // Історія України: маловідомі імена, події, факти: 3б. статей. – Київ, 2000. – Вип. 11: На пошану академіка НАН України П. Т. Тронька. – С. 50–61.
17. *Кавун М. Э.* Долгий век Екатеринослава (конец XVIII – середина XIX века) / М. Э. Кавун // Днепропетровск. Архитекторы / Н. П. Андрущенко, М. Э. Кавун, Н. А. Лопатюк и др.; под общ. ред. Н. Н. Кондель-Перминовой. – К.–Д., 2006. – С. 10–50.
18. *Кавун М. Э.* Из истории строительства Екатеринослава в конце XVIII в. / М. Э. Кавун // Гуманітарний журнал. – Д., 2003. – № 1 (17). – С. 67–72.
19. *Кавун М. Э.* Сады и парки в истории Екатеринослава–Днепропетровска. Книга 1. Парк имени Т. Г. Шевченко / М. Э. Кавун. – Д., 2009. – 144 с., ил.
20. *Скальковский А. А.* Опыт статистического описания Новороссийского края / А. А. Скальковский. – О., 1853. – Ч. II: Хозяйственная статистика Новороссийского края. – 552 + III с., 2 л. табл.
21. *Стародубов А. Ф.* Память истории: г. Екатеринослав (г. Днепропетровск) по литературе и воспоминаниям / А. Ф. Стародубов, В. В. Самодрыга, С. С. Иванов. – Д., 2001.
22. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. – Одесса, 1842. – 6 + 95 с.
23. *Фоменко А. К.* Міський сад – парк ім. Глоби / А. К. Фоменко // Дніпропетровськ: минуле і сучасне: Оповіді про пам'ятки культури Катеринослава-Дніпропетровська, їх творців і художників. – Дніпропетровськ, 2001. – С. 243–248.
24. *Чернов Є. А.* Доля земельної власності Лазаря Глоби (з історії соціально-економічних стосунків в Катеринославі кін. XVIII – поч. XIX ст.) / Є. А. Чернов // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури. Матеріали всеукраїнської наукової конференції. Секція III, IV, V. – Запоріжжя, 1997. – С. 158–161.
25. *Шатров М.* Страницы каменной книги: 60 памятных мест Днепропетровска / М. Шатров. – Днепропетровск, 1969. – 239 с.
26. *Яворницький Д. І.* Дніпрові пороги / Д. І. Яворницький. – Д., 1989. – 144 с.

Надійшла до редколегії 15.06.12 р.

**«АГРАРНАЯ ПРОГРАММА» РУССКОГО КОНСЕРВАТИЗМА
ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XVIII – ПЕРВОЙ ЧЕТВЕРТИ XIX вв.
В ПОСТСОВЕТСКОЙ РОССИЙСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ**

На матеріалі наукових праць знаних російських істориків «радянської школи» розглядається представлена в них інтерпретація і оцінка «аграрної програми» головних представників раннього російського консерватизму (друга половина XVIII – перша чверть XIX ст.)

Ключові слова: аграрна програма, «селянське питання», пострадянський, російська історіографія, російський консерватизм, трактовка.

На материале научных работ видных российских историков «советской школы» рассматривается представленная в них интерпретация и оценка «аграрной программы» главных представителей раннего русского консерватизма (вторая половина XVIII – первая четверть XIX вв.)

Ключевые слова: аграрная программа, «крестьянский вопрос», постсоветский, российская историография, русский консерватизм, трактовка.

The article describes the treatment and the appraisal of the «agrarian program» of the early Russian conservatism's main representatives by the eminent contemporary Russian historians of the «Soviet school» on the materials of their scientific works.

Key words: agrarian program, «Peasant problem», post-soviet, Russian historiography, Russian conservatism, treatise.

Объектом исследования автора данной статьи является историография русского консерватизма второй половины XVIII – первой четверти XIX вв. Предмет исследования – позиция по «крестьянскому вопросу» идеологов и главных представителей раннего русского («дворянского») консерватизма в освещении и интерпретации российской постсоветской исторической науки 1990-х годов.

Источниковую базу исследования составляют историографические материалы, а именно – научные монографии и энциклопедические статьи, а также учебные работы по истории России известных историков «советской школы», опубликованные в 1990-е годы.

Исходя из проблемно-историографического характера данной статьи и очевидной новизны ее предметно-тематического содержания, можно уверенно констатировать отсутствие специальных историко-научных исследований, непосредственно посвященных заявленной

теме. Вместе с тем, к соответствующей историографической традиции в широком смысле этого понятия могут быть причислены некоторые «малоформатные» публикации, содержащие аналитический обзор (по необходимости фрагментарный) проблемной историографии русского консерватизма в целом. В первую очередь речь идет о предисловии к коллективной монографии «Русский консерватизм XIX столетия (Идеология и практика)» (М., 2000), подготовленной авторским коллективом видных российских историков «советской школы» в составе В. Я. Гросула, Р. Г. Эймонтовой, Б. С. Итенберга, В. А. Твардовской и К. Ф. Шацилло, о публикации воронежского историка А. Ю. Минакова «Русский консерватизм в современной российской историографии: новые подходы и тенденции изучения» в журнале «Отечественная история» (2005, № 6), а также о вступительной статье А. Ю. Минакова и Д. М. Володихина к новейшей фундаментальной энциклопедии «Русский консерватизм середины XVIII – начала XX века» (М., 2010). Необходимо отметить, что одним из красноречивых свидетельств научной новизны и актуальности заявленной темы исследования можно счесть фактическое отсутствие каких-либо оценок и даже упоминаний об «аграрном аспекте» идеологии раннего русского («дворянского») консерватизма или, иными словами, о позиции его ведущих идеологов по «крестьянскому вопросу» в упомянутой новейшей энциклопедии.

Первым в хронологическом отношении обобщающим трудом российских ученых-гуманитариев «советской школы» по истории русской общественно-политической мысли (включая советскую и эмигрантскую), представляющим очевидный профессиональный интерес для историка «крестьянского вопроса», в том числе исследователя «аграрной программы» идеологов дворянского консерватизма, стал обзорный монографический трактат историков-правоведов Н. М. Золотухиной и И. А. Исаева «История политических и правовых учений России XI–XX вв.» (М., 1995).

Интересующий нас сюжетно-тематический «слой» рассматриваемой работы ограничивается обращением к соответствующим аспектам идейного наследия М. М. Щербатова и Н. М. Карамзина (в III и IV главах монографии, написанных Н. М. Золотухиной). В частности, в первой из указанных глав (а точнее, в параграфе под названием «Модель ограниченной монархии в учении М. М. Щербатова») представлена, мягко говоря, умозрительная «либерально-апологетическая» трактовка позиции последнего по «крестьянскому вопросу», которая очевидным образом противоречит всей предшествующей историографической традиции. По утверждению автора, М. М. Щербатов якобы «вполне осознавал его [крепостного права – М. Р.] полную [! – М. Р.] экономическую несостоятельность и бесперспективность, а также жестокость, нарушающую все нравственные нормы» и, более того, «мно-

гократно обращает внимание на непроизводительность подневольного труда, противопоставляя ему результаты свободного хозяйствования на собственной земле» [2, с. 187]. Согласно версии Н. М. Золотухиной, щербатовский «анализ крепостного права и его результаты убедительны в своей отрицательной [! – М. Р.] характеристике, но выводы не содержат требования его отмены», поскольку «в современное ему время он считал эту акцию преждевременной, ибо крестьяне непросвещенны и нравственно не подготовлены к свободной жизни», хотя в «дальнейшем возможно и освобождение крестьян» [2, с. 187]. Российский историк-правовед следующим образом резюмирует «аграрную программу» М. М. Щербатова, который с ее «легкой руки» превратился из идеолога дворянского консерватизма и радикального защитника интересов «благородного сословия» – по меньшей мере, в умеренного просветителя-прогрессиста: «Таким образом, не отрицая в принципе необходимость освобождения крестьян, Щербатов призывает к осторожности, связывая дальнейшие прогрессивные преобразования с развитием просвещения, науки, нравственным воспитанием всего народа» [2, с. 187].

Отмеченная «либерально-апологетическая» тенденция, столь характерная для трактовки идейного наследия М. М. Щербатова, в значительной мере продублирована в написанном тем же автором параграфе под говорящим названием «Либерально-монархические взгляды Н. М. Карамзина». Касаясь позиции «последнего летописца» по «крестьянскому вопросу», Н. М. Золотухина избегает, однако, однозначных оценочных заключений, указывая на то, что «в определении состояния и положения» русского крестьянства «Карамзин весьма противоречив» [2, с. 213]. По утверждению российского историка-правоведа, автор «Записки о древней и новой России» «положение крестьян... рассматривает в связи с современным ему состоянием права собственности на землю», но при этом, будучи «сторонником естественно-правовой концепции... признает за каждым человеком его неотъемлемое естественное право на свободу» [2, с. 213]. Одновременно Н. М. Золотухина отмечает тот общеизвестный факт, что «дальнейшее развитие социальных отношений Карамзин усматривает не в отмене крепостного права, а в установлении над крестьянами «благоразумной власти помещика» [2, с. 214]. Согласно ее внешне аксиоматичному, но несколько легковесному заключению, в котором не учитывается моральный пафос карамзинского охранительства, «по-видимому, Карамзин не понимал всей бесперспективности крепостного права для экономического развития России» [2, с. 214].

Следующей, гораздо более значительной вехой развития рассматриваемой историографической традиции можно считать коллективный учебный труд «История России с начала XVIII до конца XIX ве-

ка» (М., 1996). Для исследователя «аграрной программы» идеологов русского дворянского консерватизма наибольший профессиональный интерес представляют его I и II разделы, написанные академиком Л. В. Миловым, а точнее – их главы, посвященные общественно-политической мысли второй половины XVIII в. Согласно авторской концепции крупнейшего российского постсоветского историка-аграрника, выбор правящей элиты Российской империи и самой Екатерины II в пользу сохранения и дальнейшего ужесточения социально-экономического status quo (крепостной зависимости крестьян), а также идейное кредо охранительного крыла русских консерваторов екатерининской эпохи во главе с М. М. Щербатовым базировались на отчетливом понимании природно-климатических реалий центральной России и соответствующих им геоэкономических тенденций. По утверждению Л. В. Милова, идейный основоположник русского дворянского консерватизма, прекрасно понимавший «негативную роль неблагоприятных природно-климатических условий основной территории тогдашней России – ее Нечерноземья», – в том числе «благодаря [? – М.Р.] работам французских просветителей» – обращал «пристальное внимание... прежде всего на краткий рабочий сезон в земледелии и плохое плодородие почв», в силу чего «земледелие России находится в критическом состоянии и эффективность труда земледельца крайне низка» [3, с. 192, 235].

В конечном счете, согласно блестяще аргументированному заключению Л. В. Милова, – очевидным образом стремящегося снять со своего «подзащитного» традиционное историографическое «обвинение» в отстаивании, в первую очередь, эгоистических «классовых» интересов родного для него дворянского сословия, – яростное неприятие М. М. Щербатовым идеи «освобождения крестьян» основывалось на его выстраданном убеждении в том, что в тогдашних «реальных» экономических условиях острой нехватки рабочих рук в земледелии и одновременно его низкой эффективности и крайне тяжелых условий труда», крестьянская реформа «приведет к краху основы государственного благополучия – сельского хозяйства страны», а «центр империи просто опустеет» в результате «перемещения крестьян в сферу промышленности» [3, с. 236, 192].

Традиционная трактовка аграрной программы идеологов раннего дворянского консерватизма, в полной мере характерная для «освободительной» и советской историографии и неизбежно предполагающая ее однозначно негативную оценочную характеристику, присутствует в упомянутой обобщающей коллективной монографии «Русский консерватизм XIX столетия. Идеология и практика» (М., 2000). Согласно решительному утверждению В. Я. Гросула – научного редактора этого во многих отношениях итогового для «постсоветской» историографи-

ческой традиции (в самом широком смысле данного многомерного понятия) научно-исторического текста и автора его I главы, охватывающей период с 1762 по 1825 гг. – во время обсуждения в верхах екатерининского «Большого Наказа» и дебатов в Уложенной Комиссии 1767–68 гг., ознаменовавших собой первичную направленческую дифференциацию русской общественной мысли, «важнейшим критерием политической ориентации было, конечно, отношение к социальной и внутривластной структуре общества и, прежде всего, отношение к крепостному праву» [1, с. 22]. Именно в полемике по «крестьянскому вопросу», отмечает В. Я. Гросул, «прежде всего проявился дворянский консерватизм», причем «столь ощутимый, что это побудило императрицу внести значительные коррективы» в соответствующие главы первоначального текста своего «Наказа», вызвавшие наибольшее сопротивление консервативных слоев высшего дворянства, на стороне которых был «преобладающий перевес» [1, с. 21, 22].

В этой связи вполне закономерными выглядят гросуловские характеристики М. М. Щербатова как «закоренелого крепостника», «идеолога крайне правых», «категорического противника равенства людей, сторонника крепостничества и сильной государственной власти, оппонента правительства справа, с позиций родового дворянства», и в то же время – «патриота и сторонника укрепления экономической мощи своего государства», «чей консерватизм, нередко крайний, отнюдь не лишен развития в сторону прогресса [? – М. Р.], но только в том случае, если не нарушаются интересы той господствующей прослойки, к которой принадлежит он сам» [1, с. 28].

Что касается «аграрной программы» Н. М. Карамзина, нашедшей свое наиболее полное и радикальное выражение в «Записке о древней и новой России» (1811), то постсоветский историк «старой школы» совершенно основательно характеризует ее как «явно антилиберальную», отмечая при этом, что он «не против освобождения крестьян в принципе, но это освобождение откладывается на далекое будущее» [1, с. 45].

В. Я. Гросул очень бегло касается позиции по «крестьянскому вопросу» таких «столпов консервативной партии», как адмирал А. С. Шишков (характеризуя его как «все-таки крепостника, ратовавшего среди прочего и за дозволение продавать крестьян без земли») и А. А. Аракчеева, который, согласно его «диагнозу», «ради императора... мог играть любую роль», даже, «если нужно... составить и проект освобождения крестьян» [1, с. 79, 82]. При этом современный российский историк «старой школы» обращает особое внимание на феномен «провинциальной помещичье-крепостнической оппозиции» политическому курсу Александра I, проводимому императором приблизительно до 1820 г., – оппозиции, которая отстаивала незыблемость крепостного

права и отражала «реакцию дворянского большинства, тех дворян, которые относились к числу мелких и средних помещиков» [1, с. 83].

Говоря об «идеологах» этой многочисленной и влиятельной помещичьей фронды, выдвинутых ею из своей собственной среды, В. Я. Гросул ограничивается упоминанием такой сравнительно малоизвестной фигуры, как консервативный масон О. А. Поздеев, который «пользуясь своими широкими связями, в том числе и в высших слоях петербургского общества... проводил мысль о незыблемости крепостничества», в частности «категорически выступал против... просвещения русских крепостных», «выражая тем самым настроения широких кругов провинциального дворянства» [1, с. 84].

В заключение необходимо отметить, что рассмотренный нами относительно небольшой по своему тематическому формату и в хронологическом отношении ограниченный «смутными» 1990-ми годами, однако весьма показательный и небезынтересный фрагмент постсоветской историографии русской общественной мысли и аграрной истории России должен стать одним из концептуально значимых сюжетов будущего обобщающего монографического исследования историографического образа отечественного консерватизма, необходимость в создании которого давно назрела.

Библиографические ссылки

1. Гросул В. Я. Русский консерватизм XIX столетия. Идеология и практика / В. Я. Гросул, Б. С. Итенберг, В. А. Твардовская. – М., 2000.
2. Исаев И. А. История политических и правовых учений России XI – XX вв. / И. А. Исаев, Н. М. Золотухина. – М., 1995.
3. Милов Л. В. История России с начала XVIII до конца XIX века / Л. В. Милов, П. Н. Зырянов, А. Н. Боханов. – М., 1999.
4. Русский консерватизм середины XVIII – начала XX века: энциклопедия / отв. ред. В. В. Шелохаев. – М., 2010.

Надійшла до редколегії 15.10.2012.

РАЗДЕЛЕНИЕ ТРУДА И СТРУКТУРА ЗАНЯТОСТИ СЕЛЬСКОГО И ГОРОДСКОГО НАСЕЛЕНИЯ ЕКАТЕРИНОСЛАВСКОЙ ГУБЕРНИИ В КОНЦЕ XIX в.

Розглядаються основні джерела формування ринку робочої сили Катеринославської губернії, визначається міра його впливу на розвиток продуктивних сил на вказаній території у другій половині XIX ст. Розкривається територіальне розміщення трудових ресурсів, визначається питома вага зайнятого населення, що проживало у містах та сільській місцевості губернії. Висвітлюється розподіл праці та структура зайнятості економічно активного населення, наводяться статистичні дані, що свідчать про міру участі східнослов'янських етносів у суспільному виробництві Катеринославської губернії наприкінці XIX ст.

Ключові слова: розподіл праці, структура зайнятості населення, розміщення зайнятого населення, трудові ресурси, ринок робочої сили, суспільне виробництво, східні слов'яни.

Рассматриваются основные источники формирования рынка рабочей силы Екатеринославской губернии, определяется степень его влияния на развитие производительных сил на рассматриваемой территории во второй половине XIX в. Раскрывается территориальное размещение трудовых ресурсов, определяется удельный вес занятого населения, проживавшего в городах и сельской местности губернии. Освещается разделение труда и структура занятости экономически активного населения, приводятся краткие статистические сведения, указывающие на степень участия восточных славян в общественном воспроизводстве Екатеринославской губернии в конце XIX в.

Ключевые слова: разделение труда, структура занятости населения, размещение занятого населения, трудовые ресурсы, рынок рабочей силы, общественное воспроизводство, восточные славяне.

The article deals with the division of labour and Yekaterinoslav gubernia rural and urban population employment pattern by the end of XIX century. It is pointed to the basic sources of labour market forming, defined the extent of its influence on Yekaterinoslav gubernia productive forces development in the second part of XIX century. It is laid bare the manpower territorial distribution of economic active population, defined the correlation between the urban and rural employed population. It is given brief statistic data on the extent of participation of eastern Slavs in its social reproduction by the end of XIX century.

Key words: Division of labour, population employment pattern, manpower territorial distribution, labour market, east Slavs.

Важное место в изучении экономической истории государства и его отдельных административно-территориальных единиц занимает анализ воспроизводства и размещения трудовых ресурсов, сложившегося разделения труда, структуры занятости населения и характера его хозяйственной деятельности в рамках определенного способа производства.

Следует отметить, что степень разделения труда и структура занятости населения являются, во многом, концентрированным выражением и показателем уровня развития производительных сил и рыночной экономики в целом, как в региональном, так и в общенациональном масштабе.

В настоящей работе ставится задача, осветить сложившееся разделение труда и структуру занятости экономически активного населения Екатеринославской губернии, а также, раскрыть особенности территориального размещения трудовых ресурсов губернии на этапе перехода Российской империи от домонополистического к монополистическому капитализму на переломе XIX–XX вв.

Полученные автором, в результате детальной обработки материалов первой Всеобщей переписи населения России 1897 г., данные, могут быть использованы в качестве фундамента и исходной точки при изучении истории развития системы общественного разделения труда и общественного производства, как в отдельно взятой губернии (и ее составляющих), так и в регионе в целом. Для освещения последующих этапов развития системы общественного разделения труда, наряду с прочими материалами, могут быть привлечены данные переписей населения стран Восточной Европы XX – начала XXI вв.

Метод сравнительного анализа, по мнению автора, дает возможность предметно говорить об изменениях в системе разделения труда, об уровне и динамике развития производительных сил (и главной составляющей), а также об эффективности общественного производства в целом, на различных этапах исторического развития, включая современный период. Указанный подход позволяет также определиться с наиболее значимыми событиями и факторами, оказавшими решающее воздействие на развитие экономики страны, на изменение качества действовавшей системы производственных отношений и эффективность общественной системы в целом, характер которой определялся, в разное время, господствовавшей формой собственности и ее разновидностями, а также особенностями распределения ВВП.

Учитывая структурообразующий характер и бесспорную значимость указанной научной проблемы в изучении истории развития ры-

ночной экономики, можно с сожалением отметить, что она (за исключением нескольких статей⁷), не является пока предметом специальных исследований, ни в украинской, ни в зарубежной историографии, что свидетельствует, в первую очередь, об уровне развития и кадровом потенциале нынешней академической науки. Отсутствие четких методологических подходов при определении и изучении ключевых проблем истории становления и развития рыночной экономики в Украине во второй половине XIX – начале XX вв., узость источниковедческой базы, поверхностная работа с первоисточниками, замкнутость, являются, нередко, характерными признаками публикаций значительного числа новоиспеченных «специалистов» от науки современного периода первоначального накопления капитала. Подобное отношение отечественной науки к изучению истории развития рыночной экономики, на наш взгляд, не способствует поиску путей решения сегодняшних проблем, связанных с созданием оптимальной модели современной, социально ориентированной рыночной экономики, учитывающей национальную специфику и прошлый исторический опыт.

Анализ материалов Всероссийской переписи населения 1897 г. о занятости населения в Екатеринославской губернии, располагавшейся в центральной части Новороссии, дает возможность расширить представление исследователей об особенностях развития рынка труда и производительных сил, как в губернии, так и в регионе в целом [1, с. 91; 2, с. 130–136]. Позволяет определить характер размещения трудовых ресурсов в городской и сельской местности губернии (в том числе, в поезде разрезе), раскрыть структуру губернских отраслевых рынков труда, установить их размеры, детально осветить сложившееся разделение труда среди занятого населения губернии на переломе XIX–XX вв. [3, с. 156; 4, с. 120–121; 5, с. 51–54].

Формирование и развитие рынка труда в Екатеринославской губернии, входившей в состав Новороссии, ставшей в конце XIX – начале XX вв. ведущим зерновым регионом Российской империи, осуществлялось в значительной мере за счет местной рабочей силы, являвшейся производным естественного прироста и активного притока переселенцев из других губерний [6–12]. Третьим значимым источником, периодически пополнявшим рынок рабочей силы Екатеринославщины,

* Бойко Я. В. Разделение труда и структура занятости населения в Центральном Черноземье в конце XIX в. // Типология и особенности аграрного развития России и Восточной Европы в X–XXI вв. XXXIII сессия Симпозиума по аграрной истории Восточной Европы. Тезисы докладов и сообщений. – Брянск, 19–22 сентября 2012 г. – Москва, 2012. – 212 с.; Бойко Я. В. Розподіл праці та структура зайнятості населення Тавриди наприкінці XIX ст. // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – ЧНУ. – Черкаси, 2012. – в печати.

была сезонная миграция [13, с. 93–94]. Численность ежегодного легального и нелегального притока сезонных мигрантов в Екатеринославскую губернию выражалась в конце XIX в. в сотнях тысяч человек, а в целом, по Новороссии, превышала нередко 1 млн. человек [14, с. 46–47; 15, с. 92–94; 16, с. 16, 22–23]. Часть мигрантов, селившихся на юге, пополняли армию местной рабочей силы, не устроившиеся же, возвращались на прежние места жительства, используя заработанные средства для решения своих фискальных, хозяйственных и бытовых проблем на родине. Следует отметить, что полноценное общественное воспроизводство в Екатеринославской губернии, как и в Новороссии в целом, было возможным только при условии достижения баланса между спросом на рабочую силу и ее предложением [17, с. 38–39]. Из-за его отсутствия, в первые пореформенные десятилетия, Новороссия теряла ежегодно до трети выращенных зерновых [18, с. 452]. Главной причиной дисбаланса в указанный период была правительственная политика жесткого ограничения и сдерживания миграций. Она длилась, с некоторыми послаблениями, вплоть до 1905 г., и являлась во многом тормозом развития производительных сил в регионе, вела к снижению эффективности общественного производства в целом [19, с. 10–11; 20, с. 63]. В конце XIX – начале XX вв. указанный баланс на рынке труда Екатеринославщины достигался, по-прежнему, за счет все тех же миграционных источников.

По данным Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г. в Екатеринославской губернии проживало 2113,7 тыс. человек обоего пола (далее чел. об. п.) [21, с. 53–54]. Численность занятого населения составляла в губернии 509,1 тыс. чел. об. п. или 24,1% от общего числа ее жителей (мужчины составляли 20,5 %, женщины – 3,6 %), на иждивении которых находилось 1604,6 тыс. душ – членов семей [22, с. 142–145].

В общей массе занятого населения Екатеринославской губернии, превышавшей 0,5 млн. чел., мужчины составляли 85,0 %, женщины – 15,0 %. В сельской местности проживало 78,8 % всех занятых губернии (мужчины составляли 68,9 %, женщины – 9,9 %), в городской – 21,2 % (мужчины составляли 16,1 %, женщины – 5,1 %).

Поездное размещение и удельный вес занятого населения, проживавшего в городах и сельской местности губернии, освещены автором в таблице 1 [22, с. 142–145].

Детальные сведения о сложившемся разделении труда в Екатеринославской губернии и занятости населения в конце XIX в. представлены в таблице 2. В ней приведены статистические данные о количестве и удельном весе занятого населения по 60 основным направлениям трудовой деятельности, а также о разделении труда и численности занятых, проживавших в сельской и городской местности губернии.

Представлены количественные показатели относительно мужской и женской занятости [22, с. 142–143; 23, с. 448–459; 24, с. 82–88; 25, с. 18–35].

Полученные в результате детальной обработки материалов переписи 1897 г. сводные данные свидетельствуют о том, что на переломе XIX–XX вв. главным занятием основной массы экономически активного населения Екатеринославской губернии было, по-прежнему, земледелие (включая огородничество и садоводство), им занималось 49,5% от всего занятого населения губернии. Животноводством было занято 0,9 %, переработкой сырья растительного и животного происхождения в продукты питания – 1,1 %. Весьма значительная часть занятых губернии работала в качестве служащих, прислуги, поденщиков (11,8 %), несколько меньшая часть населения занималась добычей руд (5,0 %), обработкой металлов (4,7 %), дерева (1,6 %), предоставлением транспортных услуг (3,5 %), изготовлением одежды, обуви (3,3 %), строительными и ремонтными работами (2,3%). Прочими видами производства занималось более 1,0 %, различными видами торговли – 4,7%, рыболовлей и охотой – 0,1 и т. д.

Как уже отмечалось выше, основная часть занятого населения губернии проживала в сельской местности. Численность сельских жителей занятых земледелием (включая огородничество и садоводство) превышала 247 тыс. чел. об. п., что составляло 51,5 %, от общего числа занятых в уездах (мужчины составляли 91,2 %, женщины – 8,8 %). Животноводством было занято 4,6 тыс. чел (1,1 %) (мужчины составляли 94,8 %, женщины – 5,2 %), переработкой сырья растительного и животного происхождения в продукты питания – 3,1 тыс. чел. (1,1 %). Занятые в уездах в качестве служащих, прислуги и поденщиков составляли 35 тыс. чел. (8,7 %), на долю мужчин приходилось 47,5 %, женщин – 52,5 %. Добычей руд занималось 25,3 тыс. чел. (6,3 %), выплавкой металлов – 1,5 тыс. чел. (0,4 %), обработкой металлов – 15,4 тыс. чел (3,8 %), дерева – 4,4 тыс. чел. (1,1 %), изготовлением одежды, обуви – 7,9 тыс. чел. (2,0 %) (мужчины составляли 78,2 %, женщины – 21,8 %), строительными и ремонтными работами – 7,3 тыс. чел. (1,8%), прочими видами производства – 3,5 тыс. чел (0,9 %), предоставлением транспортных услуг – 11,8 тыс. (2,9 %), различными видами торговли – 10,9 тыс. чел. (2,7 %) и т.д.

В городской местности губернии численность жителей занятых земледелием (включая огородничество и садоводство) превышала 4,4 тыс. чел. об. п., что составляло 4,1 %, от общего числа занятых в городах (мужчины составляли 93,2 %, женщины – 6,8 %). Животноводством было занято всего 43 чел. (0,04 %), переработкой сырья растительного и животного происхождения в продукты питания – 2,3 тыс. чел. (2,1 %). Занятые в городах в качестве служащих, прислуги и поденщи-

ков составляли 25 тыс. чел. (23,3 %), на долю мужчин приходилось 45%, женщин – 55 %. Добычей руд в городской местности занималось всего лишь 249 чел. (0,2 %), выплавкой металлов – 30 чел. (0,03 %), обработкой металлов – 8,7 тыс. чел. (8,0 %), дерева – 3,7 тыс. чел. (3,4%), изготовлением одежды, обуви – 8,8 тыс. чел. (8,2 %) (мужчины составляли 72,1 %, женщины – 27,9 %), строительными и ремонтными работами – 4,4 тыс. чел. (4,1%), прочими видами производства – 2,2 тыс. чел. (2,0 %), предоставлением транспортных услуг – 6,1 тыс. (5,7%), различными видами торговли – 13,2 тыс. чел. (12,3 %) и т. д.

Основная масса занятого населения Екатеринославской губернии на переломе XIX–XX вв., была представлена восточными славянами, они составляли, в целом, по губернии, почти 431,9 тыс. чел. об. п. (84,8%) [22, 146–147; 23, с. 448–459].

Численность украинского населения, проживавшего в Екатеринославской губернии на начало 1897 г., составляла 1456,4 тыс. чел. об. п. [21, 50–51; 26, 155–156]. Занятые составляли 287,2 тыс. чел. об. п. или 19,7 % от общего числа украинских жителей губернии (мужчины составляли 16,6 %, женщины – 3,1 %), на иждивении которых находилось 1169,2 тыс. чел. – членов семей (80,3 %). Удельный вес занятого украинского населения составлял 56,4 % от общего числа занятых в губернии, в городах же он составлял лишь 27,4 % от всех занятых горожан [22, 146–147; 23, с. 448–459].

Численность русского населения, проживавшего в Екатеринославской губернии, в начале 1897 г., составляла 365,0 тыс. чел. об. п. [21, 51–52; 27, 357]. Количество занятых, среди них, составляло 139,1 тыс. чел. или 38,1 % от общего числа русских жителей губернии (мужчины – 32,4 %, женщины – 5,7 %), на иждивении которых находилось 225,9 тыс. чел. – членов семей (67,6 %). Удельный вес занятого русского населения составлял 27,3 % от общего числа занятых в губернии, в городах же – 43,7 % от всех занятых горожан [22, с. 146–147; 23, с. 448–459].

Среди восточных славян белорусский этнос был представлен в Екатеринославской губернии наименьшим количеством населения. Его численность на начало 1897 г. составляла всего 14,1 тыс. чел. об. п. [21, с. 52–53; 28, с. 30–32]. Численность занятых составляла 5,6 тыс. чел. или 40,2 % от общего числа белорусского населения губернии (мужчины – 36,9 %, женщины – 3,3 %), на иждивении которых находилось 8,4 тыс. чел. – членов семей (59,8 %). Удельный вес занятого белорусского населения составлял 1,1 % от общего числа занятых в губернии, в городах же – 1,2 % от всех занятых горожан [22, с. 146–147; 23, с. 448–459].

В г. Екатеринославе общая численность занятого восточнославянского населения составляла 37,2 тыс. чел. об. п. или 65,8 % от общего

числа занятых горожан города. Удельный вес русских составлял 44,6%, украинцев – 19,7 %, белорусов – 1,5 %. На втором месте, по числу занятых, стояли евреи. Их удельный вес составлял 26,9 %. Удельный вес поляков составлял 3,9 %, немцев – 1,3 %, татар – 1,0 %, греков – 0,2 % и т. д. [22, с. 146–147; 23, с. 448–459].

Основная масса занятых украинцев губернии занималась сельским хозяйством, в частности, земледелием (включая огородничество и садоводство) – 68,4 % и животноводством – 1,4 % (удельный вес, в общей массе занятых указанными видами деятельности составлял 78,2 и 84,4 % соответственно). В отличие от украинцев, большая часть представителей русского этноса губернии отдавала предпочтение не сельскохозяйственным видам деятельности, в частности, русские, занятые добычей полезных ископаемых в губернии составляли 67,8 %, выплавкой металлов – 67,7 %, обработкой металла – 51,2 %, строительными и ремонтными работами – 62,0 %, кустарными промыслами – 65,0 %, на железнодорожном транспорте работало 62,0 % (от общего числа занятых указанными видами деятельности) и т. д. Русские, занятые земледелием составляли всего лишь 11 % от общего числа земледельцев губернии, их удельный вес, среди сородичей, составлял 19,9%. Удельный вес белорусов, занимавшихся земледелием, составлял 25,8% (от общего числа занятых сородичей губернии). Удельный вес занятых обработкой металла составлял 15,4 %, работавших в качестве служащих, прислуги, поденщиков – 12,8 %, занятых добычей полезных ископаемых – 13,3 %, строительными и ремонтными работами – 5,8 %, работавших на железной дороге – 6,2 % и т. д. [22, с. 146–147].

Приведенный в описательной части настоящей работы краткий сравнительный анализ разделения труда, структуры занятости и степени участия различных групп населения в процессе общественного воспроизводства в Екатеринославской губернии, в конце XIX в., затронул, в основном, ключевую, производственную сферу и, тесно связанную с ней, инфраструктуру. Анализ деятельности занятого населения в непроизводственной сфере из-за требований к объему статьи не нашел здесь своего отражения, однако приведенные в таблицах статистические данные позволяют заинтересованному исследователю сделать это, при необходимости самостоятельно, в контексте решаемых задач.

Анализ сложившегося разделения труда и структуры занятости населения в Екатеринославской губернии указывает на то, что почти половина экономически активного населения, в конце XIX в., была занята земледелием. Более чем три четверти земледельческого населения губернии, как это видно из вышеизложенных данных, было представлено украинским крестьянством, за которым по численности занятых в земледелии, следовали русские, немцы, греки, татары, белорусы и т. д. В связи с активным внедрением в сельскохозяйственное произ-

водство машин и усовершенствованных орудий труда, удельный вес занятых земледелием в губернии, в пореформенный период, существенно уменьшился, увеличившись при этом в сферах, связанных с переработкой сельскохозяйственной и животноводческой продукции, ее хранением и доставкой на рынки сбыта. Значительно выросло количество служащих, прислуги и поденщиков, работавших в частновладельческих имениях губернии, занятых на транспорте, в торговле, легкой промышленности, строительстве, машиностроении, а также в других, в том числе, новых сферах и отраслях народного хозяйства Екатеринославской губернии. Рост численности занятого населения, формирование устойчивого рынка рабочей силы, углубление в разделении труда, появление новых направлений хозяйственной деятельности, внедрение в производство усовершенствованных орудий труда, машин и новых технологий, содействовало, в совокупности, развитию производительных сил, способствовало ускоренному росту валового внутреннего продукта и развитию народного хозяйства Екатеринославской губернии в целом.

Библіографічні посилання

1. *Бойко Я. В.* Крестьянские миграции и их роль в формировании аграрного рынка рабочей силы в Северном Причерноморье (вторая половина XIX в.) / Я. В. Бойко // Аграрный рынок в его историческом развитии. XXIII сессия Всесоюзного Симпозиума по изучению проблем аграрной истории. Тезисы докладов и сообщений. – Свердловск, 24–27 сентября 1991 г. – Москва, 1991. – С. 91–92.
2. *Бойко Я. В.* Заселение Южной Украины. 1860–1890 гг. (историко-экономическое исследование) / Я. В. Бойко. – Черкассы, 1993. – 256 с.
3. *Бойко Я. В.* Неземледельческая деятельность мигрантов и местного крестьянства в Северном Причерноморье в конце XIX в. (по материалам переписи населения 1897 г.) / Я. В. Бойко // Материалы XXX сессии Симпозиума по аграрной истории Восточной Европы «Неземледельческая деятельность крестьянства и особенности российского социума». – Москва-Тула, 2006. – 367 с.
4. *Бойко Я. В.* Розміщення та розподіл за видами діяльності сезонних мігрантів та місцевих робітників на півдні України у кінці XIX ст. / Я. В. Бойко // Вісник Черкаського університету. – Вип. 62. Серія: Історичні науки. – Черкаси, 2007. – С. 115–126.
5. *Бойко Я. В.* Заселення Тавриди українцями, росіянами, білорусами (остання чверть XVIII – XIX ст.) / Я. В. Бойко // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. Випуск 202. – Частина IV. – ЧНУ. – Черкаси, 2011. – С. 35–56.
6. *Бойко Я. В.* Міграції та особливості демографічного процесу на півдні України (1860– 1916 рр.) / Я. В. Бойко // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали других наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди. – Дніпропетровськ, 1997. – 204 с.

Таблица 1

Поуездное размещение экономически активного (занятого) населения Екатеринославской губернии в конце XIX в.¹

Уезды, города,	Численность занятых в уездах и городах (тыс. душ об. п.)								
	Города			Уезды			Города и уезды		
	Количество занятых	Удельный вес	Иждивенцы (члены семей)	Количество занятых	Удельный вес	Иждивенцы (члены семей)	Количество занятых	Удельный вес	Иждивенцы (члены семей)
	абс.	%	абс.	Абс.	%	абс.	абс.	%	абс.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1.Екатеринославский	56,5	52,43	56,4	49,7	12,40	194,6	106,2	20,86	251,0
%	² 53,2	-	22,5	46,8	-	77,5	100,0	-	100,0
%	³ 50,0	-	-	20,4	-	-	29,7	-	-
г. Екатеринослав	42,8	52,43	56,4	-	-	-	-	-	-
2.Александровский	7,4	6,87	11,5	51,6	12,86	201,2	59,0	11,59	212,7
%	² 12,5	-	5,4	87,5	-	94,6	100,0	-	100,0
%	³ 39,2	-	-	20,4	-	-	21,7	-	-
г. Александровск	7,4	6,87	11,5	-	-	-	-	-	-
3.Бахмутский	7,3	6,79	12,0	89,6	22,32	223,6	96,9	19,04	235,6
%	² 7,5	-	5,1	92,5	-	94,9	100,0	-	100,0
%	³ 37,8	-	-	28,6	-	-	29,2	-	-
г. Бахмут	7,3	6,79	12,0	-	-	-	-	-	-
Верхнеднепровский	2,3	2,17	4,4	44,9	11,18	160,1	47,2	9,28	164,4
%	² 5,0	-	2,7	95,0	-	97,3	100,0	-	100,0
%	³ 34,9	-	-	21,9	-	-	22,3	-	-
г. Верхнеднепровск	2,3	2,17	4,4	-	-	-	-	-	-
5.Мариупольский	13,9	12,89	17,2	47,2	11,75	175,8	61,0	11,99	193,0
%	² 22,7	-	8,9	77,3	-	91,1	100,0	-	100,0
%	³ 44,6	-	-	21,2	-	-	24,0	-	-
г. Мариуполь	13,9	12,89	17,2	-	-	-	-	-	-
6.Новомосковский	4,3	3,96	8,6	30,0	7,46	217,5	34,2	6,72	226,1
%	² 12,4	-	3,8	87,6	-	96,2	100,0	-	100,0
%	³ 33,1	-	-	12,1	-	-	13,1	-	-
г. Новомосковск	4,3	3,96	8,6	-	-	-	-	-	-
7.Славяносербский	8,6	8,0	14,9	39,5	9,83	111,8	48,1	9,45	126,7
%	² 17,9	-	11,8	82,1	-	88,2	100,0	-	100,0
%	³ 36,7	-	-	26,1	-	-	27,5	-	-
г. Славяносербск	0,8	0,70	2,3	-	-	-	-	-	-
г. Луганск	7,8	7,29	12,6	-	-	-	-	-	-
8.Павлоградский	7,4	6,88	8,4	48,9	12,19	186,7	56,3	11,07	195,1
%	² 13,1	-	4,3	86,9	-	95,7	100,0	-	100,0
%	³ 47,0	-	-	20,8	-	-	22,4	-	-
г. Павлоград	7,4	6,88	8,4	-	-	-	-	-	-
9.В губернии	107,7	100,0	133,3	401,3	100,0	1471,3	509,1	100,0	1604,6
%	² 21,2	-	8,3	78,8	-	91,7	100,0	-	100,0
%	³ 44,7	-	-	21,4	-	-	24,1	-	-

¹ Таблица 1 составлена Я. В. Бойко. Расчеты выполнены автором.

² Удельный вес занятых и иждивенцев проживавших в городах и сельской местности уезда.

³ Удельный вес занятого населения проживавшего в городской, сельской местности, и в уезде в целом, от всех жителей указанных территорий.

Таблица 2

**Разделение труда и структура занятости населения в
Екатеринославской губернии в конце XIX в.¹**

Группа занятий	Занятых в губернии				Занятых в уездах				Занятых в городах			
	Муж.	Жен.	об. п.	%	муж.	жен.	об. п.	%	муж.	жен.	об. п.	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1. Администр., суд и полиция	2477	3	248	0,49	767	-	767	0,19	1710	3	1713	1,59
%	99,88	0,12	0		30,93	-	30,93		68,95	0,12	69,07	
2. Обществ. и сосл. служба	1531	12	100	0,30	1044	7	1051	0,26	487	5	492	0,46
%	99,22	0,78	0		67,66	0,45	68,11		31,56	0,32	31,89	
3. Частн. юридич. деятельность	169	4	154	0,03	19	-	19	0,005	150	4	154	0,14
%	97,69	2,3	3		10,98	-	10,98		86,71	2,31	89,02	
4. Вооруженные силы	7284	-	100	1,43	506	-	506	0,13	6778	-	6778	6,29
%	100,0	-	0		6,95	-	6,95		93,05	-	93,05	
5. Богослуж. правосл. вероисп.	1595	553	173	0,42	1356	339	1695	0,42	239	214	453	0,42
%	74,26	25,74	100		63,13	15,78	78,91		11,13	9,96	21,09	
6. Богосл. др. христ. исповед.	59	1	0	0,01	50	1	51	0,01	9	-	9	0,008
%	98,33	1,67	728		83,33	1,67	85,00		15,0	-	15,0	
7. Богосл. не христ. исповед.	111	-	4	0,02	35	-	35	0,01	76	-	76	0,07
%	100,0	-	100		31,53	-	31,53		68,47	-	68,47	
8. Долж. лиц при церкв., кладб.	609	12	0	0,12	364	7	371	0,09	245	5	250	0,23
%	98,07	1,93	214		58,62	1,13	59,74		39,45	0,81	40,25	
9. Учебная и воспит. деятелы.	2305	952	8	0,64	1405	515	1920	0,48	900	437	1337	1,24
%	70,77	29,23	100		43,14	15,81	58,95		27,63	13,42	41,05	
10. Наука, литерат., искусство	260	40	0	0,06	83	3	86	0,02	177	37	214	0,20
%	86,67	13,33	60		27,67	1,00	28,67		59,00	12,33	71,33	
11. Врачеб., санитар. деят.	1503	566	100	0,41	822	214	1036	0,26	681	352	1033	0,96
%	72,64	27,36	0		39,72	10,34	50,07		32,91	17,01	49,93	
12. Служба при благотв. учр.	20	18	111	0,01	2	1	3	0,001	18	17	35	0,03
%	52,63	47,37	100		5,26	2,63	7,89		47,37	44,74	92,11	
13. Част. служ., приел., поденщ. ²	27,9	32,1	0	11,79	16,6	18,3	35,0	8,71	11,3	13,8	25,0	23,25
%	46,48	53,52	621		27,71	30,57	58,29		18,77	22,94	41,71	
14. Жив. с кап., н.им., ср. родств.	3794	3512	100	1,44	1962	1419	3381	0,84	1832	2093	3925	3,65
%	51,93	48,07	0		26,85	19,42	46,28		25,08	28,65	53,72	
15. Жив. от казны, на част. сред.	2809	2043	325	0,95	1017	817	1834	0,46	1792	3019	4811	2,80
%	57,89	42,11	7		20,96	16,84	37,80		36,93	25,29	62,22	
16. Личен. своб., отбыв. наказ.	974	95	100	0,21	36	4	40	0,01	938	91	1029	0,96
%	91,11	8,89	0		3,37	0,37	3,74		87,75	8,51	96,26	

Таблица 2 (продолжение)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
17. Земледелие (в тыс.) ²	229,3	22,0	251,4	49,38	225,3	21,7	247,0	51,5	4,1	0,33	4,4	4,08
%	91,24	8,76	100,0	-	89,62	8,63	98,25	-	1,62	0,13	1,75	-
18. Пчеловодство, шелковод. ...	100	10	110	0,02	90	10	100	0,02	10	-	10	0,009
%	90,91	9,09	100,0	-	81,82	9,09	90,91	-	9,09	-	9,09	-
19. Животноводство	4387	247	4634	0,91	4350	241	4591	1,14	37	6	43	0,04
%	94,67	5,33	100,0	-	93,87	5,20	99,07	-	0,80	0,13	0,93	-
20. Лесоводст. и лесные пром.	371	5	376	0,07	202	1	203	0,05	169	4	173	0,16
%	98,67	1,33	100,0	-	53,72	0,27	53,99	-	44,95	1,06	46,01	-
21. Рыболовство и охота	694	9	703	0,14	551	7	558	0,14	143	2	145	0,13
%	98,72	1,28	100,0	-	78,38	0,99	79,37	-	20,34	0,29	20,63	-
22. Добыча руд и копи	25309	230	25539	5,02	25075	215	25290	6,30	234	15	249	0,23
%	99,10	0,9	100,0	-	98,18	0,84	99,03	-	0,92	0,06	0,97	-
23. Выплавка металлов	1541	6	1547	0,30	1511	6	1517	0,38	30	-	30	0,03
%	99,61	0,39	100,0	-	97,67	0,39	98,06	-	1,94	-	1,94	-
24. Обраб. волокнист. веществ	498	799	1297	0,25	409	618	1027	0,26	89	181	270	0,25
%	38,40	61,60	100,0	-	31,53	47,65	79,18	-	6,86	13,96	20,82	-
25. Обработка живот. продукт.	1091	33	1124	0,22	723	5	728	0,18	368	28	396	0,37
%	97,06	2,94	100,0	-	64,32	0,44	64,77	-	32,74	2,49	27,22	-
26. Обработка дерева	8080	29	8109	1,59	4401	13	4414	1,10	3679	16	3695	3,43
%	99,64	0,36	100,0	-	54,27	0,16	54,43	-	45,37	0,20	45,57	-
27. Обработка металлов	23703	381	24084	4,73	15343	80	15423	3,84	8360	301	8661	8,04
%	98,42	1,58	100,0	-	63,71	0,33	64,04	-	34,71	1,25	35,96	-
28. Обр. минерал. вещ. (керам.)	1624	134	1758	0,35	1024	66	1090	0,27	600	68	668	0,62
%	92,38	7,62	100,0	-	58,25	3,75	62,0	-	34,13	3,87	38,0	-
29. Произв. хим. и связ. с ними	659	10	669	0,13	388	1	389	0,10	271	9	280	0,26
%	98,51	1,49	100,0	-	58,0	0,15	58,15	-	40,51	1,34	41,85	-
30. Винокур, пиво, медовар. ...	513	40	553	0,11	243	10	253	0,06	270	30	300	0,28
%	92,77	7,23	100,0	-	43,94	1,80	45,75	-	48,83	5,42	54,25	-
31. Пр-во др. напит., брод. вещ.	152	23	175	0,03	50	4	54	0,01	102	19	121	0,11
%	86,86	13,14	100,0	-	28,57	2,29	30,86	-	58,29	10,85	69,14	-
32. Обр. раст., живот. пит. прод.	4918	468	5386	1,06	2928	189	3117	0,78	1990	279	2269	2,11
%	91,31	8,69	100,0	-	54,36	3,51	57,87	-	36,95	5,18	42,13	-
33. Табак и изделия из него	97	123	220	0,04	2	1	3	0,001	95	122	217	0,20
%	44,09	55,91	100,0	-	0,91	0,45	1,36	-	43,18	55,45	98,64	-

Таблица 2 (продолжение)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
34. Производство полиграфич. %	735 94,84	40 5,16	775 100,0	0,15 -	114 14,7	1 0,13	115 14,84	0,03 -	621 80,13	39 5,03	660 85,16	0,61 -
35. Пр-во мел., муз., быт. инстр. %	361 98,63	5 1,37	366 100,0	0,07 -	117 31,97	3 0,82	120 32,79	0,03 -	244 66,67	2 0,55	246 67,21	0,23 -
36. Ювел. дело, жинопос и т.п. %	390 97,99	8 2,01	398 100,0	0,08 -	170 42,71	1 0,25	171 42,96	0,04 -	220 55,28	7 1,76	227 57,04	0,21 -
37. Изготовление одежды	12491 74,95	4174 25,05	16665 100,0	3,27 -	6166 37,0	1721 10,33	7887 47,33	1,96 -	6325 37,95	2453 14,72	8778 52,67	8,15 -
38. Строит. и ремонт. работы ..	11614 99,84	19 0,16	11633 100,0	2,29 -	7259 62,40	8 0,07	7267 62,47	1,81 -	4355 37,44	11 0,09	4366 37,53	4,05 -
39. Пр-во карет и дерев. судов %	103 100,0	- -	103 100,0	0,02 -	35 33,98	- -	35 33,98	0,009 -	68 66,02	- -	68 66,02	0,06 -
40. Пр-ва не вошед. в др. груп. %	5666 99,23	44 0,77	5710 100,0	1,12 -	3512 61,51	22 0,39	3534 61,89	0,88 -	2154 37,72	22 0,39	2176 38,11	2,02 -
41. Водные сообщения	801 99,63	3 0,37	804 100,0	0,16 -	501 62,31	3 0,37	504 62,69	0,13 -	300 37,31	- -	300 37,31	0,28 -
42. Железные дороги	11866 94,35	711 5,65	12577 100,0	2,47 -	8815 70,09	618 4,91	9433 75,0	2,35 -	3051 24,26	93 0,74	3144 25,0	2,92 -
43. Извозный промысел	3815 99,22	30 0,78	3845 100,0	0,76 -	1412 36,72	11 0,29	1423 37,01	0,35 -	2403 62,50	19 0,49	2422 62,99	2,25 -
44. Ост. сухопут. сред. передви. %	707 99,72	2 0,28	709 100,0	0,14 -	467 65,87	1 0,14	468 66,01	0,12 -	240 33,85	1 0,14	241 33,99	0,22 -
45. Почта, телеграф и телефон %	1005 92,63	80 7,37	1085 100,0	0,21 -	615 56,68	41 3,78	656 60,46	0,16 -	390 35,95	39 3,59	429 39,54	0,40 -
46. Кредит., общ., коммерч. учр. %	245 98,0	5 2,0	250 100,0	0,05 -	20 8,0	- -	20 8,0	0,005 -	225 90,0	5 2,0	230 92,00	0,21 -
47. Торговое посредничество ..	583 97,49	15 2,51	598 100,0	0,12 -	163 27,26	1 0,17	164 27,42	0,04 -	420 70,23	14 2,34	434 72,58	0,40 -
48. Торговля вообще	3293 89,27	396 10,73	3689 100,0	0,72 -	2580 69,94	285 7,72	2865 77,66	0,71 -	713 19,33	111 3,01	824 22,34	0,77 -
49. Торговля живым скотом	671 98,53	10 1,47	681 100,0	0,13 -	366 53,74	4 0,59	370 54,33	0,09 -	305 44,79	6 0,88	311 45,67	0,29 -
50. -/- зерновыми продуктами ..	2381 96,99	74 3,01	2455 100,0	0,48 -	867 35,32	21 0,85	888 36,17	0,22 -	1514 61,67	53 2,16	1567 63,83	1,46 -

Таблица 2 (окончание)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
51.-/- ост. продуктами с/х	5702	1219	6921	1,36	2122	300	2422	0,60	3580	919	4499	4,18
%	82,39	17,61	100,0	-	30,66	4,33	34,99	-	51,73	13,28	65,01	-
52.-/- строит. матер., топливом	1946	30	1976	0,39	763	9	772	0,19	1183	21	1204	1,12
%	98,48	1,52	100,0	-	38,61	0,46	39,07	-	59,87	1,06	60,93	-
53.-/- предм. дом. обихода	372	45	417	0,08	112	8	120	0,03	260	37	297	0,28
%	89,21	10,79	100,0	-	26,86	1,92	28,78	-	62,35	8,87	71,22	-
54.-/- металл. изд., маш., оруж.	437	13	450	0,09	88	4	92	0,02	349	9	358	0,33
%	97,11	2,89	100,0	-	19,56	0,89	20,44	-	77,56	2,0	79,56	-
55.-/- тканями, предм. одежды	3249	121	3370	0,66	1438	50	1488	0,37	1811	71	1882	1,75
%	96,41	3,59	100,0	-	42,67	1,48	44,15	-	53,74	2,11	55,85	-
56.-/- кожей, мехами и проч.	505	22	527	0,10	146	11	157	0,04	359	11	370	0,34
%	95,83	4,17	100,0	-	27,70	2,09	29,79	-	68,12	2,09	70,21	-
57.-/- предм. иск., роск., культа	264	32	296	0,06	57	12	69	0,02	207	20	227	0,21
%	89,19	10,81	100,0	-	19,26	4,05	23,31	-	69,93	6,76	76,69	-
58.-/- остальными предметами	439	32	471	0,09	138	11	149	0,04	301	21	322	0,30
%	93,21	6,79	100,0	-	29,30	2,33	31,63	-	63,91	4,46	68,37	-
59.-/- разносная и развозная	652	106	758	0,15	379	33	412	0,10	273	73	346	0,32
%	86,02	13,98	100,0	-	50,0	4,35	54,35	-	36,02	9,63	45,65	-
60. Практиры, гост., мебл. комн.	1073	368	1441	0,28	326	128	454	0,11	747	240	987	0,92
%	74,46	25,54	100,0	-	22,62	8,88	31,51	-	51,84	16,66	68,49	-
61. Торговля питейная	1305	218	1523	0,30	848	106	954	0,24	457	112	569	0,53
%	85,69	14,31	100,0	-	55,68	6,96	62,64	-	30,01	7,35	37,36	-
62. Бани, прачечные и т.п.	388	1271	1659	0,33	100	364	464	0,12	288	907	1195	1,11
%	23,39	76,61	100,0	-	6,03	21,94	27,97	-	17,36	54,67	72,03	-
63. Лица неопределенных проф.	1772	770	2542	0,50	1224	616	1840	0,46	548	154	702	0,65
%	69,71	30,29	100,0	-	48,15	24,23	72,38	-	21,56	6,06	27,62	-
64. Проституция	1	279	280	0,06	-	37	37	0,009	1	242	243	0,23
%	0,36	99,64	100,0	-	-	13,21	13,21	-	0,36	86,43	86,79	-
65. Неизвестные занятия	1333	1784	3117	0,61	1121	1410	2531	0,63	212	374	586	0,54
%	42,77	57,23	100,0	-	35,97	45,23	81,20	-	6,8	12,0	18,80	-
Всего (в тыс.) ²	432,6	76,4	509,1	100,0	350,7	50,7	401,4	100,0	81,9	25,8	107,7	100,0
%	85,0	15,0	100,0	-	68,9	9,9	78,8	-	16,1	5,1	21,2	-

¹ Таблица 2 составлена Я.В. Бойко. Расчеты выполнены автором.² В тысячах человек.

8. *Бойко Я. В.* Аграрне заселення Південної України (друга половина XIX – початок XX ст.) // Вісник Черкаського університету. Вип. 61. Серія: Історичні науки. – Черкаси, 2004. – С. 119–135.
9. *Бойко Я. В.* Міграція селянства на південь України (друга половина XIX – початок XX ст.) / Я. В. Бойко // Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції Наддніпрянська Україна в контексті історичного розвитку Центрально-Східної Європи. – Дніпропетровськ, 2006. – С. 202–209.
10. *Бойко Я. В.* Миграция крестьянства в Новороссию во второй половине XIX в. / Я. В. Бойко // Международная научная конференция «Русь, Россия: Средневековье и Новое время». Чтения памяти академика РАН Л. В. Миловой. Московский государственный университет, 19–20 сентября 2009 г. Материалы конференции. – Москва: МГУ, 2009. – С. 121–123.
11. *Бойко Я. В.* Расселение и удельный вес переселенцев в Новороссии на переломе XIX– XX вв. // Актуальные проблемы аграрной истории Восточной Европы: историография, методы исследования и методология, опыт и перспективы: Материалы XXXI сессии Симпозиума по аграрной истории Восточной Европы. В 2-х кн. Кн.1. – Вологда, 2009. – С. 253–265.
12. *Бойко Я. В.* Заселение Тавриды восточными славянами (конец XVIII – начало XX вв.) / Я. В. Бойко // «Русь, Россия: Средневековье и Новое время». Вторые чтения памяти академика РАН Л. В. Миловой. Материалы к международной научной конференции. Москва, 17–19 ноября 2011 г. Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова. – Москва., 2011. – 354 с.
13. *Бойко Я. В.* Земледельческий отход крестьянства на юг Украины (вторая пол. XIX – нач. XX в.) / Я. В. Бойко // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали четвертих наукових читань, присвячених пам'яті Д.П.Пойди. – Дніпропетровськ, 2002. – С. 91–96.
14. *Бойко Я. В.* Міграційні джерела формування ринку робочої сили у Північному Причорномор'ї (Новоросії) (1861–1917 рр.) / Я. В. Бойко // Український селянин. – Черкаси, 2008. – Вип. 11. – С. 46–48.
15. *Бойко Я. В.* Основні джерела формування ринку праці у Північному Причорномор'ї (Новоросії) у другій половині XIX- початку XX ст. / Я. В. Бойко // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали сьомих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди. – Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ, 2008. – С. 115–122.
16. *Бойко Я. В.* Заселение Южной Украины. Формирование этнического состава населения края: русские и украинцы (конец XVIII-начало XXI в.). Этно-статистический очерк / Я. В. Бойко. – Черкассы, 2007. – 48 с.
17. *Бойко Я. В.* Роль селянських переселень у формуванні капіталістичних відносин у сільському господарстві Південної України (60-80-ті роки XIX ст.) / Я. В. Бойко // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. Республіканський міжвідомчий збірник наукових праць. Випуск 25. – Київ, 1991. – С. 38–43.
18. *Гомилевский В. К.* К рабочему вопросу в Новороссии / В. К. Гомилевский // Записки Императорского общества сельского хозяйства Южной России. – М., 1883. – Отд. 2. – С. 452–455.

19. *Бойко Я. В.* Переселенческая политика царского правительства в период активного заселения Северного Причерноморья (вторая половина XIX в.) / Я. В. Бойко // XXIV сессия Симпозиума по аграрной истории Восточной Европы «Формы сельскохозяйственного производства и государственное регулирование», Москва, 27–30 сентября 1994 г. : Тезисы докладов и сообщений. – Москва. – 1994. – С. 10–11.
20. *Бойко Я. В.* Переселенська політика та переселенське законодавство в Росії (60–80 роки XIX ст.) / Я. В. Бойко // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – Вип. 80. – Черкаси, 2005. – С. 61–75.
21. *Бойко Я. В.* Розселення переселенців та розміщення представників східнослов'янських етносів у Північному Причорномор'ї (друга половина XIX – початок XX ст.) / Я. В. Бойко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2009. – Вип. XXVII. – С. 44–54.
22. Подсчеты выполнены автором по источнику: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 год. – Т. XIII. – Екатеринославская губерния. – СПб., 1904. – С.142–147.
23. Распределение населения по видам главных занятий и возрастным группам по отдельным территориальным районам. – Табл. XX. – Т. 1. – СПб., 1905. – 495 с.
24. Численный состав рабочих в России на основании данных первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г. – Т. 2. – СПб, 1906. – 455 с.
25. Распределение рабочих и прислуги по группам занятий и по месту рождения на основании данных Первой Всеобщей переписи населения Российской Империи 28 января 1897. – СПб., 1905. – 47 с.
26. *Бойко Я. В.* Розміщення українського етносу у Північному Причорномор'ї (кінець XIX – початок XX ст.) / Я. В. Бойко // Четверті міжнародні Гуржіївські історичні читання, 21–22 вересня 2009 р. Зб. наук. праць. – Черкаси, 2009. – С. 150–157.
27. *Бойко Я. В.* Размещение и удельный вес русского этноса в Северном Причерноморье (Новороссии) на переломе XIX–XX вв. / Я. В. Бойко // III Международная конференция «Причерноморский регион в контексте европейской политики: прошлое и настоящее», 4–6 сентября 2008 г., Одесский национальный университет. – Одесса, 2008. – С. 350–362.
28. *Бойко Я. В.* Розміщення білоруського етносу у Північному Причорномор'ї (кінець XIX – початок XX ст.) // Науковий вісник Миколаївського державного університету ім. В. О. Сухомлинського. Зб. наук. праць. – Вип. 27: Історичні науки. – Миколаїв, 2009. – С. 20–34.

Надійшла до редколегії 14.09.2012.

СЕЛЯНИ ПОДІЛЛЯ ЯК ОБ'ЄКТ КРИМІНАЛЬНИХ ЗАЗІХАНЬ З БОКУ РОСІЙСЬКИХ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ У ХІХ ст.

У статті розглянуто випадки протиправних дій солдат російської армії щодо мешканців Подільської губернії та проаналізовано причини і наслідки такого роду соціальних відносин впродовж ХІХ ст.

Ключові слова: військовослужбовці, злочини, розслідування.

В статье рассматриваются случаи противоправных действий солдат российской армии относительно жителей Подольской губернии и проанализированы причины и следствия такого рода социальных отношений в течение ХІХ в.

Ключевые слова: военнослужащие, преступления, расследование.

The article considers the cases of unlawful actions of the soldiers of the Russian army on the inhabitants of Podolia and analysed the causes and consequences of this kind of social relations throughout the ХІХ century.

Keywords: military, crime investigation.

Проблематика вивчення російської військової присутності на території Поділля є багатогранною і різноплановою, а тому потребує особливої уваги з боку вітчизняних дослідників. Окупаційний характер присутності російських військ у краї не обмежувався суто мілітарними реаліями, як-то дислокація полків у населених пунктах, проведення маневрів і навчань, функціонування системи постання продовольства і фуражу, розбудова об'єктів інфраструктури. Тривале перебування військ у містах, містечках та селах Поділля передбачало встановлення певних соціальних зв'язків між солдатами та місцевими мешканцями, часто зумовленими вимушеним співіснуванням. Беручи до уваги тодішню систему комплектації російської армії, а саме рекрутські набори, потрібно враховувати якість особового складу частин і підрозділів, де певний відсоток складали люди, схильні до агресивних та протиправних дій.

Актуальність питання продиктована необхідністю комплексного та повного висвітлення тих його аспектів, які пов'язані із причинами (мотивами), наслідками, соціальною реакцією громад і влади на кримінальну агресію солдат по відношенню до селян та їхнього майна. Це уможливило краще зрозуміння засади воєнної політики, ставлення до принципу законності та рівня правосвідомості не лише солдат, а й тогочасного суспільства загалом.

Серед дослідників XIX – першої половини XX ст., які зверталися до питань рівня дисципліни та протиправних дій солдат стосовно населення, варто відзначити Н. Столпянського [26], І. Ігнатовича [21], В.Кузьміна-Караваєва [22], О. Навроцького [23], Г. Філатьєва [27] та К.Солнцева [25]. У своїх працях ці фахівці торкалися проблем теоретичного плану у рамках тодішнього законодавчого поля, а також намагалися аналізувати соціально-економічні чинники у контексті змін державницької й політичної ситуації в імперії. Серед доробку сучасних українських і російських науковців заслуговують на увагу праці В.Соболева [24], Б. Абаліхіна [1], Ю. Щербініної [29]; об'єктом вивчення у їхніх розвідках стали аспекти, пов'язані з військово-судовою системою, забезпеченням діючої армії продовольством і фуражем, соціальної адаптації вояків.

З моменту знищення наприкінці XVIII ст. Речі Посполитої як суверенної незалежної держави Російською імперією терени Поділля стали місцем дислокації величезної кількості російських військ. З цього часу між солдатами і мешканцями краю, а це були переважно селяни, поступово налагоджуються соціальні й економічні відносини. Зважаючи на різний соціальний статус та функції, такі стосунки іноді призводили до того, що часто у ролі злочинців виступали військовослужбовці, а жертвами – українські селяни чи їх майно.

Насамперед головною причиною такого явища було не тільки розташування імперських військ, що у свою чергу свідчило про перевагу силових методів у процесі закріплення та зміцнення присутності у краї, а й усвідомлення та відчуття частиною солдат своєї зверхності й безкарності у стосунках з корінним населенням [28, с. 199–200]. По-друге сама система муштри у царському війську з самого початку передбачала ізоляцію рекрута від навколишнього світу (що часто викликало в солдат спротив), по-третє, засади дисципліни базувалися на страху і жорстоких покараннях. Все це супроводжувалося цілеспрямованим психологічним і фізіологічним придушенням людської гідності, що іноді виливалося в прояви агресії по відношенню до слабших і беззахисніших від себе.

У 1836 р. Комісія військового суду при Житомирському внутрішньому гарнізоні розглядала справу про звинувачення у дезертирстві рядового Кам'янець-Подільської роти внутрішньої сторожі Якуба Дробовольського. В рапорті командира, поручика І. Третякова є характеристика: «Був поганим солдатом, вкрав речі товаришів, а саме шапку, краватку, сорочку і пару чобіт та продав у шинку, а гроші пропив» [20, арк. 9]. Після цього колишній кріпак-сирота кілька тижнів займався дрібними крадіжками з обійсть селян, щоб прогодуватися. І тільки після нападу на шинок Шльоми Штройтмана біля містечка Махнівка його впіймали і здали до гродської поліції за винагороду [3, арк. 50].

Терентій Стадніков, рядовий Алексопольського піхотного полку, декілька разів тікав з військової служби і вважався справжнім кримінальним злочинцем. «У березні 1859 року обікрав селян с. Котюжани на 37 рублів; у жовтні втік з полку і викрав у селян Височанських з с. Супівка речі на суму 28 рублів; в тому ж селі вкрав 5 коней на суму 113 руб; обікрав євреїв Берензона і Котимича на 128 руб. [19, арк. 8]. Проведені слідчі дії та опитування потерпілих і свідків дали підстави засудити Стаднікова в арештантські роти.

Рядовий 9-го Кавказького лінійного батальйону, що розташовувався у Кам'янці-Подільському, Ігнатій Ігнат'єв пограбував, як потім з'ясувало слідство, єврея-лихваря Зеймана Семельмана. Солдат виявився не спроможним сплатити великі відсотки з грошової позики у розмірі 36 рублів сріблом і пішов на скоєння злочину [10, арк. 244].

Фонд 639 Хмельницького державного обласного архіву має назву «Комісія військового суду при 132-му піхотному Гренадерському полку». Напевно, свого часу працівники архіву не зовсім точно визначили назву військової частини, що дала найменування фонду. Як свідчать документи, полк в той час називався 132-м Бендерським піхотним полком [30, с. 399]. У 1868 р. розглядалася справа про пограбування солдатами навчальної команди 1-го батальйону 2-ї стрілецької роти, які були на патрулюванні разом із міським поліцейським Макарієм Жилуком, п'яного селянина О. Скуляка у місті Могилеві-Подільському [12, арк. 23]. При безпідставному обшуку в потерпілого забрали 4 рублі 05 коп. і поділили між собою. Поліцейський запевняв солдат у тому, що на ранок той не буде пам'ятати, що з ним сталося. Слідство виявило безпосередню участь солдат у пограбуванні і засудило до Київської військово-виправної роти [11, арк. 174].

На початку 50-х рр. XIX ст. у Кам'янці-Подільському був сформований внутрішній гарнізонний батальйон, при якому діяла спеціально створена у 1853 році Комісія військового суду. В описах фонду містяться справи щодо озброєної банди злочинців, яка займалася грабежем у Вінницькому, Брацлавському та Гайсинському повітах Подільської губернії. По справі проходило близько 60 осіб, частину з яких складали солдати-дезертири [5, арк. 4]. Суд проводив допити активних учасників, свідків, розслідував окремі епізоди. У справі були задіяні майже всі слідчі повітових судів та чиновники з особливих доручень подільського губернатора та київського генерал-губернатора. Слідство тривало три роки, в результаті 32 учасники були визнані винними у розбійництві і засуджені до довічної каторги на Нерчинських копальнях у Сибіру [4, арк. 435].

У 1864 р. Окремий корпус внутрішньої сторожі був скасований і натомість були створені губернські батальйони та повітові команди, які охороняли в'язниці та конвоювали арештантів. Майже одразу ж

при Кам'янець-Подільському батальйоні запроваджено Комісію військового суду, що розглядала справи про злочини, вчинені солдатами тих частин, які брали участь у придушенні польського повстання 1863–1864 рр., та кримінальні злочини солдат самого батальйону. Впродовж 1863–1864 рр. розслідувалася справа про вбивство групою солдат селян польського походження подружжя Бистрицьких з села Козарівки [8, арк. 141]. У ході слідства з'ясувалося, що солдати перебували в селі з метою виявлення польських повстанців. У хаті Бистрицьких через грабїж сталася сварка між господинею і солдатом П. Кіріловим, який завдав їй удару прикладом рушниці по голові, а чоловік, захищаючи дружину, отримав смертельні ушкодження від інших солдат. Увечері того ж дня ці троє через суперечку за горілку вбили корчмаря і пограбували Ходацьку трактову корчму у Літинському повіті. На слідстві ж намагалися перекласти всю провину на «шайку» повстанців [9, арк. 1–2, 143].

У 50–60-х рр. XIX ст. різко зріс рівень дезертирства серед солдат та вчинення ними кримінальних злочинів. При органах місцевої воєнної адміністрації – Управліннях військових начальників – розпочали свою роботу комісії військового суду, до повноважень яких входив розгляд саме таких справ. Така комісія при управлінні Бессарабського губернського військового начальника розглядала справу рядового Петра Забеліча який перебував у розпорядженні аккерманського губернського землеміра, «вночі вкрав дві пари чобіт, шаровари і 4 рублі сріблом. Потім біля с. Гукова Кам'янецького повіту вкрав трьох коней і продав у селі Пукляки». Намагався обманути слідство щодо місця свого народження, видаючи себе за австрійського підданого, якого помилково рекрутували до російської армії [13, арк. 135–136].

Комісія військового суду при управлінні Кам'янець-Подільського військового начальника протягом 1857–1866 рр. розслідувала справу організованої злочинної групи солдат. Один з її учасників, Гелерій Горський, «утік зі свого полку у Вінницю й на трактовому шляху напав і пограбував Єлісея Коробчіїва, який їхав на возі до Літина» [17, арк. 59]. Рухаючись у західному напрямку, щоб перетнути кордон з Австрією, випадково вночі біля Кам'янця-Подільського познайомився з Антоном Ляховим і Григорієм Мазуром. У розмові виявилось, що в солдатів батальйону внутрішньої варті і Горського спільні плани та уподобання: як-от крадіжки коней і майна в навколишніх селах. Через короткий час дії цієї групи набули такого розмаху та зухвалості, що поліції і жандармам довелося докласти чимало зусиль, щоб піймати злочинців. На слідстві з'ясувалося, що награбоване кожний витрачав на свій розсуд. Горський складав гроші для втечі за кордон, а Лях і Мазур жили в своє задоволення, витрачаючи на горілку та дівчат [18, арк. 17: 470]. У лютому 1863 р. до куратора справи жандармського поручика

Полецького надійшов рапорт з Кам'янець-Подільського батальйону внутрішньої варти про «...втечу Горського з Кам'янецької фортеці за кордон. Ляха і Мазура за спроби втечі та грабіжництво засуджено до 5 років арештантських рот» [16, арк. 1].

Унаслідок військової й судової реформ у другій половині XIX ст. законодавство передбачало створення тимчасових військових судів у разі потреби швидкого і оперативного реагування на зростання злочинності, що ставало причиною до накопичення і повільного розслідування справ. Тимчасовий військовий суд у губернському Кам'янці діяв з 90-х рр. XIX ст. до початку Першої світової війни. Зважаючи на досить численний склад військ кам'янецького гарнізону та частин, розташованих у повіті [2, с. 45–48], розслідувалися справи, пов'язані з дрібними крадіжками майна, порушеннями військової дисципліни за межами частин.

Так, молодший урядник 1-го Волзького полку Терського козачого війська Іван Трапезніков за скаргою селян був звинувачений у дрібних крадіжках. Під час постою його сотні в містечку Жванець до його командира неодноразово зверталися мешканці зі повідомленнями про зникнення їх речей, а відповідно й підозри щодо постійної грошовитості Трапезнікова. Урядника розжалували в козаки, але провина повністю не була доведена [7, арк. 4: 18].

Часто таке явище як лихварство ставало причиною кримінальних дій з боку позичальників-боржників. У грудні 1868 р. до станового пристава 2-го стану Ольгопільського повіту надійшла скарга від Ф.Красєвського про його побиття: «невідомі увірвалися до мого будинку і почали мене бити так, що я потім потребував медичної допомоги» [14, арк. 9]. Слідство виявило, що Красєвський був лихварем і обклав селян Ф. Поліщука і П. Шевчишина несправедливо високими відсотками, що й стало причиною агресивних дій. Допомогти їм вирішив досвідчений солдат, учасник Кримської війни і придушення польського повстання 1862–1864 рр., нагороджений медалями – Клим Березов. За вироком суду селян оштрафували на 7 рублів кожного, а солдата з відпустки повернули у полк [15, арк. 93–95].

З наказу по 1-му Урупському полку Кубанського козачого війська від 18 листопада 1891 р.: «19 серпня 1897 р. урядник Я. Рижков, козак В. Краснощеків і молодший майстер Д. Зайцев, об 11 годині вечора на дорозі з села Лісогірка, біля лісу напали на міщанина Йося Рубінштейна. Кинули на землю, затиснули рота і забрали записну книжку з розписками, векселями і діловими документами на суму 2562 руб., і спалили все це в горні полкової кузні» [6, арк. 2]. Таким чином, покаравши лихваря, козаки підпали під дію статей 260 і 262 Військово-Судового статуту [31, с. 251] і за наказом полковника Вишеславцева були передані до Київського військово-окружного суду.

Протягом досліджуваного періоду військово-судовими комісіями було розглянуто значну кількість справ щодо злочинів, скоєних військовослужбовцями. Основними їх видами були посягання, пов'язані з насильницьким привласненням майна (пограбування та розбійні напади) та замахами на життя і здоров'я особи (вбивства та нанесення тілесних ушкоджень). Джерельна база дає можливість з нових позицій розглянути діяльність органів слідства та детально проаналізувати матеріали конкретних судових справ, визначити зв'язки між злочином та покаранням за його скоєння, розглянути практику застосування кримінально-правових норм щодо різних видів злочинних дій.

Бібліографічні посилання

1. *Абалихин Б. С.* Роль Украины в обеспечении армии в отечественной войне 1812 года / Б. С. Абалихин // Вопросы военной истории России. XVIII и первая половина XIX веков. – М., 1969. – С. 187–204.
2. Адрес-календарь Подольской губернии / Сост. А. Крылов. – Каменец-Подольск, 1904. – 358 с.
3. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО). – Ф. 637, оп. 1, спр. 1, арк. 50.
4. ДАХМО. – Ф. 269, оп. 1, спр. 1, арк. 435.
5. ДАХМО. – Ф. 269, оп. 1, спр. 1, арк. 4.
6. ДАХМО. – Ф. 291, оп. 1, спр. 8, арк. 2.
7. ДАХМО. – Ф. 291, оп. 1, спр. 9, арк. 4; 18.
8. ДАХМО. – Ф. 635, оп. 1, спр. 1, арк. 141.
9. ДАХМО. – Ф. 635, оп. 1, спр. 3, арк. 1–2; 143.
10. ДАХМО. – Ф. 636, оп. 1, спр. 1, арк. 244.
11. ДАХМО. – Ф. 639, оп. 1, спр. 1, арк. 174.
12. ДАХМО. – Ф. 639, оп. 1, спр. 1, арк. 23.
13. ДАХМО. – Ф. 640, оп. 1, спр. 1, арк. 135–136.
14. ДАХМО. – Ф. 642, оп. 1, спр. 6, арк. 9.
15. ДАХМО. – Ф. 642, оп. 1, спр. 6, арк. 93–95.
16. ДАХМО. – Ф. 642, оп. 1, спр. 3, арк. 1.
17. ДАХМО. – Ф. 642, оп. 1, спр. 1, арк. 59.
18. ДАХМО. – Ф. 642, оп. 1, спр. 2, арк. 17; 470.
19. ДАХМО. – Ф. 635, оп. 1, спр. 2, арк. 8.
20. ДАХМО. – Ф. 637, оп. 1, спр. 1, арк. 9.
21. *Игнатович И.* Помещичьи крестьяне накануне освобождения / Игнатович И. – М., 1910. – 310 с.
22. *Кузьмин-Караваев В.* Военно-уголовное право. Т. 1 / Кузьмин-Караваев В. Д. – СПб., 1895. – 18 с.
23. *Навроцкий А. А.* О воинской дисциплине и средствах к ее охранению и надлежащему развитию. Беседы полковника А. А. Навроцкого / Навроцкий А. – 2-е изд. – Вильна, 1874.
24. *Соболев В.* Організаційні моделі кадрового забезпечення військово-судових установ Російської імперії II половини XIX – початку XX століття (на матеріалах Київського військово-окружного суду) / В. Соболев // Часопис української історії. – 2009. – Вип. 11. – С. 16–22.

25. Солнцев К. Военная преступность в царской армии и военно-уголовные репрессии в годы первой русской революции и реакции / К. Солнцев // Советское государство. – 1936. – №6. – С. 111–123.
26. Столянский Н. Девять губерний Западно-Русского края в топографическом, статистическом и историческом отношениях / Н.Столянский. – СПб., 1866. – 512 с.
27. Филатьев Г. Царские военные суды в цифрах / Г. Филатьев // Каторга и ссылка. – 1930. – № 7. – С. 138–167.
28. Філінюк А. Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації: монографія / А. Г. Філінюк. – Кам'янець-Подільський, 2010. – 728 с.
29. Щербинина Ю. В. Социальная адаптация и правовое положение отставных и бессрочноотпускных солдат русской армии в XIX в.: диссертация ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Ю. В. Щербинина. – Воронеж, 2007.
30. Энциклопедия военных и морских наук. Под редакцией генерала от инфантерии Г. А.Леера. Т. I. – С-Пб., 1883. – 594 с.
31. Энциклопедия военных и морских наук. Под редакцией генерала от инфантерии Г. А.Леера. Т. II. – С-Пб., 1885. – 631 с.

Надійшла до редколегії 27.08.2012

УДК 94 (477.74)

І. Г. Верховцева

Ізмаїльський державний гуманітарний університет

СІЛЬСЬКА КОМУНА НА ІЗМАЇЛЬЩИНІ (КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XX ст.): ПРО ПОГЛЯДИ ЗЕМЦІВ НА ШЛЯХИ АГРАРНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ РОСІЇ

Охарактеризовано комунальне самоуправління в Ізмаїльському повіті Бессарабії кінця XIX – початку XX ст., яке отримало високу оцінку земських діячів у контексті розвитку системи земського самоврядування в Росії, її аграрної модернізації у цілому і розглядалось ними у якості моделі, згідно якої могло бути реорганізоване місцеве самоуправління в країні. Натомість, як вважає авторка статті, аналіз архівних джерел дозволяє поставити під сумнів такі висновки земців.

Ключові слова: комунальне самоуправління, Ізмаїльщина, Бессарабія, земства, аграрна модернізація.

Охарактеризовано коммунальное самоуправление в Измаильском уезде Бессарабии конца XIX – начала XX в., которое получило высокую оценку земских деятелей в контексте развития системы земского самоуправления в России, ее аграрной модернизации в целом и рассматривалось ими как модель, в соответствии с которой могла быть реорганизована система местного самоуправления в стране. Однако, по мнению автора

статті, аналіз архивних джерел дозволяє поставити під сумнів такі висновки земців.

Ключевые слова: комунальне самоуправління, Ізмаїльщина, Бессарабія, земства, аграрна модернізація.

The article characterizes the municipal self-government in Izmail uyezd of Bessarabia at the end of the 19th – beginning of the 20th century. The municipal self-government received a high appraisal of Zemstvo figures in the context of the development of the Zemstvo self-government system and agrarian modernization of Russia on the whole. Zemstvo figures considered the municipal self-government to be the model of reorganization of the system of local self-government in the country. But the author of the article thinks that the analysis of the archival documents can challenge the conclusions of the Zemtsy.

Key words: agrarian modernization, Bessarabia, Izmail region, municipal self-government, Zemstvo.

В умовах сучасного реформування аграрного сектору вітчизняної економіки корисним є аналіз тих явищ кінця XIX – початку XX ст. в історії країни, що перебували у колі уваги суспільних діячів означеної доби і слугували їм за взірць у пошуках шляхів аграрної модернізації країни. Одним із таких явищ було комунальне самоуправління в Ізмаїльському повіті Бессарабії, що залишилось краю у спадок після 22-річного (з 1856 до 1878 р.) перебування повіту в складі Румунії. Включення Ізмаїльщини у 1878 р. до складу Росії в результаті її перемоги над Туреччиною у війні 1877–1878 рр. відкрило нову сторінку в історії регіону, проте російська влада вирішила залишити тут незмінною систему місцевого самоуправління, що була реформована румунським урядом протягом 1864–1874 рр. Висока оцінка, яку дали їй земські діячі початку XX ст. у ході суспільної дискусії щодо подальшої модернізації аграрної галузі російської економіки, зумовлює науковий інтерес до цього явища. Проте, аналіз архівних джерел, що свідчать про ступінь ефективності комунального самоуправління в повіті, а також його згортання імперським режимом у 1912 р., змушує поставити питання щодо достатності підстав для таких висновків земців.

Не ставлячи за мету усебічний розгляд проблеми, спробуємо на базі архівного та історіографічного матеріалу охарактеризувати комунальне самоуправління в означеному регіоні у заявлений період і дати відповідь на запитання: чи достатньо підстав мали земські діячі розглядати діяльність комунальних установ Ізмаїльщини в аспекті господарського та культурного оновлення села як орієнтир у пошуках шляхів аграрної модернізації країни і чому російська влада через тридцять чотири роки після оволодіння краєм вирішила уніфікувати тут місцеве управління у відповідності із загальноімперськими взірцями. Об'єктом дослідження виступає місцеве самоуправління в означеному регіоні, а предметом – діяльність сільських комунальних установ Ізмаїльщини у напрямку модернізації аграрного господарства краю. Джерельну базу

розвідки становлять матеріали фондів Комунальної установи «Ізмаїльський архів» (далі – КУІА) та Національного архіву республіки Молдова (далі – НАРМ). Це, зокрема, матеріали фондів №№ 2 «Ізмаїльська міська управа», 47 «Акерманська повітова управа», 775 «Подковське сільське управління», 781 «Дракулівське комунальне управління», 533 «Дмитрівське комунальне управління» КУІА; фонду № 65 «Бессарабська губерньська земська управа» НАРМ. Деякі аспекти проблеми фрагментарно розглянуто у тематичній збірці, що побачила світ на початку ХХ ст., – «Мелкая земская единица» [27], у наукових працях радянського вченого В. Андрієвського [1], сучасних дослідників О. Лебеденка та А. Тичини [25], І. Верховцевої [31]. У цілому в науковій літературі заявлена проблема адекватного висвітлення не знайшла.

Ізмаїльський повіт був тою частиною Бессарабщини, яка з давніх-давен належала до найбільш «динамічних» у геополітичному відношенні регіонів Північно-Західного Причорномор'я. Особливе географічне розташування краю (на берегах Дунаю та Чорного моря, які часто виступали природними кордонами між державами) робило його зоною активних військових протистоянь між країнами, що змагались за панування у Надчорномор'ї, зокрема, Туреччиною, Росією, Молдовою, Румунією. Тільки в ХІХ ст. Ізмаїльщина чотири рази переходила зі складу однієї держави до іншої. Зрозуміло, за таких умов у краї не могли сформуватись сталі традиції соціального життя, кожний новий політичний «хазяїн» провадив власну соціальну політику та сприяв заселенню краю або представниками тюркських, або романських, або слов'янських народів. У результаті Ізмаїльщина стала складовою слов'яно-романо-тюркського прикордоння; історична доля привела сюди і чимало інших вигнанців, які тікали від соціального, релігійного тиску зі своєї історичної батьківщини. Край не мав природних копалин, часто наражався на посухи, окремі його ділянки представляли собою солончаки, придатних для орного землеробства земель було мало. Скотарство (дрібне, переважно вівчарство), городництво, бахчивництво, садівництво, рибальство були поширеними способами господарювання, їх продукція задовольняла потреби місцевого населення, але не носила стратегічного характеру, що сприяло б розвиткові експорту і могло дати потужний імпульс міжнародно-торгівельній діяльності у регіоні [6, с. 156–157; 7, с. 4–5]. Вхідження краю до складу Росії у 1878 р. стало тут початком певної соціально-політичної стабілізації і мало сприяти утворенню імперії у Причорномор'ї, її просуванню на Балкани та Близький Схід. При виробленні системи місцевого управління у новоприєднаному повіті російська влада мусила враховувати специфіку етнокультурного буття краю і докласти зусилля, аби запобігти появі на своїх південно-західних кордонах вогнища конфліктів чи то на соціальному, чи то на етнічному, чи то на релігійному

грунті. Адже на Ізмаїльщині з її поліетнічним складом населення в різних частинах повіту мешканці на різних, зумовлених історичними обставинами, засадах користувались чи володіли землею, мали різні права в господарському і соціальному житті. Не менш важливим аргументом, який змушував урядовців шукати адекватні форми управління краєм, було необхідність якнайшвидше налагодити виконання місцевими установами фіскальних функцій. Виходячи з цього, радикальна руйнація і реорганізація місцевого управління тут загрожувала виконанню важливих державних завдань і соціальній стабільності у регіоні, зокрема, такого стратегічного для прикордонного краю завдання, як облаштування шляхів сполучень [21, арк. 2; 22, арк. 2].

За румунськими законами 1864 та 1874 рр., усе населення Ізмаїльського повіту об'єднувалось у громади-комуні. Будь-який мешканець краю мав обов'язково бути приписаним до певної комуні і сплачувати відповідні податки. Кожна комуна – міська (об'єднувала населення міста та прилеглих територій), чи сільська (об'єднувала населення одного або кількох селищ) – були самостійними юридичними особами, формально – установами всестанового характеру, але у сільській місцевості вони фактично були установами селянського самоврядування, адже населення тут складалось переважно з селян. У межах Ізмаїльського повіту існувало 108 сільських комун. Управлялась комуна комунальною радою в складі 9–17 осіб. Ради обирались усіма членами комуні, які досягли 21 року, мешкали у комуні не менш двох років та сплачували державі належні податки [8, с. 181]. Виборці ділились на дві колегії, відповідно до суми сплачуваного податку, вибори проводились раз на чотири роки. Очолював комунальну раду примар, його особа затверджувалась губернатором. По затвердженні примар ставав представником місцевої адміністрації, давав клятву на вірність державі і монарху, отримував платню з комунального бюджету. Такою же, по суті, посадовою особою низового рівня ставав і комунальний писар, який, як і примар, отримував відшкодування з комунальних фінансів за виконання своїх обов'язків [8, с. 182; 30, с. 1–9].

Самостійність комуні проявлялась у її праві вирішувати деякі питання життя комуні господарського характеру, зокрема, щодо утримання місцевої церкви, священників, соціально незахищених членів, приміром, дітей-сиріт. Не менш важливим напрямком діяльності комуні було опікуватись ефективністю місцевого аграрного виробництва, вживати заходи щодо підвищення культури господарювання на селі. Фінанси комуні складались з 20-відсоткових відрахувань від загальної суми прямих державних податків, що стягувались з населення, та від надання в оренду закладів, що торгували міцними напоями [8, с. 182]. До обов'язкових для комуні видів діяльності, які визначались румунськими законами і залишились без змін по входженні краю до

складу Росії, було утримання комунального управління, початкових шкіл, громадських будівель, цвинтарів, видатки на фінансове і загалом господарське планування та справочинство. Також, за згодою адміністрації, комуна мала право запроваджувати додаткові податки [8, с. 183].

Дореволюційні історики відмічають, що, на відміну від інших регіонів Росії, мешканці Ізмаїльщини мали більше прав у вирішенні проблем свого життя, причому усі члени комуни мали рівні права в комунальному самоврядуванні. В Росії ж після запровадження селянського самоврядування у 1861 р. селяни зазнавали надмірної опіки та адміністративного контролю з боку місцевих управлінців. Сільські сходи під впливом писаря (часто єдиного писемного серед місцевих мешканців), сільського старости та волосного старшини носили суто формальний характер, а повітове та губернське земства не мали способів впливу на функціонування волосних і сільських установ самоврядування. Це, по суті, на думку земців, позбавляло селян «господарського самоуправління». Натомість, як писав відомий публіцист І. Гессен, на Ізмаїльщині аналоги загальноросійських повітових земських установ – земські ради та «непременні земські комітети» разом з місцевими комунами становили єдину систему «земсько-господарського управління місцевістю». Її він вважав «вельми доцільною на практиці» [8, с. 185]. Сільська комуна на Ізмаїльщині цим земцем розглядалась як можлива модель організації у країні дрібної земської одиниці – волосного земства, про впровадження якого мріяло не одне покоління земських діячів другої половини XIX – початку XX ст. [2, с. 127].

Дійсно, на формальному рівні селяни Ізмаїльщини залучались до самоврядної діяльності у повіті, проте в реальному житті селянське самоврядування у розглядуваний період тут, як і в інших регіонах Росії, зазнавало надмірних контролю та тиску з боку поліцейсько-адміністративних установ. Приміром, поліцейське керівництво змушувало примаара та сільського старосту виконувати поліцейські функції у межах комуни, жорстко контролювало та регламентувало виконання ними усіх обов'язків, оскільки ті вважались представниками місцевої адміністрації [20, арк. 3–17]. Чиновники освітнього відомства також доволі прискіпливо контролювали і, по суті, управляли освітньою діяльністю комуни, примушуючи примаара впливати на рішення комунального сходу щодо освітньої діяльності в місцевості [23, арк. 3]. Через це самостійність комуни у вирішенні деяких питань зводилась нанівець. Особливо жорстким за діяльністю комуни був контроль з боку бюрократичних і поліцейських установ у справах землекористування і, як зазначалось вище, виконання фіскальних функцій [21, арк. 48]. Усе це, на наш погляд, робило комунальне самоуправління на Ізмаїльщині, по суті, складовою місцевого поліцейсько-адміністративного апарату.

Висновки ж щодо ефективності комунальної діяльності на Ізмаїльщині в означений період у напрямку господарського оновлення життя села, уявляється, краще робити, порівнюючи її з відповідною діяльністю місцевих установ самоврядування у сусідньому Акерманському повіті та інших українських повітах, де місцеве самоуправління було організоване за загальноросійською системою. Як відомо, на початок ХХ ст. земства Росії отримали чималий досвід в організації господарського життя своїх місцевостей. Чимало зусиль, зокрема, вони доклали у справі популяризації новітніх аграрних технологій засобами відкриття сільськогосподарських курсів, шкіл, організації екскурсій селян до сусідніх регіонів з метою обміну досвідом господарювання, показових польових ділянок, проведення бесід і консультацій земськими агрономами у безпосередньому спілкуванні з сільськими виробниками, поширення новітніх агрономічних знань через земську пресу тощо [3, с. 75–76; 5, с. 127–128]. Приміром, сусідня з Ізмаїльщиною Акерманщина у розглядуваний період, як свідчать архівні джерела, відчула значну увагу з боку земських установ щодо поліпшення культури господарювання місцевих аграріїв, вельми ефективною була статистична діяльність Акерманського повітового земства у цьому напрямку. Архівні документи зберігають мирські приговори акерманських установ сільського управління щодо придбання племінної худоби [15, арк. 13], організації земствами сільськогосподарських читань на селі [19, арк. 10], відомості щодо руху сільськогосподарської техніки, поліпшення виноробства, бджільництва, шовківництва у краї [16, арк. 21; 17, арк. 22].

Особливо земства країни відзначились на ниві сприяння поширенню на селі ідей і практики кооперативного руху, що стало справжнім важелем не тільки виховання населення у дусі розвитку самодіяльності та самодопомоги, а й ефективним інструментом культурного оновлення країни у цілому, модернізації її економічного життя [34, с. 243]. У роки столипінських аграрних перетворень на земства покладались важливі функції провідника нової аграрної політики на селі. Чимало земств країни стало на шлях поєднання зусиль у справі закупівлі товарів для своїх місцевостей, за висловом історика В. Трутовського, на шлях «муніципалізації» [33, с. 115]. Яскравою сторінкою земської діяльності в справі агрономічної допомоги селу стала діяльність Київського товариства західних земств, до складу якого входила більшість земських установ України, у тому числі Бессарабське губернське земство [32, с. 22]. З часом земства стали навіть замовниками металургійної продукції, сприяли поширенню на селі новітньої техніки [10, с. 327]. Аналізуючи земську працю, вітчизняний діяч К. Мацієвич у 1913 р. звертав увагу на спільні зусилля з боку уряду та земських установ у справі аграрної модернізації країни, що також характеризувало

новий етап у розгортанні процесів оновлення сільського життя [26, с. 32].

Натомість про відповідну діяльність з боку комунальних установ Ізмаїльщини, їх інтеграцію до земських об'єднань початку ХХ ст. тощо архівні джерела «мовчать». Подибуємо зовсім інші відомості, зокрема, несвочасну сплату комунами коштів казначейству [24, арк. 7], постійну заборгованість у виконанні податкових зобов'язань через неврожаї [14, арк. 11], несплату грошів вчителям сільських шкіл [23, арк. 7], дріб'язкову опіку і контроль з боку «непременних земських комітетів», які, приміром, суворо вказували комунам приступити до знищення ховрах у якості виконання натуральної повинності населення [12, арк. 7] або негайно вжити необхідних заходів щодо попередження поширення у повіті сапу [20, арк. 17]. Величезну перешкоду в організації ефективної допомоги з боку губернського земства комунам Ізмаїльщини становили фінанси останніх: комуни не сплачували податки з землі і нерухомості, як у решті «земських» регіонів країни, а сплачували окладні збори і прямі податки, також населення виконувало натуральні повинності [11, арк. 10]. Кошти йшли у державну казну. Губернське ж земство витрачало фінанси на улаштування шляхів сполучення в краї, утримання лікарень та інших установ соціальної допомоги, послугами яких користувались мешканці ізмаїльських комун [29, арк. 1], на відновлення популяції раків у Дунаї, для чого уклало відповідну угоду з дослідницькими структурами Новоросійського університету і сплачувало їм за проведення дослідів [28, арк. 4]; при цьому вказувало, що через невідповідність системи оподаткування ізмаїльських комун «загальноземській» жодних коштів від них не отримувало [29, арк. 7 зв.]. Саме тому протягом 1910–1911 рр. губернські земці виступали з клопотанням перед адміністрацією щодо необхідності уніфікації системи земського управління на Ізмаїльщині, що і було зроблено урядом у квітні 1912 р. [13, арк. 2].

Отже, аналіз архівних даних свідчить: підстав вважати ефективною діяльність ізмаїльських комун у справі поліпшення аграрного виробництва в краї, немає. Очевидно, тому була низка причин: передусім, застаріла система оподаткування комун, складні природні умови, у яких вони здійснювали свою діяльність, адже Ізмаїльщина відноситься до зон «нестійкого» землеробства, де великою проблемою були посухи, на які час від часу наражався край, і нестача водних сховищ та систем зрошування. Слід указати і на різні умови землекористування у комунах, що склались історично. Варто також відмітити, що комуни, кожна з яких становила окремий господарський організм і окрему юридичну особу, не об'єднували зусилля в справі поліпшення аграрного виробництва у повіті в цілому, а самостійно намагались вирішувати проблеми власного життя, докладаючи величезні зусилля для ви-

живання у складних природних умовах бессарабського півдня. В наступні, революційні роки фінансова діяльність комун погіршувалась, як свідчать джерела, через те, що населення в складних соціально-політичних умовах припинило сплачувати податки, і виконання господарських функцій комунами просто стало неможливим [4, с. 193].

Ретельний аналіз діяльності ізмаїльських комун у справі аграрного оновлення краю ще попереду, але варто прислухатись до думки, яку висловив В. Григор'єв [9]. Він зазначив, що принципи, згідно яких організовувалось комунальне самоуправління, соціальні зв'язки на мікрорівні у комуні не тотожні обцинному самоуправлінню, відносини між індивідуумами, між індивідуумом та колективом в комуні та в обцині різні. Комуна належить до тих типів спільнот, які постали в умовах відсутності транспортних систем модерного типу і функціонували в обмеженому географічному просторі [9, с. 211–212]. Обцинна ж модель прагне до збалансованих відносин між індивідуумом і групою [9, с. 213]. Саме у цьому контексті, на наш погляд, слід продовжити вивчення історії комунального самоуправління на Ізмаїльщині наприкінці XIX – на початку XX ст.

Бібліографічні посилання

1. *Андриевский В. А.* Бессарабское земство (1890–1914 гг.): Автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.02. – Кишинев, 1985. – 18 с.
2. *Верховцева І. Г.* Волосні земства Правобережної України: перший досвід врядування / І. Г. Верховцева // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали четвертих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди. – Дн-ськ, 2002. – С. 126–131.
3. *Верховцева І. Г.* Господарська діяльність земств України як передумова національно-державного відродження 1917–1920 рр. / І. Г. Верховцева // III Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на шляху творчого поступу», Луцьк, 17–19 травня 2006 р. – Луцьк, 2007. – Т. 2. – С. 72–77.
4. *Верховцева І. Г.* Земства України у Національно-демократичній революції 1917–1920 рр. / І. Г. Верховцева // Матеріали V Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 130-річчю заснування Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича, 29 вересня 2005 р., Чернівці. – Т. 1. Історія України. Краєзнавство. – Чернівці, 2005. – С. 185–194.
5. *Верховцева І. Г.* Роль земств в адаптації селянства до ринкових умов / І. Г. Верховцева // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія: Збірник наукових статей. Частина 2. – Чернівці, 2004. – С. 126–128.
6. *Верховцева І. Г.* Соціокультурні передумови колективізації сільського господарства у Південній Бессарабії / І. Г. Верховцева // Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали восьмих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди. – Дн-ськ, 2010. – С. 155–163.
7. *Верховцева І. Г.* Природно-географические факторы социкультурного развития Украинского Приднугавья / И. Г. Верховцева // Вестник гумани-

- тарного науного образования: Научно-практический журнал. – 2011. – Ноябрь. – № 11 (13). – С. 3–8.
8. *Гессен И. В.* Сельская коммуна в Измайльском уезде Бессарабской губернии / И. В. Гессен // Мелкая земская единица: Сборник. – СПб., 1902. – С. 179–185.
 9. *Григорьев В. А.* Эволюция местного самоуправления. Отечественная и зарубежная практика / В. А. Григорьев: Монография. – К., 2005. – 424 с.
 10. *Крестовский О.* Земство как потребитель продуктов русской металлургической промышленности / О. Крестовский // Земское дело. – 1913. – № 4. – С. 319–328.
 11. Комунальна установа «Ізмаїльський архів» (далі – КУІА). – Ф. 2, оп. 1, спр. 12.
 12. КУІА. – Ф. 2, оп. 1, спр. 260.
 13. КУІА. – Ф. 2, оп. 1, спр. 559.
 14. КУІА. – Ф. 2, оп. 1, спр. 563.
 15. КУІА. – Ф. 47, оп. 1, спр. 147.
 16. КУІА. – Ф. 47, оп. 1, спр. 150.
 17. КУІА. – Ф. 47, оп. 1, спр. 154.
 18. КУІА. – Ф. 47, оп. 1, спр. 159.
 19. КУІА. – Ф. 47, оп. 1, спр. 174.
 20. КУІА. – Ф. 533, оп. 1, спр. 53.
 21. КУІА. – Ф. 775, оп. 1, спр. 2.
 22. КУІА. – Ф. 781, оп. 1, спр. 1.
 23. КУІА. – Ф. 781, оп. 1, спр. 5.
 24. КУІА. – Ф. 781, оп. 1, спр. 37.
 25. *Лебеденко О. М.* Українське Подунав'я: минуле та сучасне / О. М. Лебеденко, А. К. Тичина. – Одеса, 2002. – 208 с.
 26. *Мациевич К.* Роль правительства, земства и других организаций в деле поднятия сельского хозяйства / К. Мациевич. – Х., 1913. – 37 с.
 27. Мелкая земская единица: Сборник. – СПб., 1902. – 419 с.
 28. Національний архів республіки Молдова (далі – НАРМ). – Ф. 65, оп. 1, спр. 623.
 29. НАРМ. – Ф. 65, оп. 1, спр. 1673.
 30. Румынский устав об общинах городских и сельских 1864 г. (с изменениями, введенными Законом 13 марта 1874 г.). – Болград, б.р. – 28 с.
 31. *Сулига (Верховцева) І. Г.* Агропропаганда – важлива ланка діяльності земств Правобережної України та Бессарабії / І. Г. Сулига (Верховцева) // Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного інституту. – Вип. 9. – Ізмаїл, 2000. – С. 37–41.
 32. *Сулига (Верховцева) І. Г.* Київське Товариство західних земств / І. Г. Сулига (Верховцева) // Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного інституту. – Вип. 10. – Ізмаїл, 2001. – С. 21–23.
 33. *Трутовский В.* Современное земство / В. Трутовский. – Пг., 1915. – 288 с.
 34. *Фареній І. А.* Поширення ідей кооперації в українському селі (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / І. А. Фареній // Український селянин. – Вип. 5. – Черкаси, 2002. – С. 239–244.

Надійшла до редколегії 17.09.2012.

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.: ЩЕ РАЗ ПРО МЕЖІ МОДЕРНІЗАЦІЇ

Поняття «модернізація» не досягло піку своєї привабливості в українській історіографії, зокрема й тому, що не отримало переконливої перемоги над категоріями марксизму, як це мало місце на Заході. Утім, ця модель пояснення виразно відкидає категоричність висновків про «пролетаризацію», «революційність», «націоналізацію» українського села, зберігає перспективу творення його досконаліших синтезів.

Ключові слова: українське село, селяни, традиційний уклад, модернізація.

Понятие «модернизация» не достигло пика своей привлекательности в украинской историографии, в частности и потому, что не получило убедительной победы над категориями марксизма, как это имело место на Западе. Впрочем, эта модель объяснения отчетливо отбрасывает категоричность выводов о «пролетаризации», «революционности», «национализации» украинского села, сохраняет перспективу создания его более совершенных синтезов.

Ключевые слова: украинское село, крестьяне, традиционный уклад, модернизация.

The category «modernization» wasn't paid much attention by Ukrainian historiography. One of the reasons for this is that the influence of marxism was stronger than in the west. Despite the use of this explanation, this model does not provide the basis for categorical conclusions about «proletarization», «revolutionism», «nationalization» of the Ukrainian peasantry, but by broadening our perspective we can create a more complete synthesis.

Key words: Ukrainian peasantry, peasants, traditional order, modernization.

Період другої половини XIX – початку XX ст. часто привертає увагу українських істориків. Вочевидь не випадково, бо своїм «змістовним наповненням» він стереотипно накладається на кілька звичних і кон'юнктурних способів пояснення «українських» історичних процесів.

Найперше, що впадає у вічі, так це вірність значної частини слухачів Кліо формаційному баченню суспільного поступу. Серед багатьох істориків «епоха капіталізму» справді все ще приваблива, адже дає змогу в будь-який момент пошукової діяльності, на різних стадіях дослідження «зіскакувати» на зручну, а головне чи не всім зрозумілу й підтримувану парадигму тлумачення. Вірність формаційному редукціонізму нерідко буває підігріта політичними мотивами, які, схоже, в

останні роки не лише не набули ознак науково-пізнавального анахронізму, а навпаки – отримали додатковий стимул до збереження. На ці ж хронологічні рамки «позитивно відреагувала» і, здавалося б, епістемологічно більш гнучка теорія модерності. Зрештою, метафора «друга половина XIX – початок XX ст.» поки що продовжує «успішно працювати», оскільки за нею закріпився імідж історичних меж, які визнані, не викликають особливих заперечень та не потребують надмірних і марудних пояснень.

Мета цієї розвідки – простежити залежність модернізаційних процесів в українському селі другої половини XIX – початку XX ст. від значно ширшого кола чинників, що їх автор схильний уявляти й мислити як синтез певної культурної цілості й водночас суміші ускладнених і деперсоналізованих форм буття. Пропонований концепт статті: зовнішні впливи на селянську спільноту виправдано розуміти як доволі суттєві, деś визначальні, але структурно все ж такі, що поступалися логіці внутрішньої детермінації розвитку. Принагідно окреслимо алгоритм тих впливів трансформації, які називаємо зовнішніми й котрі зазвичай прийнято вважати домінуючими. Це: залучення сільських мешканців до подій, властивих позначатися на їхньому світогляді, способах соціального поводження та проникнення в саме село нових явищ, причому наскільки масштабно і глибоко, що вони могли суттєво видозмінювати психокультуру людини від плуга. У другому випадку першочергова роль мала належати інтелектуалам-посередникам, до яких тією чи іншою мірою можна зачислити представників адміністрації, інтелігенції, священнослужителів та ін.

Історіографія меж модернізації українського села досить значна. Праці українських вчених Я. Грицака, Н. Яковенко, А. Заярнюка, Ф. Турченка та ін. концептуально окреслюють масштаби цієї проблеми, містять переконливі аргументи для перспективи її успішного вирішення. Ситуація ускладнюється тим, що чимало авторитетних дослідників не тільки ігнорують, а надто спрощують, нерідко відверто політизують проблему, яку вже давно варто було б перевести у виключно наукову площину. Політкон'юнктура явно домінує у твердженнях типу: модернізація XIX – початку XX ст. «позбавлена суто українського характеру» (Р. Шпорлюк) [13, с. 5], або «прив'язаність селянина до його «української» землі також не варто міфологізувати. Місто... просто не створювало достатньо робочих місць, які б могли бути зайнятіми вихідцями з села» (О. Міллер) [6, с. 232].

Об'єктом пропонованого дослідження є українська сільська спільнота Наддніпрянщини. Поглядаючи на селян як на «українських» зумовлений прагненням відмежувати значну кількість обов'язкових сюжетів, які, попри відому опозиційність у наукових колах, вважаємо дещо відмінними навіть у рамках традиційного культурного типу, не кажучи

вже про істотно альтернативне повсякдення. Іншими словами, потреба мотивована прагненням оптимізувати пізнавальний інтерес до селян, навмисне зосередивши увагу на порівняно вужчому дослідницькому майданчику. Тому і термін «село» – предмет нашого дослідження, означає не стільки найпоширеніший тоді тип населеного пункту, не сільську місцевість узагалі, як передусім її мешканців.

Актуальність проблеми спробуємо пояснити підвищеним інтересом до вживаної термінології. Ключове поняття – модернізація. Її слушно розуміти не як звичайні (усвідомлені й сплановані) зміни, а глибинні пертурбації, що охоплюють усі сторони життєдіяльності людини, включаючи й «суб’єктивне, персональне..., приховане» [15, с. 7]. Як і «мова емансипації» у відомій праці А. Заярнюка, модернізація спроможна просочуватися «крізь розмаїття соціальних, політичних та інтелектуальних практик, формуючи і модифікуючи їх» [4, с. 14]. Водночас вона розпорошена, «подрібнена» у джерелах настільки, що навіть на заключному етапі творення дискурсу дає змогу претендувати хіба що на певні пунктири, пропоновані та вихоплені «з океану суб’єктивних відчуттів» [15, с. 7]. Автор розуміє небезпеку піддатися звабливому бажанню модернізаційного «пришвидшення» селян, однак таким же небажаним було б і штучне пригальмовування цих процесів. Нагадаємо, що власне з цієї нагоди Н. Яковенко схильна вести мову про «скептичні сумніви у достатній «типовості» ознак, що при цьому виділяються» [14, с. 38]. У намірі відмовитися від крайнощів упередженої типологізації виправданим вважаємо наміри істориків більше уваги звертати не на те, що відбувалося, а як про це говорилося.

Доречно згадати і термін «вестернізація» (уподібнення західному типу суспільства). На думку російського історика Георгія Любарського, вестернізація епохи модерності могла бути настільки потужною, що «кардинально змінювала суспільство, яке включалося в цей процес» [5, с. 101]. Утім, і тут не варто поспішати з категоричністю перспектив. Бо, за великим рахунком, нас може зацікавити лише один аспект: схожість вестернізації з модернізацією у контексті втягування селянства в сучасний тип господарювання й управління з огляду, що в останні століття «сучасне» суспільство – це суспільство західного типу.

Торкаючись такого самобутнього світу як українське село, історик неодмінно стикається зі значно ширшим колом складних методологічних проблем. Вони спонукають до копіткої роботи, щоправда, не завжди гарантуючої успіх у творенні продуктивних пізнавальних технологій. Потреба їхнього розв’язання постає чи не відразу, як тільки дослідження переходить у практичну площину. На наш погляд, найбільша епістемологічна каверза прихована в тому, що село постає «найнезручнішим» об’єктом модернізації (надто якщо долучитися до мір-

кувань Дейвіса Нормана, що «модернізація ніколи не має кінця» і що її варто розглядати «як рушія змін», а не статичну зміну складових частин) [7, с. 788]. На цій основі поширення набуло скептичне ставлення щодо ефективності власне самої теорії модерності. Вираз «на українському ґрунті теорія модерності не спрацювала» доводиться чути доволі часто. Підставою для такого резюме є історичний досвід переходу від аграрного до промислового суспільства, яке у багатьох аспектах набувало виразно неукраїнського характеру. У свою чергу, розширення «території історії» на культурний світ селянства ще більше заплутало ситуацію.

Так чи так, але історики, які залучають до свого інструментарію теорію модерності, апелюють до ментальної континуації українських хліборобів. Ф. Турченко та Г. Турченко вважають, що цей чинник суттєво, але все ж відносно впливав на межі модернізації [12, с. 46]. Вони використовують такі характеристики феномену як «повільно», «з запізненням», проте все ж аж ніяк не принципово відмінно від тих же російських селян, які справді дещо інтенсивніше потрапляли «в обійми індустрії» [12, с. 46]. Прикметною у цьому відношенні є посилання згаданих дослідників на думку Я. Грицака, який спробував змоделювати ситуацію так: «Якщо припустити на мить, що на момент промислової модернізації політичні кордони в Україні збігалися з етнічними, то тоді місцеві селяни у пошуках заробітків не мали б іншого вибору, як найматися на місцеві шахти і промислові підприємства» [3, с. 62]. Такі гіпотетичні припущення ґрунтовані на розмислах про рівні грамотності (українське село тут помітно поступалося російському), що нібито впливало на ступінь розвиненості несільськогосподарських умінь. І, як аргумент, переважання українців серед робітників низької кваліфікації – чорноробів, шахтарів, рудокопів, допоміжного персоналу. Також мова йде про феномен прив'язаності до землі. Тут «шкодила» унікальна родючість українських чорноземів. Після скасування кріпацтва, інших селянських реформ 1860-х рр. українські селяни набагато повільніше розлучалися з землеробством, бо звично продовжували покривати свої зростаючі фінансові потреби за рахунок праці у поміщицьких маєтках. Більше решти господарюючи у традиційний спосіб, вони природно уникали контактів із містом, з його зростаючим промисловим виробництвом. Зрозуміло, усе це було наслідком тривалої політики (думка Ф. Турченка про негативний вплив бездержавного становища України на соціоментальні характеристики українського селянства видається достатньо вмотивованою). Тому аж ніяк недоречно було б претендувати на категоричність пропонованих тверджень, на чому любляють акцентувати увагу деякі прискіпливі рецензенти та експерти наукових праць.

Цікавим є питання конкуренції за робочі місця на металургійних, машинобудівних та ін. підприємствах. Її, легко помітити, українство програвало. Чому? Спробуємо пояснити це на ментально ширшому тлі. Селяни вважали себе господарями землі, але не тільки власне ґрунтів, адже це космічне почуття охоплювало весь світ, який їм належав і до якого належали вони. Звідси, ментально-вартісне розставання з традиційним укладом відбувалося вкрай повільно; тоді як усе інноваційне сприймалося насторожено й упереджено. З охопленням суспільства, зокрема й села, модерними процесами, окрім іншого, інтенсивно формувалися своєрідні вакансії на нові соціальні ролі. Логічно, що вони заповнювалися насамперед тими «чужими людьми», які були ліпше до того готовими. Більший прагматизм, котрий тубільні хлібороби спостерігали у росіян, німців чи євреїв, так і не ставав тим зразком, який вони вважали гідним наслідувати. Часто навіть навпаки – чимось зовсім протилежним. Виникаюча унаслідок взаємодії господарська, фінансова, психологічна залежність, як і усвідомлення свого «заниженого» на промислових підприємствах соціального статусу, продукували зневажливе ставлення до ринкових візаві, що в людей патріархальної політичної культури автоматично викликало антипатію до модернішої соціальної поведінки.

А втім, промислова пролетаризація села – це лише певний аспект модернізації (згадуваний Д. Норман пропонує брати до уваги понад три десятки змін, без яких характеристика модернізації буде неповною) [7, с. 790]. «Бізнесова» діяльність селян набувала поширення в сільських місцевостях, де для цього виникали передумови, ініційовані, знову ж таки, «зверху». Приміром, деінде популярним ставав промисел курми, гусьми, індіками... Чи не завжди справа відразу потрапила до чіпких рук скупників, які шастали повсюдно, за безцінь купували птахів, задобрюючи селян завдатками ще з весни (вочевидь не випадково відомий знавець народного життя Ф. Вовк вважав за потрібне відмежувати селянське господарство від «промислу капіталістичного характеру») [2, с. 48]. Отож, «маятник модернізації» повною мірою торкався українського села, але здійснював у цьому разі коливання за значно більшою амплітудою.

У концентрованому розумінні сила традиції виявилася сильнішою за виклики модернізації. Загальна слабкість ринкового проникнення, однобічність урбанізаційних процесів та інші «вади» були спричинені браком привабливіших, історично авторитетніших чинників, здатних витіснити притаманні селу цінності (уявлення, стереотипи мислення) й манери (звички, способи) соціального поведіння. Власне тому життєвий шлях кількох поколінь посткріпосних селян виправдано розглядати в контексті близької до статичної, але водночас і суттєво активізованої зовнішніми впливами пореформеній еволюції. У

такій історичній якості та уповільненій динаміці вони зустрічали події перших десятиліть ХХ ст., на свій лад брали в них участь, принагідно оригінально реагували на все пережите.

Коли наголошуємо на тому, що українське селянство залишалося малорухливим, то акцент, знову ж таки, робимо на ментально-культурному аспекті. Бо й справді, у вузько соціальному (соціально-структурному) контексті ситуація виглядає набагато оптимістичніше. Скажімо, міграційні потоки видимо позначалися як на традиційних етнічних територіях, так і «колонізованих» країнах. Помітними за масштабами були і санкціоновані державою, і самочинні переселення сотень тисяч шукачів вільних земель. Вони, врешті-решт, серйозно змінювали не тільки географію розселення української спільноти, а й пожвавлювали економічний розвиток регіонів, вносили розмаїття в повсякденне життя їхніх мешканців. Проте чи змінилася, а головне – наскільки, сама історична типологія, ментальна колористика того доволі цілісного в багатьох культурних значеннях світу, який ми окреслюємо збірним поняттям «українське село»? Взаємне збагачення «різних народностей та етнічних груп у сфері економічних, соціальних та культурно-побутових відносин», на що традиційно вказувалося в марксистській історіографії, явно не виправдано обмежувати ідеологічним кліше про «підвищення самосвідомості трудящих мас» [1, с. 130].

Комунікацію між географічною мобільністю і перспективою модерної трансформації традиційного українського селянства спробував простежити відомий австралійський дослідник українського походження Марко Павлишин. Він звернув увагу на те, як цей зв'язок подано в творчій спадщині одного з найпослідовніших літературних «реалістів» Івана Нечуй-Левицького. Власне сам сюжет «відрядження», тобто подорожі, як і уявлення про простір узагалі, давали змогу І. Нечуй-Левицькому «висловлювати скепсис щодо благ ліберальної модернізації для народу» [8, с. 30]. З другого боку, топос подорожі допомагав письменникові втілювати свій літературний проект побудови української модерної нації на етнічній території. Сам його розумів як «антиколоніальний» за характером. При цьому, як справедливо зазначив М. Павлишин, аж ніяк не перебільшував здобутки процесу модернізації. У повісті «Микола Джеря» переконливо показано, що промислова модерність, принаймні у перші пореформені десятиліття, «виявилася страшною й чужою, а традиційний селянський уклад, попри зліквідування кріпацтва, залишився економічно-політичним анахронізмом» [8, с. 30]. У цілому І. Нечуй-Левицький схилявся до міркувань, що доброї модерності для селянина не існує... (навіть категоричніше: на українських ландшафтах вона «не має перспектив») [8, с. 32].

Дещо пом'якшуючи радикалізм сказаного, процитуємо дописувача часопису «Этнографическое обозрение» за 1894 р.: «Хоча нові течії

з різних сторін впадають у широке русло народного життя, однак вони лишають тільки брижі на його поверхні, а не поглиблюють її старого русла» [9, с. 76]. Явні переваги від нововведень усе ж «могли вивести селян із байдужості» [10, арк. 12]. Але для цього мав спрацьовувати особистий приклад, чужий досвід або грубе насилля [11].

Отже, через низку політичних, соціально-економічних, а передусім культурних чинників українське селянство модернізувалося повільніше, з помітним відставанням. Ситуація, яка сформувалася в українському селі до початку ХХст., засвідчує саме таку тенденцію. Автор поділяє думку, що теза про принципове несприйняття українськими селянами модернізації через нібито особливу, споконвічно-притаманну властивість їхньої етнокультури є антинауковою. Запізнілість розвитку підприємницького начала (ширше – модернізації) в них варто сприймати дещо інакше, як результат вияву цілого комплексу історично-ментальних (а не етнічно-вроджених) характеристик. Повсякденні стосунки селян із німецькими колоністами можуть слугувати своєрідним віддзеркаленням, так би мовити, «зовнішньою стороною» складного процесу зіткнення й взаємовпливу двох землеробських світів. З-поміж того, що ментально різнило ці спільноти, була колосальна відмінність у їхній готовності хазяйнувати на ринкових засадах (це порівняння «по-горизонталі»). У стосунках із росіянами потрібно брати до уваги як особливості етнічно-ментального характеру (для «великороса» його світ не закінчувався «за stodолою»), так і ті соціальні ролі, які вони виконували в українському середовищі, набагато ближчі до влади і в політично-адміністративному, і в ментально-світоглядному значенні (порівняння «по-вертикалі»). Водночас потребує корекції і саме поняття «модернізація», яке має містити пояснювальний сегмент не лише зовнішніх впливів/ознак, а й, так би мовити, їхніх результатів, що заодно дасть підстави більше довіряти цій теорії.

Бібліографічні посилання

1. *Бойко Я. В.* Заселение Южной Украины. 1860–1890 гг. / Я. В. Бойко. – Черкасы, 1993. – 252 с.
2. *Вовк Х. К.* Студії з української етнографії та антропології / Х. К. Вовк. – К., 1995. – 336 с.
3. *Грицак Я.* Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. / Я. Грицак. – К., 1996. – 360 с.
4. *Заярнюк А.* Ідіоми емансипації. «Визвольні» проекти і галицьке село у середині XIX століття / А. Заярнюк. – К., 2007. – 336 с.
5. *Любарский Г. Ю.* Морфология истории: сравнительный метод и историческое развитие / Г. Ю. Любарский. – М., 2000. – 449 с.
6. *Миллер А. И.* «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) / А. И. Миллер. – С.Пб., 2000. – 260 с.

7. *Норман Д.* Європа: Історія / Д. Норман; пер. з англ. Т. Тарашук, О. Коваленко. – К., 2001. – 1463 с.
8. *Павлишин М.* Топос як аргумент: подорож і модерність / М. Павлишин // Критика. – 2009. – Число 3–4. – С. 28–32.
9. *П. И.* Из области малорусских народных легенд (Материалы для характеристики мирозерцания крестьянского населения Купянского уезда) / И. П. // Этнографическое обозрение. – 1894. – № 2. – С. 68–99.
10. Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі. – Ф. 403, оп. 2, спр. 253.
11. С границы Малороссии // Киевлянин. – 1875. – 10 июля.
12. *Турченко Ф. Г.* Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.): Історичні нариси / Ф. Г. Турченко, Г. Ф. Турченко. – К., 2003. – 304 с.
13. *Шпорлюк Р.* Українське національне відродження у контексті європейської історії кінця XVIII – початку XIX століття / Р. Шпорлюк // Слово. – 1991. – № 4.
14. *Яковенко Н.* Довге чверть століття модернізації / Н. Яковенко // Український гуманітарний огляд. – Вип. 12. – К., 2006. – С. 37–47.
15. *Яковенко Н. М.* Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002. – 416 с.

Надійшла до редколегії 21.09.2012

УДК 94(477.51)

Н. М. Товстоляк

*Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ
«Криворізький національний університет»*

АГРОТЕХНІЧНА КУЛЬТУРА КАЧАНІВСЬКОЇ САДИБИ НАПРИКІНЦІ XVIII – ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті автор на основі архівних та маловідомих документів розглядає розвиток агротехнічної культури Качанівської садиби наприкінці XVIII – початку XX ст. Основну увагу у статті приділено характеристиці землеробства та садівництва.

Ключові слова: Качанівська садиба, агротехнічна культура, цукровий завод, В. Тарновський, П. Харитоненко.

В статье автор на основе архивных и малоизвестных документов рассматривает развитие агротехнической культуры Качановской усадьбы в конце XVIII – начале XX века. Основное внимание в статье уделено характеристике земледелия и садоводства.

Ключевые слова: Качановская усадьба, агротехническая культура, сахарный завод, В.Тарновский, П. Харитоненко.

In the article author on the basis of archives and unknown documents examines extension of Качановка's Estate agriculture in the end of the 18th – the beginning of the 20th century. A high emphasis by article is placed on character of gardening and agriculture.

Keywords: Качановка's Estate, agriculture, sugar-refinery, V. Tarnovsky, P. Haritonenko.

Історія агротехнічної культури великих українських дворянських маєтків кінця XVIII – початку XX ст. залишається малодослідженою темою історичних студій. Це пояснюється відсутністю достатньої кількості документів у наших архівах, певною відсутністю інтересу дослідників щодо економічних та статистичних джерел, історії виробничих процесів у сільському господарстві, його зв'язку із соціальним життям того часу. Але вивчення історії агротехнічної культури дворянських маєтків має для науки велике значення, тому що саме з кінця XVIII ст., коли почали формуватися великі дворянські маєткові господарства Лівобережної України, основними напрямками виробничої діяльності були галузі рослинництва: хліборобство, городництво, садівництво, лісівництво, а також тютюнництво, квітникарство та ін.

На основі їх продукції існували народні промисли та ремесла, почали розвиватися галузі промисловості. Дворянське маєткове господарство, що мало розвинену агротехнічну культуру, було високоприбутковим, його власники отримували значні кошти, які витрачалися не лише на власні потреби та задоволення, але й на громадську та благодійну справу. Далеко не всі великі дворянські маєтки України функціонували та залишалися історико-культурними осередками тривалий період, винятковість Качанівської садиби полягає у тому, що майже 150 років вона залишалася відомим історико-культурним центром, серед основних показників якого була висока агротехнічна культура. Мета нашої статті – на прикладі Качанівської садиби охарактеризувати процес розвитку агротехнічної культури українських дворянських маєтків, об'єкт дослідження – аграрна історія України, предмет – розвиток агротехнічної культури Качанівської садиби наприкінці XVIII – на початку XX ст.

Вивчення агротехнічної культури українського дворянського землеволодіння розпочалося одночасно із формуванням системи маєткового господарства в останній чверті XIX ст. Першим значним дослідженням можна вважати топографічний опис Чернігівського намісництва, який склав у 1786 р. чернігівський чиновник та поміщик О. М. Шафонський [15]. Опис О. Шафонського був надрукований лише у 1851 р. Найбільш ґрунтовними описами Чернігівської губернії, до складу якої входили території Качанівської садиби, є описи М. О. Домонтовича [13] та О. О. Русова [10]. Їх тексти містять результати дослідження авторів технологій рослинництва, відомості про засоби пере-

робки продукції, систему землекористування, техніку та інше. Відомості про агротехнічну культуру Качанівської садиби були знайдені нами в документах відділу збереження документів Державного архіву Чернігівської області у м. Ніжин [1–4], Державного архіву Сумської області [5–9]. Взагалі це питання поза увагою дослідників історії Качанівської садиби, враховуючи те, що маєтності власників Качанівки П. О. Рум'янцева, дворян Тарновських та Харитоненків були розташовані по різним українським та російським губерніям, керувалися централізовано, можна припустити, що високий рівень агротехнічної культури поширювався на значні території.

Під агротехнічною культурою розуміють систему прийомів вирощування сільськогосподарських культур, технологій рослинництва, яка включає сівозміну, обробку ґрунтів, внесення добрива, підготовку насіння, сівбу, висадку рослин, догляд за рослинами, боротьбу з бур'янами, хворобами та шкідниками, збирання врожаю, його обробку та збереження. Такий складний процес вимагав знань, використання технічних засобів, фахову підготовку робітників, систему оплати праці найманих робітників, коштів на придбання посівного матеріалу та селекційну роботу в маєтках, багато інших витрат.

Традиційні уявлення про те, що на поміщика працювали кріпаки, а він отримував результати їх праці, не відповідає дійсності. Можна зробити одне зауваження щодо кріпаків. На території українських губерній проживала значна кількість вільного сільського населення, які не були кріпаками. Так, за описом О. Шафонського в Борзенському повіті, до якого входила Качанівська садиба, проживало 59131 душа обох статей (чоловіків – 29770, жінок – 29361). Серед них: 31950 козаків (чоловіків – 15974, жінок – 15976); 4280 душ казенних селян (чоловіків – 2183, жінок – 2097); 21568 душ «владельческих» селян (чоловіків – 10884, жінок – 10684), з них 21565 малоросіян (чоловіків – 10881, жінок – 10684), великоросіян – 3 чоловіка; 855 іновірних колоністів (чоловіків – 432, жінок – 423) [15, с. 403–404]. Поселення німецьких колоністів біля Бахмача стали центрами агрономічної культури, козаки та колоністи було основними постачальниками сировини для поміщицьких мануфактур та заводів. Згадане співвідношення кількості козаків та селян в основному збереглося й на початку ХХ ст., селяни в документах того періоду називаються «землевласниками».

Агротехнічну культуру Качанівської садиби почав розвивати П. О. Рум'янцев-Задунайський. У своїх чернігівських маєтках він використав агрономічний досвід місцевих жителів, ретельно вивчав передові сільськогосподарські технології інших місцевостей та країн. Новим для цієї місцевості було товарне садівництво. В Качанівському парку неподалік палацу в куртинах були висаджені садові плодові рослини: яблуні, груші, вишні, сливи, виноград, який на той час ще не був

популярним. Керівником та організатором господарства був сам власник. Про те свідчать листи Катерини Михайлівни Рум'янцевої, дружини власника садиби, зокрема за 1779 р. 15 січня вона пише: «...что принадлежит до теплиц ананасовых, что план я выслала, так эти теплицы служат и другой зелени, вместо ананасных горшков, которые в навоз ставятся, землю насыпают и ранню зелень имеют...» [11, с. 210]. 26 лютого вона пише у листі, що як потеплішає, надішле дерева, курей та голубів [11, с. 219]. 8 квітня Катерина Михайлівна пише, що «...деревья, батюшка, до августа месяца нельзя к тебе присылать было; зимою бы заморозила, весною они в соку и плоды, так я в августе тебе пришлю, только прошу написать — каких; я думаю, персики, абрикосы, вишни шпанские, да сливы маленькие, а прочих нечего, в Малороссии фруктов довольно. Знаешь ли, что у меня ни одного персика, ни абрикоса не будет, все деревья в лекарстве, садовник лечит их...» [11, с. 226].

З кінця XVIII ст. Качанівська садиба славилася своїм садівництвом та екзотичними оранжерейними плодовими рослинами: померанцями, лимонами, апельсинами тощо. Поступово садівники районували абрикоси та інші. З румянцівських часів починається вирощування паркових дерев, кущів, квітів. З 30-х рр. XIX ст. в садибі Тарновських працював садівник з помічниками, під його керівництвом проводилися роботи в парку, плодовому саду, оранжереях, парниках, він відповідав також за парковий та садовий інвентар. В останній чверті XIX ст. провідним садівником Качанівки був Андрій Іванович Дердей, 1853 р. народження, лютеранин, закінчив школу садівництва. Його заробітна платня складала у 1904–1905 рр. 840 руб., для порівняння нагадаємо, що завідуючий садибою М. О. Тупотілов отримував 980 руб., а наглядач парку О. М. Міхєєв – 420 руб. [4, арк. 7зв.–8]. Андрій Іванович був садівником при двох власниках садиби – Тарновських та Харитоненках. Його квартира була у двоповерховому будинку біля головної алеї напроти господарського двору.

Численні фото та спогади М. В. Тарновського про інтер'єри Качанівського палацу другої половини XIX ст. підтверджують те, що в садибі розвивалося кімнатне садівництво. У XIX ст. палац прикрашав зимовий сад, що був прибудований до південного флігелю палацу, великі рослинні композиції прикрашали парадну ідальню, кімнату з ліхтариком (кімната Штернберга). М. В. Тарновський описує так звану «літню» залу на першому поверсі палацу: «Пол цементный, и вся она декорирована тропическими растениями и завита плющом. В углах огромные полукруглые диваны старинного красного дерева с резьбой. Здесь летом прохладно, уютно и приятно было укрыться от дневного зноя...» [14, с. 5].

Літня зала була перебудована під більярдну після 1897 р., коли власниками садиби стала родина П. І. Харитоненка. Тоді ж було розібрано зимовий сад, але проведено капітальний ремонт оранжереї: під скляними рамами, мала три відділення для рослин, парове опалення, на даху – приміщення для садового інвентарю [3, арк. 3 зв.]. Дочка власника садиби, Олена Павлівна Урусова (за другим чоловіком – Олів), дуже любила квіти та прогулянки парком, тому приділяла садівництву особливу увагу. Збереглося фото оранжереї, на якому на фоні оранжереї сфотографувалися батько та син Ангели. Як і у часи Тарновських, влітку оранжерейними рослинами декорували найбільш живописні куточки парку. Ставки мали композиції з водних рослин.

В XIX – на початку XX ст. приватні ліси та парки були під пильним наглядом власників, надавали прибуток: сіно для худоби, дрова, лісної матеріал для будівництва та ремонту приміщень. До обов'язків лісників входило слідкувати за лісовими смугами між полями, збирання насіння культур (каштани, дуби тощо) для висадки на спеціальних ділянках [7, арк. 5 зв.]. Лісівництво було тісно пов'язано з агротехнічною культурою, що ми спостерігаємо в Качанівській садибі. Поряд із Качанівською садибою був Туркенівський ліс, що належав до великого Парафіївського маєтку (до якого входила й садиба). Для роботи із саджанцями, висадці у лісі дерев, приготування ям для посадки, прибирання сміття головний лісник наймав людей. Щороку висівали трави, закладали компост, що було необхідною складовою агротехнічного процесу [5, арк. 3 зв.].

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. в Качанівській садибі були популярні технічні агрокультури. Вирощування конопель забезпечувало харчування та потреби господарства у конопляній олії, яка була дуже популярною, коноплі були цінною сировиною для виробництва тканин (полотна), а також канатів, мотузок, клоччя тощо. Другою популярною культурою був тютюн. Його насіння були завезені до України в XVII ст. з м. Амерсфорт (Голландія), тому він отримав назву мархотка або махорка. У XVIII – на початку XIX ст. тютюн вирощували на полях Чернігівщини, у тому числі в маєтках Тарновських. Тютюн давав прибуток, але в Качанівській садибі він не був популярним, хоча Г. С. Тарновський не розлучався зі своєю трубкою, тютюн для якої вирощували на його полтавських плантаціях.

Серед головних агротехнічних культур традиційними до середини XIX ст. залишалися вирощування зернових та інших польових культур, городництво (плодове та технічне). З XVIII ст. на полях садиби широко використовувався український (мовою того часу – малоросійський) плуг, а також зрідка рало та соха. Оранку проводили плугом, рало використовували для рихлення ораної землі. В український плуг впрягали 2–3 пари волів, для залежної землі – іноді 7–8 пар. Але пос-

тупово волів почали замінювати кіньми, тому що не вистачало пасовищ та не всі селями мали фінансову можливість утримувати волів, поміщики також підраховували рентабельність ведення господарства.

До кінця XIX ст. змінилася глибина та ширина оранки, О. О. Русов записав прислів'я: «Отцы живали – на четверть орали, а дети живут – и на ладонь не берут...» [10, с. 356]. У середині XIX ст. в Качанівській садибі використовували також англійські та бельгійські плуги. Розпашна соха використовувалася для рихлення ґрунту між рядками, знищення бур'янів, підгортання цукрового буряку на плантаціях. Сошники купувалися в містах. Перші локомотиви (пересувні парові двигуни) з'явилися в садибі у 90–ті роки XIX ст., за часи господарювання Харитоненків використання парових двигунів та локомотивів в господарстві стало звичайним явищем.

Цикл польових робіт розпочинався восени з оранки городів та померків (невеликі ділянки біля селянського подвір'я), потім – під ярові культури (ярину) – пшениця, овес, ячмінь, горох тощо. Сільсько-господарське виробництво майже не залишало вільного часу селянам. Взимку на початку року вже починали вивозити гній на поля, готувати розсаду, насіння, ремонтувати приладдя та інвентар. Весною роботи було багато, так, у 1879 р. в травні в Качанівській садибі В. Тарновського працювало на вивозі гною на ниви 68 найманих робітників, з ними працювало 67 волів, 171 кінь; на городах садиби працювало 24 жінки та 4 хлопця, а всього на городах – 195 чол. [5, арк. 75]. Крім городніх та зернових культур було поширено травосіяння: конюшина, люцерна, тимофіївка. При Тарновських було запроваджено в господарстві восьмипільна сівозміна, в деяких хуторах – чотиріпільна, шестипільна, дванадцятипільна сівозміни [12, с. 361]. Основною тягловою силою були воли та коні, на території Качанівської садиби був розташований кінний завод, за часи Харитоненків завод мав відділення в с. Іваниця. Наявність великої кількості худоби забезпечувала землі органічним добривом.

Позитивний вплив на розвиток агротехнічної культури мало бджільництво, яке в Качанівській садибі, як і у маєтку взагалі, базувалося на наукових досягненнях. У першій половині XIX ст. Г. С. Тарновський, а потім – В. В. Тарновський, відправляли своїх селян на навчання до школи бджільництва П. І. Прокоповича у с. Пальчики Конопського повіту Чернігівської губернії. Після смерті видатного українського бджоляра у 1850 р. його справу продовжив С. П. Великдан. Курс навчання тривав 3 роки, головним навчальним предметом було бджільництво, а також викладалася грамота з чотирма правилами арифметики, квітникарство, садівництво, рослинництво, шовківництво. Школа працювала до кінця XIX ст. Пасіка в 75 вуликів системи Дадана (12 рамковий вулик) була неподалік Качанівської садиби, вулики зна-

ходилися також в саду садиби. З другої половини XIX ст. велося метеорологічне спостереження за погодою, станція знаходилася у с. Парафіївка.

Необхідні знання з агротехнічної культури сільські діти отримували під час навчання в початковому міністерському училищі, яке було відкрито на початку 70-х років на території садиби неподалік церкви Георгія Хозевіта, та утримувалося коштом власників садиби. Учні були забезпечені підручниками, а також спеціальною науково-популярною літературою на російській мові, серед якої зустрічаємо назви: «Картофель», «Богатство от земли», «И в черве шелк, от черва – шелк», «О сохранении здоровья», «Откуда взялись камни на наших полях», «Дерево и лес», «Как воюют между собой растения», «Огородничество», «Корзинное производство», «Первая помощь в несчастных случаях до прибытия врача» та інші [2, с. 121–125 зв.]. Початкові міністерські училища мали 3 класи з п'ятирічним терміном навчання. Ті, хто закінчив училище, мали право працювати на конторських посадах в садибах, а також після набуття певного досвіду в інших маєтках та установах, могли працювати на керівних посадах. На початку XX ст. серед вчителів Борзенського повіту поширюється думка про агротехнічну спеціалізацію народних земських училищ, але міністерство народної освіти гальмувало це питання, до його практичного здійснення приступили лише після 1917 р, але матеріальна база була знищена, гостро стояла проблема підготовки викладацьких кадрів. Таким чином, проблема підготовки кадрів для роботи в садибному господарстві вирішувалася особисто власником, який фінансував навчання підлітків, запрошував з інших місцевостей фахівців.

З другої половини XIX ст. агротехнічна культура Качанівської садиби набуває нового напрямку. У 1850 р. у 5 верстах від Качанівки Тарновськими був заснований Парафіївський цукровий завод. Коли обирали місце розташування заводу, була пропозиція побудувати його на протилежному березі Майорського ставу – головного мальовничого ставу садиби. Але спеціалістам вдалося довести Г. С. Тарновському, що це призведе до перетворення Майорського ставу на зловонну калюжу, буде спотворене чудове місце й палацово-парковий ансамбль в цілому. Після будівництва заводу збільшилися плантації цукрового буряку не лише в маєтку, але й у селян. Значна частина населення працювала на плантаціях, на заводі було 520–530 робітників, за кількістю їх завод був на першому місці серед 9 цукрових заводів Чернігівської губернії. Завод працював з вересня до грудня в дві зміни по 11,5 годин. Завод був прибутковим, випускали цукровий пісок, патоку, жом на суму від 500 до 720 тис. на рік [13, с. 361]. Відходи виробництва використовувалися на добрива та годування худоби.

За підрахунками О. О. Русова плантації цукрового буряку були розташовані на відстані 1–35 верст, для Парафіївського цукрового заводу в Борзенському повіті плантації були розташовані в 11 селах Парафіївської, Хвастовецької, Кальчинівської волостей та 11 селах Прилуцького повіту [10, с. 365]. Це підтверджує висновок про те, що навіть великий маєток не забезпечував потужну роботу цукрового заводу, необхідно було використовувати виробничі можливості кількох повітів.

Для підвищення врожайності цукрового буряку П. І. Харитоненко проводив селекційну роботу, в його маєтках були організовані дослідні ділянки, працювала Іванівська науково-дослідна станція. Було з'ясовано, що цукровий буряк найменше за інші агрокультури виснажує землю, тому його можна висаджувати на одному місці кілька років, а те, що вирощування буряку вимагає ретельного уходу, сприяло вдосконаленню технологій землеробства. В Качанівській садибі вже у 90-х рр. XIX ст. працювала селекційна лабораторія з необхідним лабораторним обладнанням [1, арк. 31 зв.–32]. Описи садиби фіксують дослідні ділянки цукрового буряку [8, арк. 43].

Значні зміни відбулися в агрокультурі Качанівської садиби після 1897 р. П. І. Харитоненко не лише провів капітальну реконструкцію садиби, але й забезпечив сільськогосподарське виробництво новітніми машинами та обладнанням. Так, на травень 1905 р. в інвентарних книгах Парафіївського маєтку називаються плуги Сакка, Еккера, різних інших конструкцій; борони; ґрунтопоглиблювачі; культиватори; сівалки Веска, Менделя, Меліхара, Гузієра, Ельворті; просапники «планет», жнивні машини Ельворті; сінокосарки; снопов'язалки; молотильні гарнітури Клейтона і Шульворта, Маршала, Рустон Проектор; сортувалки та інші [2, арк. 11–11 зв.]. З Лібава у 1903 р. П. І. Харитоненко отримав паровий плуг вартістю 29816 руб., а все його перевезення, монтаж та випробування коштували 33881 руб. [2, арк. 177–177 зв.].

Отже, підприємець П. І. Харитоненко вкладав великі кошти в науково-технічне забезпечення господарства своїх маєтків. Качанівська садиба була одним з його найкращих маєтків, за рівнем агротехнічної культури та за іншими показниками була однією з найкращих садиб Росії. Після смерті Павла Івановича Качанівку, як і Парафіївський маєток, успадкувала його дочка О. П. Олів, у спадкові права вона вступила лише з 1 січня 1917 р., у 1919 р. маєток було націоналізовано. За роки революції та громадянської війни агротехнічні культури були знищені, майно було пограбовано, нові власники маєтку та цукрового заводу працювали за відсталими технологіями, використовували ручну працю.

Вивчення агротехнічної культури великих українських маєтків має значення для розуміння історичних процесів, що відбувалися на

території України у минулому. Значний інтерес представляє процес формування історико-культурних осередків дворянського періоду нашої історії, ролі українського дворянства та селянства в економічному та культурному розвитку наших земель. Агротехнічна культура садиб є складовою садибознавства, тому вимагає спеціальних методик вивчення, над якими ще необхідно працювати сучасним дослідникам. Взагалі агрокультура дворянських садиб поки ще залишається маловивченою, тому серед завдань сучасної історичної науки ця проблема залишається актуальною, зокрема в царині соціальних відносин у процесі виробництва.

Бібліографічні посилання

1. Відділ збереження документів Державного архіву Чернігівської області у м.Ніжин (далі – НВ ДАЧО). – Ф. 1342, оп. 1, спр. 1.
2. НВ ДАЧО. – Ф. 1342, оп. 1, спр. 7.
3. НВ ДАЧО. – Ф. 1342, оп. 1, спр. 9.
4. НВ ДАЧО. – Ф. 1342, оп. 1, спр. 12.
5. Державний архів Сумської області (ДАСО). – Ф. 32, оп. 2, спр. 1.
6. ДАСО. – Ф. 32, оп. 1, спр. 1-а.
7. ДАСО. – Ф. 32, оп. 1, спр. 2.
8. ДАСО. – Ф. 32, оп. 1, спр. 9.
9. ДАСО. – Ф. 235, оп. 1, спр. 59.
10. Описание Черниговской губернии. Составлено по поручению губернского земства членом Русского географического общества А. А. Русовым: Т. 1. – Чернигов, 1898. – 377 с.
11. Письма графини Екатерины Михайловны Румянцевой к ее мужу, графу П.А. Румянцеву – Задунайскому. 1762–1779 / Изд. гр. Д. А. Толстой. – СПб., 1888. – 263 с.
12. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Том седьмой. Малороссия (репринтное издание). – Х., 2010. – 552 с.
13. Черниговская губерния. Сост. Ген.штаба подполковником М. Домонтовичем. – СПб., 1865. – 737 с.
14. *Тарновський М. В.* Качановка. (Бывшее имение Тарновских, ныне Олив) / М. В. Тарновский // Столица и усадьба. – 1915. – № 40–41. – С. 4–12.
15. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малые России, из частей коей оное наместничество составлено, сочиненное действительным тайным советником и кавалером Афанасием Шафонским. В Чернигове, 1786 г. / Издал М. Судиенко. – К., 1851. – 697 с.

Надійшла до редколегії 3.09.2012

ОБРАЗ ОСВІЧЕНОГО СЕЛЯНИНА У РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ЧАСОПИСУ «КІЕВСКАЯ СТАРИНА»

У статті проаналізовані особливості створення образу освіченого селянина на сторінках часопису «Кіевская старина» (1882–1906). Вказано специфіку зображення освічених селян у художніх, публіцистичних та документальних матеріалах видання.

Ключові слова: образ, освічений селянин, часопис «Кіевская старина».

В статье проанализированы особенности создания образа грамотного крестьянина на страницах журнала «Кіевская старина» (1882–1906). Указана специфика изображения образованных крестьян в художественных, публицистических и документальных материалах издания.

Ключевые слова: образ, образованный крестьянин, журнал «Кіевская старина».

The author analysis the specific features of creation of the educated peasant's image depicted at the pages of the magazine "Kiyevskaya Starina" (1882–1906). The article shows the peculiarities of the description of the educated peasants in the artistic, journalistic and documentary materials of the editions.

Key words: image, educated peasant's, the magazine "Kiyevskaya Starina".

Наприкінці XIX – на початку XX ст. просвітницький аспект значущості «народної» освіти уявляється у світлі модернізаційних та націотворчих процесів. Розгляд змісту освіти селянства як передумови витворення національної ідентичності на території Наддніпрянської України спричиняє суперечки за право визначення цього змісту між представниками українських, польських та російських національних сил, що супроводжується супутнім витворенням образів «ідеального» освіченого селянина. Цей ряд надто актуальних, суспільно важливих на той час питань знаходить своє відображення й на сторінках визнаного органу українознавства – часопису «Кіевская старина» (1882–1906 рр.). Історіографія «Кіевской старины» (далі – «КС») є досить розлогою [12]. Поза тим, що питання репрезентації на сторінках видання проблеми освіти досліджувалось (і у руслі загального окреслення історії розвитку освіти в Україні [19], і з точки зору вивчення комплексу ідей, у вигляді яких питання освіти українського селянства відтворювалось інтелектуалами, сконцентрованими навколо часопису [6]), проблема характеристики образу освіченого селянина окремо не аналізувалася, її розгляд є метою цієї розвідки. У центрі уваги – особ-

ливості зображення освічених селян у світлі ідейних переконань дописувачів «КС».

Автори «Кіевской старины», як прихильники ідеї прогресу, неодноразово підкреслювали необхідність подолання «темноти» селян, піднесення їхнього «розумового та морального» рівня розвитку на шляху поступового цивілізаційного розвитку. Основним засобом для цього мала слугувати освіта. Історик та етнограф А. Г. Хатьомкін писав з цього приводу: «Важко проникають нові віяння у села і навіть повітові міста цього краю. Кипуче, повне подій, сучасне життя проноситься над краєм мимо, не торкаючись його: навіть зусиль нізвідки не знаходиться, щоб у цю темну, надану самій собі тину, влити освіжаючий розум і серце струмись освіченості і культурності» [24, с. 274].

На сторінках видання із заavidною періодичністю з'являлись публікації про ініціативи та практичні кроки «більш інтелігентної частини суспільства» у справі селянського навчання; підтримувались універсалистські цінності набуття селянами освіти – її значення для підняття селянського добробуту, «рівня розумового і морального розвитку землеробського стану», протистояння безправ'ю та матеріальним злидням. На перший погляд, з не меншим захопленням мали описуватись і будь-які успіхи селян у навчанні й наступному використанні своїх знань. Утім, цей аспект висвітлювався досить специфічно.

З одного боку, підкреслювалася поява у селян прагнення здобувати освіту. У спогадах про власний досвід просвіти мешканців одного з сіл у 1860-х рр. Б. Познанський зазначав, що навчатися «кинулося» до нього усе село, хоча більшість згодом й відсторонилися від «незрозумілої грамоти»: «Для села у 1861р. грамотність стала необхідністю. Ціла маса нових відносин з'явилася слідом за визволенням селян: волюта і писарство, податні книжки, уставні грамоти, приписи (...). Життя села, що знало досі тільки вотчинну владу панів та економів, раптово стали втискувати у межі писемних регламентацій» [21, с. 243–244]. Педагог М. Чалий вважав, що після звільнення з кріпацтва селяни виявили бажання, щоб їх діти вміли читати, писати, рахувати [26, с.30–32].

Утім, зацікавленість в освіті селян розповсюджувалась не на всі їхні категорії. У «КС» тиражувався стереотип негатиі образу вихідців з селян, які, здавалось, могли б слугувати взірцевим прикладом ефективності навчання і кар'єрного сходження – волосних та сільських старост, писарів, управителів («дрібного чиновництва і всіляких канцелярських сутяг та наклепників, несимпатичних народу» [8, с. 192]), у деяких випадках також вчителів та фельдшерів. Їх відносили до «пестунів» селянства разом із іншими «керівниками та охоронцями» [16, с. 729]; звинувачували у кар'єризмі (на думку Б. Познанського, через «незручне суміщення у виборному сільському начальстві двох проти-

лежних функцій – представників інтересів виборців та знаряддя зовнішньої для села державної влади» [21, с. 244]), бажанні «вилізти на панську лінію», зневажливого ставленні до «мужицьких промислів» [23, с. 499], «репаної мужви», «настоящей необразованной животной» [5]; намаганнях отримати від освіти особисту користь та зашкодити селянському «вихованню» [9; 2; 27, с. 78–79].

Подібні уявлення були характерними для народницької системи координат, в якій у будь-яких конфліктах державного апарату влади та «народних мас» беззаперечно визнавався пріоритет інтересів саме «народу», а визнання ідеалу соціальної справедливості обумовлювало неприйняття всього «панського» та «куркульського» (В. П. Горленко вважав освіту єдиним способом виведення «мас із темряви», критикуючи селянське стремління до збагачення: «Можливо, воно є природнім та законним у людей бідних, але, без іншої противаги, воно призводить, безумовно, до морального занепаду, що ми й бачимо яскраво й наглядно у наших селах тепер, де розвиток куркульства, стремління, спрямовані на наживу, падіння старих моральних устоїв, призводять народ до справжнісінького здичавіння» [4, с. 494–495]). Єдиною умовою «примирення» авторів «КС» із розбагатілими селянами була благодійницька діяльність останніх.

Пояснення подібним ідеям можна шукати й у поширенні серед авторів «КС» антимодернізаційних настроїв, що було відлунням критики європоцентричних засад «ідеї цивілізації», яка з'явилася у західноєвропейській думці у середині XIX ст., спричинивши збільшення уваги до негативних наслідків розвитку цивілізації та зміну універсалістської стратегії самоідентифікації на націоналістичну [11, с. 23, 152, 266]. У «КС» неприйняття цивілізаційного ідеалу промислової міцності було тісно ув'язане із свідомим плеканням народної індивідуальності – відстоюванням української культурно-етнографічної специфіки у матеріальній та духовній сферах культури, у т. ч. жалкуванням за втраченою цілих галузей «старовинних» селянських промислів та ремесел; побиваннями, що «заводське пияцтво і розпуста» провокували «хвороби народного життя» – «розпущеність моралі» та поширення пияцтва.

Загрозою «національній самобутності» сприймалися будь-які асиміляційні впливи, одним із способів розповсюдження яких слугувала освіта. Європейський візирець цивілізаційного поступу, заснований на ідеалі об'єктивного наукового знання сприймався беззастережно, освіченість для дописувачів «КС» була загальновизнаною ознакою «цивілізованості», але одночасно ті з них, які свідомо торкалися цієї теми, визнавали вагу виключно національної освіти (мала сприяти розвитку національної самосвідомості, збереженню мови та традицій), протиставляючи її асиміляційному потенціалу навчання за польським та російським імперським зразками, знецінюючи значення освіти, на-

бутої для блага інших націй й спрямованої на денаціоналізацію українців. А вихідців з селян (передусім із зазначених вище категорій), які засобами освіти ставали виразниками інакшої національної ідеології, сприймали дотичними до «панства». За словами Ю. Крижанівського, розповсюдження польської освіти сприяло «асиміляції руського народу з польським», прилученню здібних вихідців з селян до польських культурних цінностей («панських концепцій») [15]. П. О. Шафранов закидав волосним та сільським писарям, що вони, «ледь ознайомившись з великоросійською мовою, бачать у цьому якоесь право на вищість над іншим населенням і зловживають вмінням викривляти російську мову для своїх корисних вигід, торгуючи цим, як якимось секретом, незрозумілим для інших» [27, с. 78–79].

З тривожністю вказувалося на асиміляційний вплив польської і, особливо, російської освіти не тільки на місцеву адміністрацію, а й на селян, які служили в армії, отримували досвід життя у містах, праці у «панів» та на промислових підприємствах. Тобто виокремлювалась ще одна група селян, що могла отримати небажані види освіти, до неї, зокрема, входили лакеї, горничні, солдати. А.Хатьомкін зазначав, що солдати, повертаючись зі служби, «фарсили» своєю «освіченістю», як вони її розуміли: ламали язика у намаганнях говорити по-великоруськи та винаходити якусь нову мову, зверхньо ставились до рідних пісень [24, с. 275]. Подібне сприйняття наслідків освіти призводило до надання негативних відтінків видозмінам терміну «цивілізація», не випадково М. Чалий назвав лакеїв та солдат «цивілізаторами нашого сільського люду» [25, с. 495–496]. Для С. Єфремова «розумова і моральна темнота» народу полягала не у відсутності загальної просвіти, а у нерозумінні селянами – «перевертнями» «власних інтересів», їхньому «презирстві до рідної обстановки, що є результатом горезвісного «обрусіння» і прилучення до лакейської цивілізації» [7, с. 110]. Такого роду селян він, як і М. Сумцов, відносив до «куркулів» та «експлуаторів». У цілому ряді художніх творів, вміщених у «КС», створювались образи тих представників селянства, які у пошуках нової соціальної ідентичності «метались» поміж селом та містом, створюючи, на думку авторів, загрозу «народній самобутності».

Бажання вберегтись від асиміляції призводило до думок про те, що «справжній» освічений селянин має отримувати якусь інакшу освіту й залишатись у світі села. Підкреслювався підмічений І. Карпенком-Карим «сучасний сільський розлад між грамотними селянськими синками, продуктом сучасної школи, і безграмотними батьками, що чесно живуть традиціями та звичаями завітної старовини» [28]. У своїй повісті «Серед темної ночі» Б. Грінченко у шереху негативних освічених персонажів створює єдиний позитивний – брат «непутячого» головного героя Зінько є втіленням поєднання поваги до традиційних селянсь-

ких цінностей (навіть не думає виїжджати до міста; поважає батьків, селянську працю та власність; зберігає моральність, не приймаючи участі у танцях та розвагах молоді тощо) й тяги до освіти, що надавала б знання про соціальну справедливість (сам захотів навчитися читати, щоб знати «чого так люди живуть? Тут тобі такий убогий, що нічого їсти, а там такий багатий, що гроші міркою міряє. Один кривавим потом умивається та робить та дбає, а другий ледащо, лінується... або ще п'є... а то й красти піде... невже не можна кращого порядку завести?») [5, с. 234]. М. Чалий пишався тим, що учні керованого ним училища поверталися «до плугу», залишаючись «селянами» – зберігали повагу до свого стану, що, на його погляд, робило навчання привабливим в очах сільських мешканців. В освіті він бачив не тільки шлях протистояння «натиску релігійного і політичного фанатизму» («польській пропаганді»), а й спосіб «підкування» про побут та мову народу, можливість «створити нове, краще покоління», мріючи «олюднити цю масу» [25, с. 487, 490, 496; 26, с. 32, 38, 46].

Загальний підхід до визначення бажаних рис у освіченого селянина уяскравлювався на фоні винятків. У публікаціях документального характеру образи управителів, солдат і взагалі селян, які вибилися (або були виштовхнуті) з сільського середовища, могли відрізнитися від описів у художньому та публіцистичному висвітленні – образ вказаних вище категорій освічених селян у них міг і не мати різко негативного забарвлення, хоча принципи соціальної справедливості та пріоритету національних цінностей зберігали своє значення. Так, О. Я. Кониський, згадуючи про солдат, не пише про шкоду, яку їхнє повернення може завдати рідним селам, а підкреслює виховне значення організації спектаклів у солдатських казармах, радіє можливості постановки там «малоросійських» п'єс. Після спілкування із солдатами переконаний, що «порча мови» відбувається не через них, а ще у селі [20]. У рубриці поточних відомостей якось була вміщена замітка про широке обговорення у земських колах Катеринославської губернії «дуже цікавої доповіді», складеної гласним від селян Бахмутського повіту І. Бутейком за участі його односельців – А. Білогруда і *сільського старости* (курсив наш – В. В.) М. Гордієнка. Селяни виступили проти системи навчання, побудованій на зубрінні непотрібної інформації, й ратували за викладання у школах сільськогосподарських знань [14] (взагалі сільськогосподарська освіта вважалась такою, що дозволяла залишатися «селянами», тому її всіляко пропагували) [17]. У своїх спогадах М. Чалий із приємністю згадує одного свого товариша – Т. І. Пристюка, з яким навчався у Київському університеті, а потім вчителював у гімназії. Батько Пристюка, будучи прислугою у паничів, навчився грамоті, «розвинув свої здібності» та отримав посаду управителя (ремарка про те, що він «відзначався чесністю та гуманним поведінням з селяна-

ми» мала, безумовно, особливе значення), зумів викупити з кріпацтва синів й дати їм добру освіту. Вигляд його сина Тимофія не викликав у Чалого ані неприємних вражень, ані бажання повернути товариша «до плугу»: «Забувши про панську передню, приятель мій, вічно надушений, у рукавичках темного кольору, у лакових черевиках, виглядав бездоганним *comme il faut*» [3, с. 341–342].

Цікаво, що всі помічені на сторінках «КС» спроби конструювання (не) бажаних образів освічених селян, мали відношення до сучасного авторам видання стану речей й так чи інакше окреслювали бачення інтелектуалами майбутнього українського селянства. Разом з цим, описи селян, які спромоглися здобути освіту за часів кріпацтва, були витримані у значно поблажливішому тоні. Такі мотиви також було закоріненими у народницьких переконаннях про нелюдські умови перебування селян у кріпацтві й огортання романтичним ореолом тих сільських мешканців, які зуміли вирватись з неволі. Так, в опублікованих М. Шугуровим уривках зі спогадів С.І.Л. (1788–1857) – представника «малоросійської фамілії» з Чернігівщини – «сини мужичків», які, ставши письменними, набували чинів колезьких реєстраторів, губернських секретарів тощо, не називались «сутягами», навпаки їхні успіхи сприймалися саме як досягнення, бо вони «назавжди звільнялися від податних, рекрутських та інших повинностей, женилися на дочках дворянських та священницьких з більш або менш значним посагом і після жили припиваючи між селянами на праві дворян [18]». М. Біляшівського, який збирав селянські спогади про Т. Г. Шевченка, зовсім не бентежить, що поета у народі називали «паном» та «дуже великим начальником», адже, за селянськими уявленнями, вибитися з селянського середовища під час панування кріпацтва могла тільки надзвичайна людина [1]. З такою самою повагою Г. А. Коваленко описував шлях В. О. Корнієнка (ушавленого своїми ілюстраціями до «Енеїди») – селянського сина, якому пощастило отримати освіту у Петербурзькій академії мистецтв [22]. У позитивному ключі згадувались й інші випадки, коли освіта допомогла колишнім кріпакам стати ремісниками, майстрами, живописцями, науковцями [20; 9]. Напр., колишнім кріпаком графів Шереметєвих на Харківщині був академік О. В. Нікітенко. Серед менш відомих – І. С. Штурба, який від батька не дістав спадку, але навчений був прекрасно, читав Бантиш-Каменського, Сковороду, Кониського, Котляревського, Квітку-Основ'яненка. Заробляючи торгівлею до 200 тис. рублів на рік, у 30-х роках викупив сім'ю з кріпацтва. На спогад про себе заслужив своєю благодійницькою діяльністю [10].

Отже, образ освіченого селянина на сторінках «КС» поставав у відповідності до ідейних переконань дописувачів видання. Різновекторність їхніх цивілізаційних уявлень уможливлювала поєднання пропагування універсалістських цінностей просвіти «народу» із захистом

тих видів освіти, які мали утверджувати національну окремішність. Просвітницька мета досягнення селянами матеріального добробуту дисонувала із ідеалами соціального рівноправ'я та антимодернізаційними настроями, посиленими спротивом асиміляційним процесам. Поняття «освіти для народу» як мірила «цивілізованості» та загально-визнаного бажаного способу подальшої еволюції селянства набувало різних конотацій й обумовлювало окреслення бажаного типу освіченого селянина, який би здобував освіту (краще – сільськогосподарську) рідною мовою, зберігав селянський образ життя й мав розвинуту національну самосвідомість. Пріоритетність цивілізаційних ідеалів (в універсалістській чи національній трактовці) перед інтересами селянства сприяла встановленню меж «дозволених» результатів селянської освіти, а потреби майбуття як мети поступального розвитку узасаднювали намагання впливати на подальшу еволюцію цієї верстви у напрямі, обраному інтелектуалами.

Бібліографічні посилання

1. *Беляшевский Ник.* Рассказы крестьян с. Пекарей о Т. Г. Шевченко / Н. Беляшевский // КС. – 1894. – № 2. – С. 165–181.
2. *Б-ский И.* [Беньковский И.]. Эпизод из истории церковно-приходской школы в с. Шамраевке Васильковского уезда / И. Беньковский // КС. – 1897. – № 6. – С. 95–98.
3. Воспоминания М. К. Чалого // КС. – 1894. – № 12. – С. 333–348.
4. *Глагол.* [Горленко В. П.]. М. М. Марковский / В. П. Горленко // КС. – 1893. – № 12. – С. 488–495.
5. *Гринченко Б.* Серед темної ночі. Повесть / Б. Гринченко // КС. – 1901. – № 5. – С. 227–281.
6. Доповідь В. О. Волошенко «Проблеми освіти українського селянства на сторінках «Київської старини» виголошена на Першій Європейській Центральній Славистичній Конференції «Історія, політика і культура в Східній Європі» в Перемишлі (9–10. 07. 2012).
7. *Ефремов Сергей.* Бытописатель пореформенной Украины / С. Ефремов // КС. – 1905. – № 1. – С. 98–116.
8. *Житецкий П.* Странствующие школьники в старинной Малороссии / П. Житецкий // КС. – 1892. – № 2. – С. 189–205.
9. Из недавнего прошлого Слободской Украины // КС. – 1896. – № 4. – С. 71–84.
10. Из недавнего прошлого Слободской Украины // КС. – 1896. – № 5. – С. 206–223.
11. *Ионов И. Н.* Цивилизационное сознание и историческое знание: проблемы взаимодействия / И. Н. Ионов. – Москва, 2007.
12. Історіографічні огляди див.: *Палієнко М. Г.* «Київська старина» у громадському та науковому житті України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / М. Г. Палієнко. – Київ, 2005. – 384 с.; *Тиховліс І. О.* До історіографії часопису «Київська старина» / І. О. Тиховліс // Вісник Дніпропетровського університету. – Історія та археологія. – 2008. – № 16. – С. 220–223.

13. К. О. [Кониський О. Я.], Малороссийские пьесы в казарме / О. Я. Кониський // КС. – 1898. – №3. – С. 83–88.
14. Крестьянский доклад // КС. – 1903. – № 9. – С. 121–123.
15. [Крижанівський Ю.]. Учебные заведения в русских областях Польши в период ее разделов / Ю.Крижановский // КС. – 1882. – № 2. – С. 262–300.
16. К. Ц. [Лебединцев Ф.]. Движение народного образования в Юго-Западном крае / Ф. Лебединцев // КС. – 1884. – № 8. – С. 725–731.
17. Майорський П. До науки (Нарыс з жыття простого люду) / П. Майорський // КС. – 1904. – № 9. – С. 292–303.
18. Н. Ш. [Шугуров М.]. Из воспоминаний, изданных не для публики / М. Шугуров // КС. – 1895. – № 4–6. – С. 214–238.
19. Побірченко Н. С. Проблема освіти на сторінках журналу «Киевская старина» (1882–1906) / Н. С. Побірченко. – К., 2000. – 92 с.
20. Подвысоцкий Н. Село Сахновка Каневского уезда и кн. П. П. Лопухин (отрывок из моих воспоминаний) / Н. Подвысоцкий // КС. – 1897. – № 7–8. – С. 20–26; Савченко И. Отрывок из записок бывшего крепостного / И.Савченко // КС. – 1899. – №8. – С. 57–59.
21. П-ский Борис. [Познанський Б.]. Воспоминание из недалекого прошлого (О школе и грамотности в Киевской губернии) / Б. Познанский // КС. – 1885. – № 2. – С.241–267.
22. Сьогобічний Гр. [Коваленко Г. А.]. Василий Онисимович Корниенко. (Некролог) / Г. А. Коваленко // КС. – 1905. – № 1. – С.15–17.
23. Сумцов Н. Ф. Культурные переживания / Н. Ф. Сумцов // КС. – 1889. – №5–6. – С. 485–506.
24. Хатемкин А. Песни молодежи в современной деревне / А. Хатемкин // КС. – 1897. – № 9. – С. 272–318.
25. Чалый М. Очерки народной жизни (1862 год) / М. Чалый // КС. – 1897. – №6. – С. 484–512.
26. Чалый М. Очерки народной жизни (1862 год) / М. Чалый // КС. – 1897. – № 7–8. – С.1–52.
27. Шафранов П. А. К истории народного образования в южнорусских губерниях / П. А. Шафранов // КС. – 1902. – № 11. – С. 77–83.
28. Украинский театр // КС. – 1903. – № 10. – С. 20–21.

Надійшла до редколегії 10.09.2012.

**ВЗАЄМИНИ МІЖ СЕЛЯНАМИ ТА ПОМІЩИКАМИ В
УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
НА ПОЧАТКУ XX ст.**

Розглядаються взаємини між селянами і поміщиками, передусім, на рівні повсякденності. Використовується соціокультурний похід.

Ключові слова: селяни, поміщики, модернізація.

Рассматриваются взаимоотношения между крестьянами и помещиками, прежде всего, на уровне повседневности. Используется социкультурный поход.

Ключевые слова: крестьяне, помещики, модернизация.

Mutual relations between peasants and squires, foremost, at the level of daily occurrence are examined. Social-cultural approach is used.

Keywords: peasants, squires, modernization.

Історичні долі селян та поміщиків були тісно пов'язані протягом багатьох десятиліть. В історичній літературі поміщикам і, особливо, селянам приділяється велика увага. Втім, досліджуються вони, як правило, окремо. Взаємини між селянами і поміщиками, особливо на побутовому рівні, як спеціальна проблема, отримали досить незначне висвітлення в історіографії.

Мета даної статі – розглянути взаємини між поміщиками та селянами в умовах прискореної модернізації початку XX ст. з використанням соціокультурного підходу, перш за все, на рівні повсякденності.

Модернізація в Російській імперії призвела до розриву між європеїзованими вищими та зберігшими традиційну культуру нижчими верствами, які були свого роду представниками різних історичних епох в суспільстві. Незалежно одне від іншого існували, з одного боку, культура селянська, традиційна, «грунтова» і прозахідна, вестернізована культура верхів. Поміщики були відокремлені від селян в соціальному і культурному відношеннях. Пан був цілком незрозумілий мужику, так само як і навпаки, мужик – пану [21, с. 346].

Ставлення поміщиків до селян було досить різноманітним і неоднозначним. Серед вищих верств сформувалися певні стереотипи в оцінках селян як людей розумово малорозвинених, безкультурних, відсталих, неотесаних, інфантильних, позбавлених творчого початку тощо. Частина дворян, за свідченням С. Ю. Вітте, продовжувала дивитися на селянина як на щось «середнє поміж людиною й волом» [7, с.

521]. Взаємини вищих верств із селянством виглядають як своєрідний варіант внутрішнього колоніалізму [див. 35; 36], проте, вони усвідомлювалися сучасниками не стільки у власне колоніальних (експансіоністських), скільки в цивілізаторських, місіонерських і в усякому разі патерналістських термінах [5, с. 106]. Поміщикам було притаманне переважно патерналістське ставлення до селянства. В його основі лежало уявлення про те, що селянин – проста, тобто незіпсована, чиста людина, носій особливих моральних і духовних цінностей, в зв'язку з чим селянство потребує опіки та захисту. Представники модернізованих соціальних груп ставилися до селянства зі зневагою, ворожістю, поблагливістю, жалем, чи романтичним пієтетом. Але так, чи інакше, селянство ніколи не розглядалося як повноцінна, свідомо соціальна верства. За образним виразом Т. Шаніна, селяни були об'єктом «замовчування» і «дегуманізації».

Для селянства характерне сприйняття дійсності в рамках дихотомії «ми» – «вони». Поділ на «своїх» – «чужих» був породжений общинним локалізмом, замкнутістю, переважанням міжособових взаємин всередині общини над діловими. До «чужих» відносилися всі, хто не був членом селянського співтовариства – поміщики, чиновники, городяни, купці тощо. Стосовно них моральні принципи не діяли, вони були представниками чужого, і тому ворожого світу. Зневага, неприязнь, а інколи й ненависть до «панів» виявлялася в критично-недовірливому ставленні до їх діяльності, побуту, дозвілля, що змішувалось із заздрістю, відчуттям власної неповноцінності, меншовартості – почуття, які Ф. Ніцше визначав поняттям *ressentiment*.

Тим не менше, селяни і поміщики постійно контактуючи між собою, перш за все, в господарських взаєминах та в повсякденних відносинах, змушені були пристосовуватися одне до одного, по можливості знаходити спільну мову і взаєморозуміння.

Одним із найскладніших аспектів проблеми, є встановлення змісту поняття «поміщик» відносно пореформеного періоду [26, с. 13, 20, 58–60]. Відбувалася еволюція поміщицтва від стану до класу. Основною тенденцією мобілізації земельної власності в Україні у пореформений період було падіння питомої ваги дворянського землеволодіння при одночасному рості селянських господарств. Наприкінці XIX – на початку XX ст. поповнення поміщиків вихідцями з різночинців йшло в основному за рахунок купівлі земельних ділянок або цілих маєтків. В результаті змінився зміст самого поняття «поміщицьке господарство». В офіційних документах цього часу термін «поміщик» фактично витіснявся терміном «землевласник». На місцях колишніх поміщицьких латифундій виникали господарства фермерського типу. В аграрному секторі розвивались буржуазні форми власності [див. 26]. Дослідниками робиться припущення, що більша частина земельного фонду як в

Україні, так і в Російській імперії в цілому опинилася в руках селян задовго до повалення самодержавства [див. 33].

Поміщицьке землеволодіння мало значно більший психологічний вплив на сільське суспільство, ніж економічний. Селяни вбачали в збереженні поміщицького землеволодіння найбільшу несправедливість і вимагали передачі землі селянству. Але простий перерозподіл поміщицької землі не вирішував аграрного питання. Певною мірою можна погодитися з думкою, що спроба вирішити селянські проблеми за рахунок поміщиків по суті була найчистішою масовою утопією [3, с.419].

Таким чином, земельна власність не була лише предметом правових і майнових відносин та суто споживчих потреб, але охоплювала незрівнянно більш широке коло явищ, у тому числі емоційних, світоглядних, символічних, міфологічних тощо. Цим багато в чому пояснюється своєрідний ажіотаж навколо землі, часом ірраціональне, якщо керуватися лише критеріями прибутковості, ставлення селян до землі, до поміщицького землеволодіння, і гострота земельної проблеми.

Незважаючи на те, що питома вага селянського землеволодіння постійно збільшувалась, а поміщицького зменшувалась, земельний голод наростав. Це було спричинене тим, що збільшення селянського землеволодіння відставало від зростання населення. Аграрне перенаселення було однією з найхарактерніших ознак господарського стану села у пореформені десятиліття. На практиці аграрне перенаселення суб'єктивно сприймалося як малоземелля.

Полегшити земельну нестачу селяни намагалися шляхом оренди. Часто саме вона ставала чи не єдиним джерелом існування найбідніших селян. Втім, з початку ХХ ст. земельна площа, яка орендувалася селянами, скорочувалася внаслідок посиленої ліквідації великого землеволодіння, коли в першу чергу розпродувалися ті маєтки, які не вели власного господарства і здавали землю в оренду. При цьому орендні ціни постійно зростали. Зростанню орендних цін сприяли всілякі посередники. Часто нові власники з заможних селян, до яких переходили поміщицькі землі, підвищували орендні ціни в 2–3 рази, тому що прагнули вижати з купленої землі все можливе [8, с. 130; 26, с. 84; 33, с.65].

Низька рентабельність селянських господарств у сполученні з необхідністю сплати податків робило сторонні заробітки практично немінучими. В якості найманих робітників селяни мали прибуток, який перевищував те, що вони одержували з надільної землі при звичайному селянському господарстві. За розрахунками А. С. Єрмолова, на своїй землі селянин одержував з десятини 9 руб. 35 коп., а з оброблюваної ним власницької землі – 17 руб. [18, с. 53]. Імовірно, міністр завищив заробітки батрака (С. М. Прокопович писав, що висновки Єрмолова прямо суперечать дійсному стану села [24, с. 61]), та вони були

значно вищими чистого доходу від селянської праці. Урядові кола також дотримувалися думки, що відчуження приватновласницьких земель не збільшить селянські статки, а, навпаки, розорить всю державу й прирече саме селянство на повну убогість і навіть голод. Селянство втратить заробітки у власницьких економіях і, отже, значної частини одержуваних ним коштів [24, с. 55, 60–61]. Знищення заробітків від роботи на поміщика, вказували О. А. Кауфман та О. І. Чупров, привело б до істотного скорочення продуктивних сил країни [19, с. 18].

Взаємини з місцевим поміщиком мали особливе значення для селян. Їх не можна назвати однозначними. До поміщиків селяни ставилися як до представників іншої культури, але ступінь «чужості» міг бути різним. Ставлення селян до представників «чужого» світу було надзвичайно конкретним, персоніфікованим.

Поміщики-дворяни були пов'язані з селянами господарськими відносинами, мали більше уявлення про характер життєдіяльності та особливості психології селянства, ніж представники інших верств. Принаймні, з місцевим поміщиком селянам легше було порозумітися, ніж з іншими представниками «освіченого класу». Багато в чому ці взаємини залежали від особистих якостей поміщика. Часто вони зберігали традиційний патерналістський характер. Пан давав селянину роботу, селянин міг надіятися на його допомогу, адже до 1861 р. поміщик був зобов'язаний забезпечувати своїх селян хлібом у випадку неврожаю. Поміщики часто займалися добродійною діяльністю – утримували школи, лікарні, споруджували церкви, надавали матеріальну допомогу селянам [27]. В кінці XIX ст. В. П. Воронцов писав що, взаємини між селянами й поміщиками мають неоднозначний характер. Часто вони складаються, хоча й як комерційні, але, по суті, доброзичливі і, за самої звичайної порядності поміщика, позбавлені будь-якої експлуатації [6, с. 21]. Більшість поміщиків розуміли залежність власного добробуту від становища селян. Багато поміщиків самі потерпали від кризових явищ у сільському господарстві і з розумінням ставилися до селянських проблем.

Селяни, зі свого боку, шукали прихильності місцевого поміщика, намагалися йому догодити. «Краще ж по-сусідськи жити – ми вам допоможемо, і ви нас кривдити не будете. Нам без вас теж жити не можна: і дровець потрібно, і лужок потрібний, і худобину вигнати нікуди. І нам, і вам краще жити по-сусідськи, по-божеськи» [34, с. 100–101]. Для селянина взаємини зі звичним для нього поміщиком були простішими і зрозумілішими, ніж з капіталістом, котрий являвся перед ним у вигляді куркуля, орендаря, лихваря, перекупника.

Одним із наслідків впровадження товарних і капіталістичних форм сільського господарства була еволюція від особово-статусних відносин з неявно вираженим класовим змістом: типу «патрон – клі-

ент» до безособових форм, класовий характер яких був оголений. Втрачаючи свій патерналістський характер, взаємини аграрних класів загострюються і перетворюються на справжню війну [26, с. 158].

Як зазначалося у вироку Київської судової палати у справі селянських заворушень 1902 р. в Полтавській та Харківській губ., після 1861 р. в землекористуванні селян чужими землями відбилися патріархальні відносини їх колишніх поміщиків і за невелику плату або відробіток вони вільно отримували землю. Але земельна власність під впливом спекуляції швидко переходила від одних власників до інших, народжувався новий тип землевласників, не пов'язаних з селом ніякими традиціями, які здійснюють сповна своє право власності новими прийомами, не рахуючись вже зовсім із потребами села. Загальна течія захопила за собою і більшість власників уцілілих маєтків, і сама система сільського господарства прониклася комерційним початком [32, арк. 44 зв.–45]. Слідчі Київської судової палати констатували прагнення землевласників усіма засобами збільшити прибутковість маєтків, з метою чого економії, перетворюючи під оранку нерідко й вигінну землю, почали самі обробляти можливо більшу кількість землі й віддавати селянам в оренду лише одну з небагатьох частин гіршої землі, до того ж на дуже невикладних для них умовах [28, арк. 61 зв.; 29, арк. 15 зв.; 30, арк. 61; 31, арк. 111 та ін.]. Процес капіталізації та інтенсифікації великих землеволодінь, котрі переходили до самостійного ведення господарства зі зменшенням оренди став однією з головних причин селянських заворушень періоду 1902 і 1905–1907 рр. [2, с. 30]. Найбільше ненавиділи селяни поміщиків із числа купців, міщан і селян – приватних власників, які, купуючи маєтки дворян, поспішали повернути з лишком витрачений капітал. Вони або розширювали рілля, інтенсифікуючи господарство, що вело до скорочення орендного земельного фонду, або здавали куплену землю в оренду за непомірно високими цінами. У записці ротмістра окремого корпусу жандармів щодо виступів селян весною 1902 р. в Полтавській та Харківській губ. наголошувалося на тому, що все частіше селянам доводилося мати справу не з поміщиками, а з куркулями-орендарями, які походили з заможних селян, міщан тощо і які вдавалися до суборенди. Тому й гнів селян під час масових заворушень спрямовувався переважно на цих спекулянтів землею [26, с. 84].

Хронічне недоїдання й балансування на грані голоду значної частини селянства створювало напружену соціально-психологічну атмосферу, коли озлоблення проти великих землевласників, які вважалися винуватцями селянського малоземелля, було здатне викликати спалахи насильства щодо них. З іншого боку, наростав конфлікт між поміщиками і заможною верхівкою села, котра претендувала на володіння як надільною, так і поміщицькою землею. Часто саме куркулі були ініціа-

торами погромів поміщицьких маєтків як в 1905, так і в 1917 рр., і саме вони з цього найбільше наживалися [див. 9, арк. 1005–1007; 10, арк. 24–25; 12, арк. 1–1зв. та ін.].

Взаємини селян з поміщиками залежали від різних факторів. Так, на Правобережжі, де основну масу поміщиків становили поляки і на соціальні проблеми накладалися етнічні та релігійні, взаємини між селянами та поміщиками були значно більш напруженими, ніж на Лівобережжі та Півдні [див. 4]. Різним було ставлення до поміщиків та поведінка селян і під час пред'явлення ними вимог: «...до одних ішли з погрозами, лайкою, іноді й розбоєм, до іншого спокійно, діловито, навіть чемно; іноді «забастовка» не проводилася зовсім, а все-таки селяни збиралися, ішли в економію «потолкувати», ніби бажаючи при цьому показати свою силу при нагоді; останній спосіб застосовувався до поміщиків і орендарів, які вміють лагодити з селянами» [1, с. 11; 22, с. 5]. Були випадки захисту селянами поміщицьких маєтків від погромів, доносів на агітаторів та співчуваючих революційному рухові, вилучень з громади неблагонадійних, затримань ініціаторів погромів і самосудів над ними [див. 10, арк. 25–28; 13, арк. 77–85; 15, арк. 10 зв. та ін.]. З іншого боку, були випадки, коли поміщики під час заворушень зверталися до органів влади з проханням не карати винних, щоб не загострювати відносин з селянами [9, арк. 662]. Але в цілому особисті якості поміщика відходили на другий план перед економічним і культурним факторами.

«Зброя слабких» виступала дієвим засобом селянського протесту. Ці повсякденні, приховані від стороннього погляду форми боротьби сільського «миру» включали в себе: злодійство, браконьєрство, саботаж, шкідництво, підпали і т. п. [25, с. 285]. «Зброя слабких» як форма протесту перепліталася з психологією дрібного злодія, притаманну селянам. Діючи цілком в дусі селянської «моральної економіки», розуміючи її як право кожного на необхідний життєвий ресурс, селяни схильні були «при нагоді» до порушення закону, крадіжки того, «що погано лежить», потрави тощо. В міру зростання соціальної напруженості на селі, змінювалися і форми селянського протесту, які набували відкритого і масового характеру. Від «зброї слабких» селяни переходили до пред'явлення вимог, демонстративної непокори, самоправства і прямого бунту. Влада і поміщики часто змушені були йти на поступки, «щоб запобігти проявам свавілля». Конфлікти з селянами далеко не завжди вирішувалися на користь поміщиків – часто вони змушені були йти на поступки, продавати свої маєтки. Але найменші поступки і послаблення викликали у селян впевненість у власній безкарності, посилювали подібні явища [11, арк. 137–138, 147 зв.; 16]. Якщо поміщик «попускав» потрави та крадіжкам, то його просто не поважали [див. напр. 34, с. 103–106]. Часто об'єктами потрав, крадіжок, погромів ста-

вали маєтки саме тих поміщиків, ставлення яких до селян відзначалося лібералізмом і демократизмом [14, арк. 2 зв.–4; 23, с. 249–250]. І, взагалі, демократизм, лібералізм та поблажливість сприймалися селянами як слабкість чи витівки «блаженного барина». Селяни часто більш шанобливо ставилися до «суворих» поміщиків, ніж до ліберальних.

В радянській історіографії затвердилася думка щодо селянських виступів, що вони носили антифеодальний характер, були спрямовані проти залишків феодалізму, об'єктивно сприяли становленню капіталістичного укладу. Однак феодалізм і навіть поміщицьке землеволодіння були на той час явищем зникаючим. Причиною ж аграрних заворушень початку ХХ ст. став розвиток капіталізму в сільському господарстві. Окремі радянські дослідники зазначали, що саме процес розвитку капіталізму мав величезне значення в сутності загострення передумов революції 1905–1907 р. і 1917 р. [17, с. 22–25; 20, с. 47 та ін.]. Селянські заворушення, в першу чергу були спрямовані проти поміщицьких господарств, котрі переходили на капіталістичні методи. Тобто, селянський рух був об'єктивно спрямований проти капіталізації та інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, проти капіталістичних форм господарювання в цілому, і в цьому, перш за все, проявлялася його глибинна антикапіталістична природа. Виступи селян в цьому плані носили антикапіталістичний, тобто «реакційний» характер.

Селяни і поміщики в Російській імперії в соціальному культурному відношенні були відокремлені одне від одного. Втім, взаємини між ними не можна назвати однозначними. Як правило, вони мали міжособово-статусний характер, часто будувалися на патерналістській основі. Протягом пореформеного періоду йде постійне скорочення поміщицького землеволодіння. В аграрному секторі розвиваються буржуазні форми власності. Відбувається еволюція поміщичтва від стану до класу, змінюється зміст поняття «поміщик». Відбувається перехід до безособових форм відносин, класовий характер яких був оголений. Саме розвиток капіталізму в сільському господарстві став основною причиною загострення взаємин між поміщиками і селянами.

Бібліографічні посилання

1. *Альтерман А.* Розвиток хлібного господарства та хлібної торгівлі України / А. Альтерман. – Х., 1928. – 44 с.
2. *Анфимов А. М.* Земельная аренда в России в начале XX века / А. М. Анфимов. – М., 1961. – 208 с.
3. *Ахиезер А. С.* Россия: критика исторического опыта (Социокультурная динамика России): в 2 т. – 2-е изд., перераб. и доп. / А. Ахиезер. – Новосибирск, 1998. – Т. 1 : От прошлого к будущему. – 804 с.
4. *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціостітнічних конфліктах / Д. Бовуа; переклад на укр. З. Борисюк. – К., 1998. – 336 с.

5. *Богданов К. О крокодилах в России. Очерки из истории заимствований и экзотизмов* / К. Богданов. – М., 2006. – 352 с.
6. *В. В. Прогрессивные течения в крестьянском хозяйстве* / В. В. – СПб., 1892. – 261 с.
7. *Витте С. Ю. Воспоминания* / С. Ю. Витте. – М., 1960. – Т. 2 (1894 – октябрь 1905). Царствование Николая II. – 639 с.
8. *Вовк Ю. І. Оренда землі в період становлення ринкових відносин в Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.* / Ю. І. Вовк // 36. наук. праць / за ред. С. В. Кульчицького, А. Г. Морозова. – Черкаси, 2005. – Вип. 9. – С. 129–131.
9. Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО). – Ф. 11, оп. 1, спр. 434. Ч. 1.
10. ДАДО. – Ф. 11, оп. 1, спр. 470.
11. ДАДО. – Ф. 681, оп. 1, спр. 1.
12. Державний архів Полтавської області (ДАПО). – Ф. 138, оп. 1, спр. 21.
13. ДАПО. – Ф. 83, оп. 1, спр. 57.
14. Державний архів Харківської області (ДАХО). – Ф. 3, оп. 283, спр. 416.
15. ДАХО. – Ф. 3, оп. 287, спр. 1076.
16. Державний архів Чернігівської області (ДАЧО). – Ф. 128, оп. 1, спр. 14432.
17. *Дубровский С. М. К вопросу об уровне развития капитализма в России и о характере классовой борьбы в деревне в период империализма* / С. М. Дубровский // Особенности аграрного строя России в период империализма: Материалы сессии Научного совета по проблеме «Исторические предпосылки Великой Октябрьской социалистической революции». Май 1960 г. – М., 1962. – С. 5–44.
18. *Ермолов А. С. Наш земельный вопрос* / А. С. Ермолов. – СПб., 1906. – 291 с.
19. *Ковалев С. Н. Отечественная историография помещичьего хозяйства России (60-е гг. ХІХ в. – 1917 г.): автореф. дис. ... канд. экономич. наук: 08.00.03 – история народного хозяйства* / С. Н. Ковалев; Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова. – М., 1998. – 23 с.
20. *Малявский А. Д. Вторая социальная война в российской деревне в 1917 г. (март – октябрь)* / А. Д. Малявский // Великий Октябрь: проблемы истории / отв. ред. чл.-кор. АН СССР Ю. А. Поляков. – М., 1987. – С. 45–57.
21. *Миронов Б. Н. Социальная история России периода Империи (ХVIII – начало ХХ в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: в 2 т.* / Б. Н. Миронов. – СПб., 1999. – Т. 1. – 548 с.
22. *Мицюк О. К. Аграрна політика (1800–1925 рр.)* / О. К. Мицюк. – Подєбради, 1925. – Т. 2. – Ч. І. – 272 с.
23. *Оленин Р. Крестьяне и интеллигенция (К характеристике освободительного движения в Малороссии)* / Р. Оленин // Русское богатство. – 1907. – № 1. – С. 246–266.
24. *Прокопович С. Н. Аграрный вопрос в цифрах* / С. Н. Прокопович. – СПб., 1907. – 128 с.
25. *Скотт Дж. Оружие слабых: повседневное сопротивление и его значение* / Дж. Скотт // Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире: хрестоматия : пер. с англ. / сост. Т. Шанин; рус. ред. А. В. Гордона; предисл. к рус. изд. В. П. Данилова. – М., 1992. – С. 285–287.

26. Темірова Н. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Н. Темірова. – Донецьк, 2003. – 320 с.
27. Темірова Н. Р. Добродійницька діяльність поміщиків України / Н. Р. Темірова // Український селянин: праці Науково-дослідного інституту селянства / Інститут історії України НАН України. – Черкаси, 2001. – Вип. 1. – С.74–75.
28. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). – Ф. 318, оп. 1, спр. 129.
29. ЦДІАК України. – Ф. 318, оп. 1, спр. 134.
30. ЦДІАК України. – Ф. 318, оп. 1, спр. 137.
31. ЦДІАК України. – Ф. 318, оп. 1, спр. 156.
32. ЦДІАК України. – Ф. 318, оп. 1, спр. 127.
33. Шевченко В. М. Земельний ринок України (1861–1917 рр.): монографія. – Ніжин, 2010. – 344 с.
34. Энгельгардт А. Н. Из деревни: 12 писем, 1872–1887 / А. Н. Энгельгардт. – М., 1987. – 639с.
35. Эткинд А. Бремя бритого человека, или Внутренняя колонизация России / А. Эткинд // Ab Imperio. – 2002. – № 1. – С. 265–299.
36. Эткинд А. Русская литература, XIX век: роман внутренней колонизации / А. Эткинд // Новое литературное обозрение. – 2003. – № 59. – С. 103–125.

Надійшла до редколегії 29.08.2012.

УДК 94(477) “1917/1920”

Н. А. Ковальова

ДВНЗ «Український державний хіміко-технологічний університет»

СОЦІАЛЬНА АКТИВІЗАЦІЯ СЕЛЯНСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ В УМОВАХ РЕВОЛЮЦІЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ 1917–1920 рр. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ СІЛЬСЬКИХ СХОДІВ)

Проаналізовано напрямки діяльності сільських сходів в Україні 1917–1920 рр., показано вплив політичної ситуації, охарактеризовано суперечливі відносини з органами державної влади.

Ключові слова: селянське самоврядування, сільські сходи, вироки, громада.

Анализируются направления деятельности сельских сходов в Украине в 1917–1920 гг., определяется влияние политической ситуации, характеризуются противоречивые отношения с органами государственной власти.

Ключевые слова: крестьянское самоуправление, сельские сходы, приговоры, община.

The directions of activity of rural gatherings in Ukraine in 1917–1920 are analyzed. The influence of political situation is shown. Contradictory relationships with public authorities are characterized.

Key words: peasant self-government, rural gatherings, condemnations, community.

Функціонування сільських сходів 1917–1920 рр. як підгрунтя інституту селянського самоврядування є ключовим для розуміння багатьох аспектів взаємовідносин селянства та влади і загалом подій громадянської війни в Україні. Вітчизняна історична наука проблему селянського самоврядування періоду революції та громадянської війни розглядала лише в контексті діяльності рад селянських депутатів [2] та інших так званих «селянських організацій» (сільські комітети, селянські спілки та союзи, земельні комітети) [9], а також місцевих органів влади (ревкоми, комбіді, комнезами). Дослідження загальних підстав функціонування сільських сходів 1917–1920 рр. (без з'ясування національних особливостей їх діяльності) розпочав на початку 1980-х рр. В. В. Кабанов [3, с.104–106; 4]. Окремі аспекти діяльності сільських сходів, пов'язані з волосним земством, розглядає В. С. Лозовий [5, с.231, 239–253, 275–277]. На даний час проблеми селянського самоврядування в Україні на рівні сільських сходів у 1917–1920 рр. залишаються практично недослідженими.

Об'єктом пропонованого дослідження виступає революція та громадянська війна 1917–1920 рр., предметом – діяльність сільських сходів в українських губерніях. Метою дослідження є з'ясування впливу воєнного часу на функціонування селянського самоврядування.

Джерельну базу дослідження складають вироки (протоколи) сільських сходів, які зберігаються у фондах ЦДАВОВУ та ЦДІА і в переважній більшості не введені до наукового обігу, а також наративні джерела – спогади учасників революції та громадянської війни.

До Лютневої революції 1917 р. повноваження сільських сходів, згідно «Положения о сельском состоянии» 1902 р., були спрямовані на вирішення переважно адміністративно-господарських питань (ст. 62 визначала 20 позицій). Серед найбільш важливих з них назвемо: вибори сільської адміністрації, виключення з сільської громади та прийом нових її членів, призначення опікунів, сімейні розподіли, питання общинного користування землею, розподіл податків і натуральних повинностей та контроль над їх виконанням, мобілізація до війська, клопотання про вирішення громадських потреб [8, с. 14–15].

Лютнева революція змінила функції сільських сходів та загалом уклад селянського життя. Сільські сходи стали формувати нові органи місцевої влади (громадський, сільський, виконавчий комітети), а із встановленням у 1919 р. радянської влади – ревкоми, комітети бідноти, сільські ради. Також революційна влада поклала на сільські сходи завдання вибору представників до земельного, продовольчого комітетів, земельних комісій, на селянські з'їзди, а також уповноважених для вирішення громадських, майнових питань.

Представники влади на сільських сходах інформували населення про політичну ситуацію, урядову політику у продовольчій та земельній галузях, інших сферах тогочасного життя. У своїх інтересах спілкування із селянами на сходах використовували політичні партії, які проводили партійну агітацію, організовували селян до «Просвіти», «Селянського союзу», «Селянської спілки» (у 1917 р.), або ж до Союзу земельних власників (у 1918 р.), більшовики переконували селянство у перевагах комуністичного ладу.

Особливим у діяльності сільських сходів виявився 1917 р. – період бурхливої мітингової стихії. Сільські збори («сходки»), за спогадами поручика армії УНР, уродженця с. Глодоси Херсонської губернії М. Михайлика, скликалися дуже часто, хоча вже незабаром вони стали малолюдними [7, I, с. 11]. Негативні наслідки революції для селянства описує громадський діяч та землевласник Є. Чикаленко, який провів літо 1917 р. у своєму маєтку в с. Перешори на Херсонщині. Замість старости громаду у Перешорах очолив фронтовик А. Куцопера, який до революції був поліцейським, до того ж, глибоко аморальною та безсовісною людиною. В околиць селах сільські комітети склалися майже з самих фронтовиків-дезертирів. Це був вибір молодшого покоління селян, які повернулися з фронту, і своїми провідниками нерідко обирали колишніх шахраїв, що служили в поліції та жандармерії (ті «були бувалими, на всі боки битими»). Нова мораль, поширювана молоддю, дозволяла їм грабувати поміщиків, євреїв та своїх же сусідів, селян, а «старіші чесніші» селяни у цей час притихли [24, с. 371, 375].

Проте з часом настрої і вибір селян змінювалися. На Полтавщині, як пригадував інструктор Центральної Ради В. Андрієвський, збори сільської громади відбувалися майже щодня, однак навесні 1918 р. участь в них брали переважно бідняки, а багатші селяни і ті, хто не підтримував більшовиків, на сходи не ходили («нехай перекипить, а коли потрібно буде розумніших – самі попросять нас»). Незабаром фронтовики через місяць розчарувалися в більшовицьких ідеях і на все село залишилося 2–3 більшовики, а сільську раду переобрали «з бідніших» на «розумніших» [1, с. 158, 161].

Важливу роль сільські сходи у 1917 р. відіграли у пробудженні національної свідомості селянства, особливо завдяки діяльності Вільного Козацтва та інтелігенції, як це було у с. Глодоси на Херсонщині [6, с. 21; 7, I, с. 11]. Волосна народна управа, головою якої був Ф. Мелешко, першою на Херсонщині повела урядування українською мовою, а школи с. Глодоси з осені 1917 р. розпочали навчання українською мовою [6, с. 21]. Інтелігенція інформувала село про національний рух в Україні, хоча селяни більше цікавилися земельною справою, про яку теж інформували на «сходках», закликаючи селян утриматися від пограбувань поміщицького майна [7, I, с. 11].

Пограбування поміщицької власності восени – взимку 1917–1918 рр. та подальший розподіл землі навесні 1918 р. розкололи селянство. Особливо ця роз’єднаність селянства відчувалася на Поділлі. 3 березня 1918 р. громадяни с. Пологи подали до Гайсинського повітового земельного комітету список з 10 осіб, які не брали участі у погромі маєтку поміщика Дробановського у лютому 1918 р. [14, арк. 13–13зв.]. 5 березня 1918 р. до Гайсинського повітового земельного комітету список з 80 осіб, які не брали участі у погромі фільварку в січні 1918 р. подали громадяни села Мелешкова Кисляцької волості Гайсинського повіту [14, арк. 14]. 19 березня 1918 р. список 41 особи, не причетної до пограбувань та розподілу поміщицького майна, подало с. Кушинці Кисляцької волості Гайсинського повіту Подільської губернії [14, арк. 16].

У подальшому практику складання списків селян, які не брали участь у погромах, продовжила гетьманська адміністрація (таке розпорядження отримали 3 серпня 1918 р. волосні правління Проскурівського повіту [10, арк. 26]). Влада відразу ж відчула неефективність такої діяльності, оскільки сільські сходи, розглядаючи питання примирення села з поміщиком, розподіляли всю суму збитків поміж усіма селянами, не враховуючи, брали вони участь у погромах чи ні. На думку Подільського губернського старости (циркуляр до мирових посередників та повітових старост Подільської губернії 18 липня 1918 р.), такі вирокі сходів варто вважати незаконними, а питання неможливо вирішувати на сільських сходах. З’ясувати непричетність селян до пограбування поміщицької власності мали посвідчення, видані землевласниками [10, арк. 25–25 зв.]. Таким чином революція руйнувала соціальні зв’язки в громаді.

Замислюватися про наслідки своєї діяльності та засоби для існування селяни стали після розгрому поміщицьких маєтків. 14 квітня 1918 р. селяни с. Канівки Проскурівського повіту, які не мали власного поміщика, обговорюючи становище із землею, дійшли висновку, що без землі і хліба їм загрожує голод. У попередні роки мешканці села працювали на поміщиків сусідніх сіл, а на зароблені гроші купували хліб, а в поточному році через погроми поміщицьких маєтків та вигнання їх власників не було вже де заробляти. Через це сход ухвалив відібрати землю у селян, які не належать до Канівської громади і разом із банківською землею розподілити її поміж безземельними та малоземельними [17, арк. 16–16 зв.]. Однак джерела такого характеру є поодинокими.

Найбільш болюче селянство реагувало на вилучення хліба та іншого продовольства, яке вчиняли добровольчі, більшовицькі та численні повстанські війська у 1919–1920 рр.

Радянська влада реалізувала декрет про хлібну розкладку і прагнула тримати від селян хліб та інше продовольство, коней, підводи, мобілізувати до війська. Привольнянська волосна рада Херсонського повіту та губернії рішенням від 19 квітня за № 794 заборонила вивозити із с. Привольного всі продукти без дозволу волосного продзагону, про що селянам зачитали на зібранні 23 квітня 1919 р. [23, арк. 6 зв.]. Відповідно заборонялася вільна торгівля на місцевому базарі. Сільська рада с. Привольного 2 частини свій протест висловила на засіданні 8 травня 1919 р., одностайно ухваливши клопотання перед волосною радою захищати інтереси громади [23, арк. 30 зв.].

До інтересів громади (забезпечення хлібом своїх селян) апелював і сход села Подібної Уманського повіту Київської губернії (153 особи) 22 квітня 1919 р. Відмовляючись надати хліб інструкторові Краснополкського району, сход розробив механізм забезпечення хлібом своєї громади: кожен, хто потребував хліба, мав повідомити про це голову комітету бідноти, а той мав надати хліб, або вказати, де його взяти. Прохач давав розписку як голові комбіду, так і тому, хто позичав, що восени віддасть хліб повністю або заплатить грішми чи відпрацює [12, арк. 26–26 зв.]. Через власні потреби відмовилися вивезти з села 480 пуд. хліба і с. Ліщинці Бердичівського повіту Київської губернії, про що ухвалили на сході 5 травня 1919 р. (66 осіб) [20, арк. 69].

Громада с. Степанки Бердичівського повіту відмовилася виконувати розпорядження Бердичівського повітового продовольчого комітету та начальника бойового загону від 19 червня 1919 р. На своєму сході 20 червня (51 підпис) селяни відзначили: хліб у нас забрали німці, петлюрівці, червоноармійці, які йшли на фронт, а «ми самі живемо впроголодь». Охочих добровільно надати своїх коней та піти до війська (село мало поставити 30 штук коней та 3-х червоноармійців) у селі теж не знайшлося: «можемо дати коней і людей лише по мобілізації» [20, арк. 86–86 зв.]. Схоже рішення на вказане розпорядження ухвалив сход с. Немиринець Ширмівської волості Бердичівського повіту: хліба, м'яса та сала село обіцяло поставити скільки зможе, а дати коней і охочих служити в Червоній Армії взагалі не знайшлося [20, арк. 87].

Відмовилися збирати та постачати продовольство до волосного ревкому (1206 пуд. картоплі, 66 пуд. сала та 276 пуд. м'яса) 21 березня 1920 р. сільське зібрання с. Привольного 2 частини (289 із 420 осіб, які мали право голосу на сходах) [23, арк. 258]. 6 травня 1920 р. на сільському сході (присутні 191 із 420 домогосподарів) було зачитано екстремне розпорядження райпродкомісара Сергєєва від 5 травня про негайну здачу селянами залишків хліба на зсипний пункт. Незважаючи на погрозу серйозних покарань, сход відмовився виконати розпорядження: озимий хліб пропав і його пересівали яровим, а залишки, хоч і були у

невеликій кількості, потрібні самим селянам для посіву озимих на 1921 р. [23, арк. 292 зв.–293].

Відмови сільських громад постачати підводи та продовольство не мали ідейно-політичного підґрунтя, а були зумовлені поганими дорогами та природними умовами, а також економічними інтересами громади. За забране у них продовольство та коней селяни намагалися отримати компенсацію за ринковими цінами або товаром. Сход с. Подібна Уманського повіту Київської губернії 6 березня 1919 р. ухвалив надавати коней будь-якій владі при мобілізаціях або реквізиціях лише за ринковою ціною і якщо в кого-небудь з громади знайдуться підходящі [12, арк. 8 зв.]. Даньківська сільська громада Липовецького повіту Київської губернії, обговорюючи умови збору врожаю на колишніх економічних землях, ухвалила 8 липня 1919 р. збирати два снопи на користь селян, а третій – державі. При цьому з третього снопа частину хліба віддавати для Червоної Армії, а також в обмін на товар [18, арк. 20]. На припис волосного ревкому від 5 березня 1920 р. (№ 245) для сільського ревкому с. Привольного 2 ч. на Херсонщині поставити для потреб Червоної Армії 131699 пуд. 33 ф. продовольства, сільський сход ухвалив: «хліба дати, якщо дадуть різного товару за цінами, виробленими нашою комісією» [23, арк. 236 зв.–237].

Влітку 1919 р. селяни особливо відчували загрозу голоду (через низьку врожайність, воєнні дії та вилучення хліба). 15 серпня 1919 р. сільський сход Новобахмутівки обрав двох уповноважених для закупівлі зернового хліба для прогодування населення своєї громади (3000 селян). Ухвалили клопотатися перед Бахмутським хлібним бюро про дозвіл громаді закупити хліб на стороні [21, арк. 132–133].

Восени 1919 р. селяни Катеринославщини (с. Новобахмутівка Бахмутського повіту, с. Ново-Красівка Маріупольського повіту), які не змогли виплатити 5-пудовий воєнний збір хліба для потреб Добровольчої армії, клопотали про його відміну [21, арк. 142 зв.–143; 16, арк. 13]. У лютому 1920 р. с. Олександрівка Новомосковського повіту Катеринославської губернії клопотало перед Одиноківським волосним ревкомом про зменшення двопудового збору для потреб Червоної Армії: протягом п'яти тижнів 1919 р. білогвардійці (478 осіб) та восьми днів червоноармійці (240 осіб) вилучили у селян 945 пуд. пшениці, 1871 пуд. ячменю, 453 пуд. кукурудзи, 75 пуд. муки, 620 пуд. 20 ф. печеного хліба, зіпсували 27 десятин посівів [13, арк. 8].

Матеріали сільських сходів містять певну інформацію і про політичні настрої селянства. Найбільше селяни страждали від воєнних дій, нападів та безчинств різних військових загонів. Через це про потребу твердої влади заявило 20 квітня 1919 р. сільське зібрання 1-ї і 2-ї частини с. Медвин Канівського повіту (2541 особа). Свою позицію селяни визначили так: «Ми, бідне селянство, вимагаємо спокою і свободи, у

політиці ми мало розбираємося, та й майже її зовсім не розуміємо, але нам потрібна земля і воля, та воля, яка б нам дозволила спати спокійно влітку під своєю хатою» [11, арк. 13–13 зв.].

Сільський сход с. Юрківки Посухівської волості Уманського повіту Київської губернії 21 квітня 1919 р. на чолі з головою комбіву М. Подгорецьким, обговорюючи питання про комуну, ухвалив, що громада не бажає комуністичного порядку. У питанні про владу («В чийх руках влада») сход відзначив, що радянська влада з часу свого встановлення не запитала у селян, чого вони бажають і не запросила їх представників до «вищих організацій». Оскільки багато разів селян обманювали різні уряди, сход просив включити представників селян до «вищих організацій» [15, арк. 18].

На Херсонщині селяни намагалися з'ясувати погляди отамана М. Григор'єва. Депутати сільської ради с. Привольного 2 частини 24 квітня 1919 р. за пропозицією голови сільської ради Назарова ухвалили з'ясувати ставлення Григор'єва до запровадження комуні. Було обрано двох делегатів, яким видано на подорожні витрати по 200 карб. кожному [23, арк. 14–15 зв.].

Під час вилучення більшовиками навесні 1919 р. ікон із радянських установ (сільських та волосних управ) сільські сходи виступили на їх захист. 25 квітня 1919 р. сільський сход с. Шульгівки Новомосковського повіту Катеринославської губернії ухвалив залишити ікони у волосному правлінні та дотримуватися обрядів церковного богослужіння, які існували до цього часу (панахиди, молебні, релігійні ходи) [22, арк. 148]. С. Радолівка Бердянського повіту Таврійської губернії 18 травня 1919 р. ухвалило залишити ікони у приміщеннях сільської ради і комітету [19, арк. 44 зв.].

Категорично сільські сходи виступали проти мобілізації до будьяких військ. Двічі обговорювалося питання мобілізації на боротьбу з Денікіним на сільському сході с. Привольного 2 частини на Херсонщині (280 із 420 осіб) 6 липня 1919 р. Навіть на припис волосного виконкому № 1697 про мобілізацію 4 осіб охочих піти на фронт не знайшлося. Не захотіли селяни надати і 5 коней (потрібні для сінокоси, а потім збору хліба) [23, арк. 80–81]. Не виявилось добровольців до Червоної Армії і на сільському сході Даньківки Липовецького повіту Київської губернії 20 липня 1919 р. [18, арк. 22].

Загалом, рішення сільських сходів у 1917–1918 рр. і частково 1919 р. не виходили за межі повноважень, визначених положенням 1902 р. і майже завжди відповідали приписам повітової влади. Як складова селянського самоврядування сільські сходи скликалися до середини 1920 р. Соціальну активність селянства зумовлювали численні організації, які діяли на селі, урядова політика в земельній і особливо продовольчій галузях, постійні військові мобілізації, втручання

у релігійне життя. Більшовицька політика загострила конфлікт селянського самоврядування з державою: у 1919–1920 рр. сільські сходи все частіше стали ухвалювати вирoki, що не відповідали державній політиці. Радянська влада підірвала основи функціонування селянської громади як єдиного соціального та господарського механізму.

Бібліографічні посилання

1. *Андрієвський В.* З минулого (1917-й рік на Полтавщині) / В. Андрієвський. – Нью-Йорк, 1963. – Том 1. Ч. 1. – 157 с.
2. *Бабій Б. М.* Місцеві органи державної влади Української РСР в 1917–1920 рр. / Б.М. Бабій. – К., 1956. – 268 с.
3. *Кабанов В. В.* Октябрьская революция и крестьянская община / В. В. Кабанов // Исторические записки. – М., 1984. – Т. 111. – С. 100–150.
4. *Кабанов В. В.* Проблемы исследования общественно-политической жизни советской деревни периода революции и гражданской войны (1917–1920 гг.) / В. В. Кабанов // XXVI съезд КПСС и проблемы аграрной истории СССР (социально-политическое развитие деревни). – Уфа, 1984. – С. 77–84.
5. *Лозовий В.* Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.) / В. Лозовий. – Кам'янець-Подільський, 2008. – 480 с.
6. *Мелешко Ф.* Глодоси в часі національної революції / Ф. Мелешко // Літопис Червоної Калини. – 1934. – Ч. 7–8. – С. 20–24.
7. *Михайлик М.* Українське село в часи національної революції (Спомини з часів боротьби за визволення одного села) / М. Михайлик // Літопис Червоної Калини. – 1934. – Ч. 1. – С. 10–14; Ч. 2. – С. 5–9.
8. Свод законов Российской империи. – С.-Пб., 1902. – Т.9: Положения о сельском состоянии.
9. *Хміль І. В.* Трудяще селянство України в боротьбі за владу Рад / І. В. Хміль. – К., 1977. – 199 с.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф. 433, оп. 1, спр. 6.
11. ЦДАВОВУ. – Ф. 684, оп. 1, спр. 1.
12. ЦДАВОВУ. – Ф. 737, оп. 1, спр. 5.
13. ЦДАВОВУ. – Ф. 1372, оп. 1, спр. 2.
14. ЦДАВОВУ. – Ф. 1390, оп. 1, спр. 53.
15. ЦДАВОВУ. – Ф. 1504, оп. 1, спр. 2.
16. ЦДАВОВУ. – Ф. 1571, оп. 1, спр. 1.
17. ЦДАВОВУ. – Ф. 1614, оп. 1, спр. 2.
18. ЦДАВОВУ. – Ф. 1671, оп. 1, спр. 6.
19. ЦДАВОВУ. – Ф. 1771, оп. 1, спр. 1.
20. ЦДАВОВУ. – Ф. 1776, оп. 1, спр. 19.
21. ЦДАВОВУ. – Ф. 1777, оп. 1, спр. 8.
22. ЦДАВОВУ. – Ф. 1997, оп. 1, спр. 1.
23. ЦДАВОВУ. – Ф. 3633, оп. 1, спр. 1.
24. *Чикаленко Є.* Щоденник (1907–1917) / Є. Чикаленко. – К., 2004. – Т. 1. – 428 с.

Надійшла до редколегії 13.09.2012.

**АГРАРНА ПОЛІТИКА УРЯДІВ А. ДЕНІКІНА, П. ВРАНГЕЛЯ
(РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ 1920-х рр.)**

Статтю присвячено вивченню радянської історіографії 1920х рр. аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля. Розкрито основні тенденції вивчення радянськими істориками 1920-х рр. аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля. Виявлено основні особливості радянського історіописання з аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля.

Ключові слова: радянська історіографія, аграрна політика, уряди А. Денікіна та П. П. Врангеля.

Статья посвящена изучению советской историографии 1920х гг. аграрной политики правительств А. Деникина, П. Врангеля. Раскрыты основные тенденции изучения советскими историками 1920-х гг. аграрной политики правительств А. Деникина, П.Врангеля. Выявлены основные особенности советского историописания по аграрной политике правительств А. Деникина, П. Врангеля.

Ключевые слова: советская историография, аграрная политика, правительства А. Деникина и П. Врангеля.

The article is devoted to the study of Soviet historiography 1920h's agricultural policy of governments of A. Denikin, P. Wrangel. The basic trends in the study of Soviet historians of the 1920s Agricultural Policy of Government A. Denikin, P. Wrangel. The main features of Soviet istoriopysannya of Agrarian Policy of Governments A. Denikin, P. Wrangel.

Keywords: Soviet historiography, agricultural policy, the governments of A.Denikin and P.Wrangel.

У сучасній історичній науці історіографічний аспект Білого руху в Україні уже став предметом наукового аналізу [34; 23; 36; 38]. Однак дослідники звертаються в основному до праць узагальнювального характеру, залишаючи поза увагою роботи, в яких йдеться про аграрну складову у діяльності урядів А. Денікіна та П. Врангеля. У зв'язку з цим автор запропонованої статті ставить за мету з'ясувати погляди радянських дослідників окресленого періоду на аграрну політику урядів А. Денікіна та П. Врангеля. Об'єкт вивчення – аграрна політика урядів А. Денікіна та П. Врангеля, предмет – радянська історіографія проблеми 1920-х рр.

1920-ті роки позначені не лише утвердженням радянської системи, з характерними для неї згодом ознаками тоталітаризму, а й існуванням таких рис, властивих демократії, як плюралізм думок. Остання,

зокрема, яскраво виявлялася в історичній науці, яка хоча і зазнавала дедалі більшого впливу більшовицьких ідеологосхем і догматів, але і зберігала місце для альтернативних точок зору. Сучасники цього періоду, характеризуючи стан із науковою літературою з історії в СРСР, відзначали, що дослідники 1920-х рр. могли працювати з різноманітними за змістом роботами, що стосувалися революції та громадянської війни. Відомий антибільшовик В. Бурцев у приватному листуванні констатував, що йому в Париж із Радянської Росії привозять чимало різноманітної історичної літератури, яку він із задоволенням читає [48, с. 11]. Як відзначають сучасні російські історики, серед розмаїття історичної літератури 1920-х рр. чільне місце належало і спогадам білогвардійців, які без перешкод друкувалися. Крім того, у радянській науково-історичній періодиці, наприклад у «Пролетарской революции», регулярно публікувалися рецензії на книги, авторами яких були білоемігранти [48, с. 11].

Ілюстрацією на підтвердження наведеного вище стану справ у радянському науково-історичному просторі є роботи Г. Клунного, які вийшли друком упродовж 1921–1926 рр. У першій із них автор, увівши до наукового обігу широке коло опублікованих джерел, подав загальну характеристику населення України (радянської частини – автор), «гущину населення», визначив роль і значення міст у роки революції [22]. У контексті теми, яка нас цікавить, згадана робота цінна тим, що у ній розкрито динаміку та форми землеволодіння/землекористування в українському селі від Хмельниччини до 1920-х рр. Дослідник чітко розрізняє селянське і поміщицьке землеволодіння, вказуючи на джерела його формування [22, с. 16, 19]. Розкриваючи зміст радянської аграрної політики, він удається до ретроспективи, аналізуючи вирішення земельного питання за роки революції різними урядами. Вчений гостро критикує не лише А.Денікіна, Н. Махна, С. Петлюру, а й радянську владу, яка не побачила у селянинові «пролетарія», за догматизм у підходах вирішення аграрного питання, доводив, що до селян потрібно йти не лише по хліб, «а й з живим словом і з живою порадою» [22, с.33–34]. У його роботі присутній і компонент новизни. Історик одним із перших звернув увагу на те, що в Україні земельне питання тісно переплетене із національним. Тим самим він по-новому осмислив причини селянсько-білогвардійського протистояння: «Називаючи російську мову «панською», селянство зоставляє за собою право революційної боротьби з «панамі», носителями тієї «панської» мови...» [22, с. 36]. Ця теза автора, на наш погляд, в окреслений хронологічний період не вписувалася у радянську схему історії революції, яка почала розроблятися під впливом більшовицької ідеології, не втратила вона своєї науковості й на сучасному етапі.

Цьому досліднику належить і одна із перших спроб систематизувати «земельне законодавство контрреволюційних урядів» 1917–1920рр. [21]. Історик зібрав і опублікував нормативні акти, що стосувалися шляхів вирішення аграрного питання в Україні, які пропонували опозиційні більшовикам сили. Документи розташовано автором у хронологічній послідовності революційних подій, змін політичних режимів. Власне кажучи, доробок Г. Клуного – цінне джерело з аграрної політики в Україні періоду революції, оскільки дозволяє сформулювати цілісне уявлення про законодавчу базу, сутність та основні положення не радянських проєктів вирішення земельного питання. Привертає увагу відвертість автора, задекларована у вступному слові: «Моє завдання коротке: подати якнайповніше законодавчий чи офіційний матеріал для майбутнього історика, який зв'яже до купи попередній стан селянина, як і різні вирішення його основного питання – «про землю» – за час революцій, з наслідками роботи Радянської влади» [21, 5]. З іншого боку, вказаний доробок – свідчення плюралізму, певної свободи, що мала місце в УСРР в 20-х рр. XX ст., оскільки у наступному подібні спроби оприлюднення альтернативних радянському законодавств були відсутні. Разом із тим, на наш погляд, робота ще більше виграла б, якби у ній був представлений і матеріал, що відображає вирішення земельного питання і у ЗУНР, оскільки Г. Клуний обмежився лише подіями в Наддніпрянській Україні.

Економічному становищу країни після революції присвячено роботу П.Першина, у якій хоча фрагментарно, однак, представлено матеріал, що стосується сільського господарства України у 1917–1920рр. [31]. Ця інформація доповнює знання щодо перерозподілу земельного фонду в українському селі періоду національно-визвольних змагань. Зокрема, автор наводить статистику, згідно з якою, у 1919 р. трудове землекористування в Україні становило 96 % проти 54 % у 1905 р. [31, с. 13]. Він також прослідкував зміни соціальної структури українського селянства за 1917–1919 рр., вказавши, що станом на 1919 р. селянство в основному вирівнялося у своїх статках, на селі став домінувати середняк [31, с. 14]. П. Першин, розкриваючи деградацію аграрного сектора економіки у революційний період, навів аргументи з приводу того, що «хлібна монополія та продрозверстка позбавили селян стимулів до товарного розширення посівів. Класова боротьба на селі знищила найпотужніші у виробничому відношенні крупно-селянські напівтрудові або «куркульські» господарства, частково і середняцькі» [31, с. 14]. Тим самим він констатував, що політика «воєнного комунізму» – головний фактор занепаду сільського господарства України.

Представлений у цій роботі матеріал цінний у тому плані, що він містить фактаж, що стосується 1919 р. – часу просування в Україну Добровольчої армії. Опосередковано, але П. Першин показує, що став-

ка А. Денікіна на піднесення міцних одноосібних селянських господарств була виправданою, це підтверджує статистика.

Висловлені ним міркування не втратили своєї науковості й за теперішніх умов. Практично всі сучасні українські історики, які вивчають аграрну історію України періоду революції, одноголосно стверджують, що радянська економічна політика щодо українського селянства у 1917–1920 рр. носила відверто споживацький характер. Селяни, у котрих вилучали не лише надлишки сільгосппродукції, а й споживчу норму, втрачали інтерес до господарювання, скорочували посівні площі. Найбільше цей процес відбувався у місцях активного стягнення продрозверстки [30, с. 140].

Селянське землеволодіння напередодні революції 1917–1920 рр., зміни у землекористуванні періоду революції, ліквідація поміщицьких господарств, зрівняльний поділ угідь – питання, що стали предметом наукового вивчення В. Качинського [18]. У своїй роботі автор для ілюстрації тих чи інших положень широко залучає статистику. Щоправда, дані, які безпосередньо стосуються 1917–1920 рр., подано фрагментарно. Через це здебільшого міркування дослідника, їхнє підтвердження ґрунтуються на авторських підрахунках, які складно перевірити, зважаючи на те, що за 1918–1920 рр. статистичні дані, як правило, втрачено. Викладаючи матеріал, В. Качинський обмежився аналізом лише більшовицької революційної політики на селі. З його роботи, на що, очевидно, і розраховував автор, випливає тільки один висновок: окрім більшовиків проблеми села у 1917–1920 рр. ніхто краще не вирішував [18, с. 57–62].

З іншого боку, читачеві, який хоча б побіжно знайомий з аграрним законодавством білих, стає вповні зрозумілим, що радянська переорієнтація щодо шляхів і методів вирішення земельного питання у кінці 1919–1920 рр. за своєю сутністю подібна до денікінських та врангелівських, а в окремих випадках – сталинських. Так, наприклад, як зазначав В. Качинський, згідно з «Основними началами організації земельної справи в Україні» від 8 лютого 1920 р., основним завданням радянської влади є економічне піднесення добробуту незаможників і середняків шляхом збільшення їхньої землезабезпеченості за рахунок нетрудового землеволодіння [18, с. 57–58]. Теж передбачав і уряд А. Денікіна. Зокрема, у «Декларації», узгодженою Особливою нарадою (цивільний уряд при ставці Головнокомандувача Збройними Силами Півдня Росії (далі – ЗСПР)), від 20 березня 1919 р. чітко окреслювалася стратегічна мета аграрної реформи – відродження та розвиток сільського господарства. Для її реалізації передбачалося зміцнити дрібні та середні селянські господарства, додатково наділивши їхніх господарів за викуп землею, відчуженою від державного та поміщицького землеволодіння; закріпити за новими власниками землю у приватну влас-

ність; кредитування одноосібних селянських господарств; закупівля державою необхідного для них насіннєвого фонду, реманенту [21, с.111].

Як зауважував В. Качинський, радянська влада і державність лише виграють, ліквідувавши поміщицькі маєтки, зробивши ставку на розвиток високотоварних одноосібних селянських господарств [18, с.61–66]. Цю ж тезу обґрунтовували й представники білогвардійських кіл, зокрема, професори-економісти К. Воблій, В. Плетньов, О. Ярошевич. Наприклад, останній переконливо довів, що поміщицькі господарства за роки революції значно деградували в економічному відношенні, фактично перетворилися на «пустелю». У зв'язку з цим, наполягав учений, їхнє збереження рівнозначне загибелі держави [15]. Тому ставку необхідно робити на економічно сильне селянство [49].

Однак на сторінках цієї роботи немає жодної згадки про альтернативні більшовицькій моделі вирішення аграрного питання в Україні періоду революції 1917–1920 рр., щоправда, відсутня й їхня критика. Разом із тим у перевиданні цієї праці за 1923 р. дві сторінки тексту присвячено «з'ясуванню» сутності політики А. Денікіна в українському селі. Цей аналіз проведено у контексті вивчення становлення радгоспно-колгоспної системи у республіці періоду громадянської війни [18, с. 61–62]. Як свідчить зміст другого видання роботи, її тональність, аргументованість суджень різко контрастують із першим. Режим, запроваджений А. Денікіним в Україні, автор називає «денікінською реакцією» [18, с. 61]. На його думку, аграрна політика білих у 1919 р. спрямовувалася на «реставрацію поміщицького землеволодіння, нищення колгоспів і радгоспів» [18, с. 62]. Зрозуміло, що документальних підтверджень, наприклад посилань на якісь положення з денікінського аграрного законодавства, немає. Хоча, зокрема, згідно з даними анкети про стан сільського господарства Харківщини, відомо, що ліквідація всіх видів радянських господарств відбувалася за згодою селян, в окремих – рідкісних випадках – за участю мирової комісії [8]. Натомість на сторінках перевидання з'являються моменти, позначені політичною кон'юктурою, які у майбутньому будуть визначати напрями і методи вивчення аграрної історії України періоду революції. Звернення до джерел дозволяє говорити про те, що, наприклад, Катеринославський губернатор вимагав від своїх підлеглих (начальників повітів) при вирішенні земельних спорів пріоритет надавати інтересам селян [39, арк. 39].

Від середини 1920-х рр. у радянській історично-науковій та науково-популярній літературі чіткіше окреслюється політична канва. У дослідженнях дедалі більше стає домінувати класовий підхід, точка зору переможців, формується й своєрідна традиція викладу матеріалу. Як правило, автори на початку звертаються до з'ясування стану посе-

мельних відносин напередодні революції 1917–1920 рр., соціально-економічного становища різних верств села, а потім пишуть про зміни на селі за час революції або, залежно від об'єкту вивчення, розкривають предмет своєї наукової уваги. На перший погляд такий підхід вочевидь виправданий. Справді, щоб з'ясувати зміст того чи іншого явища чи процесу, необхідно вдатися до ретроспективи, виокремивши його витоки. За умов об'єктивності дослідника це дає цілком наукові результати. Однак особливість радянських напрацювань окресленою періоду і полягала у тому, що такий підхід був позначений відвертою політичною заангажованістю. Так, коли мова йшла про дореволюційний час розвитку сільського господарства, історики обов'язково гіперболізували класовий фактор, зводили аграрну історію до гострого класового протистояння на селі. Захисником знедолених селянських мас у таких роботах, зазвичай, виступали більшовики, які єдині поміж інших учасників революції проводили правильну політику із земельного питання. Альтернативи їхній моделі безапеляційно засуджувалися як «контрреволюційні», «буржуазно-поміщицькі», «ворожі українському селянству». Тим самим історія міфологізовувалася, перекручувалася як інтерпретація, так і факти ключових її періодів.

У наведеному вище методологічному ключі написана робота М.Павлова [29]. У ній у популярній формі викладено ленінську концепцію класової боротьби, його погляди на селянство. При цьому теорія насичена «прикладними із життя», щоправда, без посилань на відповідні джерела. Так, коли автор пише про селянський антибільшовицький рух опору напередодні наступу Добровольчої армії в Україну, то причини цього він вбачає не в антиселянській радянській політиці, а у тому, що «частина селян повірила солодким промовамі білогвардійців» [29, с.23]. Отже, обмануті селяни, злодії білогвардійці. Насправді, й це підтверджують сучасні українські історики [35, с. 575] та тогочасні джерела [40], більшовицька політика та ідеологія, вироблені В. Леніним, були причиною розгортання масового руху опору українського селянства проти радянської влади у 1919 р.

В окремих місцях дослідник удається до відвертої фальсифікації фактів, виявляючи власну необізнаність із працями вождя соціалістичної революції. На с. 30 роботи він стверджує, що білогвардійці зводили наклеп на партію більшовиків, говорячи, що вона проти середняка. Навпаки, «вся партія з цього питання йде шляхом, визначеним тов. Леніним» [29, с. 30]. Разом із тим автор не уточнює, яким саме шляхом. Швидше за все, він має на увазі тезу лідера більшовиків, виголошену ним на VIII Всеросійській партійній конференції з приводу союзу з середняком [25, с. 347], за умов якого нейтралізувався б куркуль, а згодом і середняк. Який же зміст у термін «нейтралізація» вкладав сам В. І. Ленін, про що не знав М. Павлов. У рукопису ленінської роботи

«Про диктатуру пролетаріату» є цікавий з цього приводу пункт 6 (3). У ньому засновник першої у світі соціалістичної держави занотував наступне: ««Нейтралізація» дрібної буржуазії, насамперед селянства. «Нейтралізація» на практиці – викорінювання насиллям. Залучення + викорінювання, «постільки, поскілки»» [47, арк. 2 зв.]. Отже, лідери білого руху в Україні мали всі підстави для подібних заяв.

У відповідності до зазначених вище принципів, хрестоматію з історії громадянської війни уклав С. Піонтковський [32]. На відміну від Г. Клунного, який зробив спробу відтворити лише аграрне законодавство періоду революції [13], цей дослідник намагався систематизувати матеріал у такий спосіб, щоб, з одного боку, представити узагальнений нарис історії громадянської війни, а з іншого – подати документи і матеріали, які б дозволили виявити і з'ясувати основні риси цієї епохи. Можна констатувати, що станом на 1925 р. робота С. Піонтковського – оригінальна праця, присвячена подіям революції та громадянської війни. Однак її автор, з'ясовуючи актуальність обраної ним для дослідження теми, на перше місце поставив політичний фактор, а лише потім – науковий [32, с. 3].

У передмові він викладає основні положення власної методології, які, як засвідчує їхній зміст, тісно переплітаються з марксизмом-ленінізмом. Так, наприклад, історія громадянської війни для нього – боротьба диктатури пролетаріату за диктатуру пролетаріату проти великої та дрібної буржуазії. До останньої він зараховує і селянство [32, с. 3].

Запропонована вище істориком схема, на наш погляд, – своєрідне «Прокрустове ложе», яке вповні не відображає всієї складності боротьби в Україні у 1917–1920 рр.

Дещо оригінальним є трактування ним Білого руху, зокрема денікінського його етапу. «Денікін, – на переконання дослідника, – очолив російську контрреволюційну промислову буржуазію» [32, с. 5]. Зрозуміло, що таке тлумачення вповні не відображає сутність, склад учасників Білого руху. Самим же «іменем Денікіна, – продовжував він далі, – позначається реставраційний рух російської буржуазії, що розгорнувся на Півдні Росії». Тим більше, що представлений автором у хрестоматії матеріал суперечить цим твердженням [32, с. 496–499].

Стосовно аграрної політики, яку мав проводити уряд А. Денікіна, то у роботі представлено лише два документи: «Декларація», а у розділі «Крестьянство и деникинщина» – «Крестьянские восстания». Такий підбір матеріалів лише частково розкриває справжні наміри білих щодо реформ в українському селі, не весь спектр їхніх стосунків із селянством. Чомусь поза увагою С. Піонтковського залишилися документи, що стосуються роботи земельних комісій В. Колокольцева, О. Билимо-

вича - В. Чилищева, участі інтелігенції розробці денікінського проекту аграрного законодавства, орендних відносин тощо.

Аналогічно до А. Денікіна представлений П. Врангель – остання спроба, на погляд історика, реставраційної буржуазії та поміщиків створити свій державний апарат [32, с. 628]. Кон'юнктурно підібрано й документальний матеріал, представлений лише спогадами учасників революції, які воювали за проголошення радянської влади в Україні у 1919–1920 рр. Щодо аграрного питання та його вирішенням урядом П.Врангеля, то цей аспект представлено тільки «Земельним законом» [32, с. 633].

Отже, якщо Г. Клунний у своїй тотожній за змістом роботі залишав читачам право робити власні висновки та узагальнення, виходячи із прочитаного матеріалу, то С. Піонтовський їх нав'язував як передмовою та коментарями, так і підібраним матеріалом.

Соціальні та політичні процеси у селах Київщини у період революційних аграрних змін привернули увагу С. Кагана. З'ясовуючи економічну сутність класової боротьби на селі, дослідник оперував статистичними даними 1916, 1917, 1920 рр., виходячи з яких йому вдалося з'ясувати «контури тих класових угруповань, які зійшлися у революційній боротьбі за першість на селі» [16]. Він, зокрема, доводив, що «табір контрреволюції» (у тому числі й Білий рух – автор) підтримувало в Україні 65 тис. «напівкуркульських і куркульських господарств», а середняки – 130 тис. господарств – обирали очікувальну позицію, переходячи на бік тієї чи іншої влади [16, с. 8]. Незважаючи на лексику, думки історика цілком слушні, особливо з урахуванням того, що у майбутньому дослідники практично не зверталися до конкретних цифр, пишучи про масовий антибілогвардійський рух селянства. Не втратили актуальності й ідеї С. Кагана з приводу мотивації селянської підтримки білогвардійців. Він цілком справедливо відзначає, що тим самим вони сподівалися на «свободу капіталістичного прогресування свого господарства» [16, с. 8]. Робота представляє неабияку цінність із огляду на те, що містить чисельний статистичний матеріал. Зрозуміло, що у співставленні з іншими даними, але він допомагає з'ясувати стан аграрних відносин на Київщині на початку революції 1917–1920 рр.

Відзначаючи сильні моменти зазначеної вище праці, потрібно вказати і на те, що більшість викладеного матеріалу підпорядкована одній меті – всіляко звеличувати непереможну ходу соціалістичних перетворень на селі, керівну роль партії більшовиків.

Публікацію М. Мальта присвячено питанням боротьби селянства і робітників проти А. Денікіна [26]. Автор, об'єктивно оцінюючи аграрну політику більшовиків в українському селі на початку 1919 р., зробив аргументований висновок з приводу того, що продрозкладка, безтоварний обмін, запровадження комун – причини, які зумовили розго-

ртання селянського антибільшовицького повстанського руху, що сприяло перемогам Добровольчої армії, відступу Червоної армії з території України [26, с. 2]. Дослідник в основному аналізував негативні сторони в діяльності білогвардійського уряду А. Денікіна на селі, ігнорував ті кроки, які спрямовувалися на порозуміння білогвардійців із селянами [26, с. 1–6]. Однак історик цілком слушно відзначив, що помилки А. Денікіна в аграрній політиці, наслідком чого були селянські збройні виступи, стали одним із факторів поразки Збройних Сил Півдня Росії (далі – ЗСПР).

Як і М. Мальт, А. Анишев також причини перемог більшовиків над білими вбачав у соціальній сфері. У своїх нарисах з історії громадянської війни він зосередився на висвітленні соціально-економічного становища трудящих під час денікінської окупації [2]. Однак, на жаль, автор не порівнює становище трудящих за радянської влади та білогвардійців, а лише огульно звинувачує останніх у реставрації царських порядків. Разом із тим архівні матеріали переконують у тому, що з приходом Добровольчої армії ціни на продукти споживання різко зменшилися, вирівнялися із купівельною спроможністю населення. Причиною було відновлення білими товарно-грошових відносин [41, арк.47–47 зв.; 42, арк. 47].

Контрреволюційний характер урядів А. Денікіна, П. Врангеля, гіперболізація повстанського руху селянства проти білогвардійців – сюжети, які побічно, у контексті вивчення взаємодій військ Південного та Південно-Східного фронтів у 1919–1920 рр. висвітлено В. Примаковим [33]. Автор – безпосередній учасник революційних подій – суб'єктивно підходить до розгляду проблеми взаємовідносин уряду П.Врангеля із селянами. Фактично він наголошує лише на конфронтаційному аспекті, повністю ігноруючи конструктивні моменти співпраці. Так, наприклад, і в архівних матеріалах, і у періодичній пресі 1920р. міститься інформація про те, що П. Врангель часто особисто зустрічався із селянами, володів ситуацією, що мала місце на селі, представники селянського союзу брали участь у розробці врангелівського земельного законодавства [11; 6].

Перебігу бойових дій на фронтах громадянської війни присвячено роботу М. Какуріна [17]. Стосовно нашого предмету вивчення, привертає увагу XVI розділ дослідження «Кампанія 1920 г. На Крымском фронте». У ньому, хоча й дуже побіжно, автор зупиняється на характеристиці внутрішньоекономічної політики уряду П. Врангеля, зокрема, в аграрній сфері. Цьому питанню відведено декілька рядків загального плану. Не обійшов М. Какурін увагою і постать самого барона, запропонувавши вважати його людиною, що вводить в оману народні маси, яка, не врахувавши помилки А. Денікіна, продовжує реалізовувати фактично той же курс [17, с. 332]. З іншого боку, дослідник не побояв-

ся залучити до наукового обігу термін «ліва політика правими руками», запропонований у роки революції соратниками П. Врангеля, який частково відображає справжній зміст заходів, що планувалося провести. Робота містить також цінний фактологічний матеріал щодо бойових дій на фронтах, однак, стосовно земельної політики білогвардійських урядів, представляє лише історіографічний інтерес.

Результатом багаторічної праці з вивчення денікінського етапу в розвитку Білого руху, в тому числі й в Україні, стали роботи Д. Кіна. У першій з них [20], оперуючи різноплановим джерельним матеріалом, історик зробив спробу розкрити причини антиденікінського руху опору українського селянства, типологізувати його різновиди. У загальних рисах він представив і аграрну політику білогвардійського уряду на контрольованих Добровольчою армією українських територіях у 1919р. З'ясовуючи соціальну основу денікінської влади на селі, Д. Кін пише про те, що прихід ЗСПР «був привітно зустрінутий куркульськими та заможними верствами села» [20, с. 70]. Таке трактування ситуації, на наш погляд, дещо однобічне і спрощене. Воно насамперед не враховує масштаби розмаху антибільшовицького руху опору селян, у якому участь брали не лише середняцько-заможні прошарки села, а й незаможники. Підтвердженням цьому є спогади радянських діячів революції, наприклад Я. Ряппо, а також інший численний джерельний матеріал [43]. Та й самі більшовицькі лідери неодноразово підкреслювали, що радянська влада у 1919 р. зазнала поразки в Україні через непорозуміння з селянством. При цьому понад усе їх турбувало те, що проти виступили бідняки, на підтримку котрих вони так розраховували [46, арк. 17]. У доповідній до ЦК КП(б)У, наприклад, йшлося про те, що «становище радянської влади на селі невизначене... Селяни ставляться до неї скептично, з малою довірою... на зборах селяни зі злобою говорять: «Гірше, ніж за царату стало, надзвичайка заарештовує часто без будь-якого з'ясування»» [44, арк. 34].

З іншого боку, не втратив науковості висновок автора стосовно причин політичної переорієнтації селян – більшовицька політика класового розшарування села, організація колективних форм обробітку землі [20, с. 70]. Ця висловлена Д. Кіном теза активно обстоюється і розробляється сучасною українською історіографією [10; 5].

Автор зробив спробу співставити радянську та білогвардійську моделі аграрної політики, очевидно, дотримуючись традиції, започаткованої Р. Макошиним. Її не можна назвати бездоганною, зважаючи на опереджене ставлення історика до добровольців. Разом із тим, це було зроблено вперше у радянській історіографії, а тому заслуговує на предметну увагу. Наскрізною думкою дослідника була теза про те, що «радянська влада дала землю, але здійснювала продрозверстку, влада добровольців забирала землю і теж стягувала продрозверстку» [20,

с.71]. Однак вчений чомусь не згадує, що земля селянам, за радянським законодавством, надавалася у користування, а не у власність. За це своєрідною «платою» і була продрозверстка. Звичайно, якщо можна так назвати повне і безкоштовне вилучення у селян продовольства. До того ж, продрозверстка не вичерпувала зобов'язань селянства перед радянською владою. Відомо, що у 1919 р. більшовики запровадили і стягували із селян натуральні повинності: трудову, гужову тощо [4, с.182]. Один селянин пригадував: «Було у нас землі на півдня роботи, а після більшовиків і тієї не стало» [14].

Натомість, Особлива нарада за теж користування – оренду – визначала плату, розробивши фіксовані розміри орендних платежів із урахуванням регіональних відмінностей. У «Правилах про здачу в оренду польових угідь, на територіях, що перебувають під управлінням Головнокомандувача Збройних сил на Півдні Росії» (далі – «Правила») її розмір визначався у 1/5 середньої врожайності хлібів та масляних рослин і 1/8 середньої врожайності соняшника та картоплі [37]. До революції за орендовану землю поганої якості платили від ¼ до 1/5 урожаю, за кращої – ½ [9, арк. 15–18]. Наскільки розміри орендних платежів, визначені білогвардійцями, були співвідносні з економічною спроможністю селянських господарств, свідчать наступні цифри. Для прикладу, на Полтавщині середня врожайність із десятини у 1919 р. становила 58 пуд. За 1 дес. орендованої землі селянин сплачував 11,6 пуд. хліба. Враховуючи навіть, що він орендував усі 25 дес., плата становила б 290 пуд., а 1260 залишалося за ним [27]. У той же час прожитковий мінімум, згідно з рекомендаціями урядової колегії від 1901 р., становив 20 пуд. на одного члена сім'ї господарства, у якому ще тримали й худобу [1, с. 15]. Отже, цього було цілком достатньо для забезпечення матеріальних потреб селянської родини.

Критичного ставлення заслуговує і теза дослідника стосовно того, що «за сільськогосподарські продукти селяни отримували гроші, які щодня знецінювалися, ціни на товари залишалися недоступними» [20, с. 71]. У зведенні для членів ЦК КП(б)У від 9. –24. 12. 1919 р., навпаки, йдеться про те, що за А. Денікіна ціни на продовольство стали дешевшими [45, арк. 12]. Цю ж картину демонструють і підрахунки Л. Ясіпольського. Згідно з ними, наприклад, за період перебування радянської влади у Києві, станом на 1.8.1919 р., ціни зросли у 546 разів [50]. Скажімо, пуд борошна за більшовиків коштував 1 тис. 735 крб., із приходом добровольців – 200 крб., відповідно пуд картоплі – 352 крб. 50 коп. і 36 крб. [3].

Попри це, у роботі Д. Кіна містяться положення, що не викликають заперечень. Зокрема, тези стосовно того, що «основною пружиною загально селянського повстання необхідно вважати аграрний момент», що визначна роль у розгромі А. Денікіна належить Н. Махну,

що «Комуністична партія не завжди мала безпосередній зв'язок із селом» [20, с. 72, 74, 78].

Запропонований автором підхід до класифікації повстанського руху також виявив свою наукову життєздатність. Він залучається сучасними українськими істориками для з'ясування такого багатогранного і суперечливого явища, як селянський рух опору періоду революції 1917–1920 рр. [12].

Наступна праця Д. Кіна – «Денікінщина» [19], як цілком справедливо відзначає О. Козерод, якісно вирізняється серед загалу наукових досліджень з історії громадянської війни, що з'явилися у 1920-х рр. [24, с. 13]: 1) максимальна науковість; 2) мінімальна заідеологізованість; 3) розширено спектр питань, що вивчаються [19, с. 25]. Віддаючи належне цьому науковому доробку, не можна не звернути уваги на висновки, до яких доходить Д. Кін при аналізі земельного законодавства Особливої наради, зокрема закону, розробленого В. Колокольцевим. Він пише про те, що це був крок уперед у порівнянні з дореволюційним розподілом землі [19, с. 49]. З одного боку, при врахуванні суспільно-політичної ситуації, у якій довелося працювати Д. Кіну, цей висновок – сміливий виклик часу. З іншого, якщо об'єктивно відтворювати історію розробки денікінського аграрного законодавства, він – не вповні відповідає дійсності. Відомо, що А. Денікін розкритикував проект В. Колокольцева за те, що він більшою мірою відповідав інтересам поміщиків і великих землевласників, а не селянства, в інтересах якого і замислювалося провести реформу [28; 49].

Отже, є підстави констатувати, що у роботах дослідників 1920-х рр. знайшли часткове відображення сюжети, що стосуються аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля. Разом із тим, проведений нами аналіз дозволяє твердити, що у більшості робіт окресленого періоду вони представлені кон'юнктурно, без належної аргументації, односторонньо. Незважаючи на певний плюралізм, властивий початку 1920-х рр., з другої половини 1920-х рр. чіткішими та сильнішими у радянській історіографії стають тенденції до напередвизначеного трактування як взагалі подій революції та громадянської війни, так і окремих її моментів, особливо тих, що стосуються опозиційних більшовикам політичних сил-учасників революції. З іншого боку, це був лише початок формування тоталітарної системи в СРСР, УСРР, тому історіографія 1920-х рр. ще не позначена рисами, властивими 1930-м рр. – періоду культу особи, чим і можна пояснити наявність певного «плюралізму думок».

Бібліографічні посилання

1. Азызян А. Арендные отношения в советской деревне / А. Азызян, И. Великевич. – М.-Л., 1928. – 158 с.
2. Анишев А. Очерки истории гражданской войны / А. Анишев. – Л., 1925. – 200 с.
3. Б. Н. Н. Киевская деревня / Б. Н. Н. // Вечерние огни. – 7. 11. 1919. – № 65.
4. Баевский М. Очерки по истории хозяйственного строительства периода гражданской войны / М. Баевский. – М., 1957. – 282 с.
5. Ганжа О. І. Селянський повстанський рух / О. І. Ганжа // Історія українського селянства. Нариси у 2-х томах. – Т. 1. – К., 2006. – С. 7–20.
6. Гензель П. История земельного закона / П. Гензель // Таврический голос. – 7.6.1920.
7. Деникин А. Очерки русской смуты / А. Деникин // Вопросы истории. – 1994. – № 9. – С. 88–111.
8. Деревня после советской власти. Анкета о состоянии сельских хозяйств в Харьковской губернии // Родина. – 06. 09. 1919. – № 60.
9. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 127, оп. 23, спр. 2015.
10. Див. напр. Верстюк В. Ф. Комуністичний режим проти селянства України // Історія українського селянства. Нариси у 2-х томах. – т. 1. – К., 2006. – С. 579–587.
11. Див. напр. Генерал Врангель и крестьяне // Таврический голос. – 10.6.1920.
12. Див. напр. Котляр Ю. В. Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917–1925). – Миколаїв-Одеса, 2003. – 200с.
13. Див. Рецензія С. Клунний. В боротьбі за селянство. Земельне законодавство контрреволюційних урядів за час революції на Україні. – Х., 1926. – 180 с. // Летопись революции. – 1927. – № 2. – С. 220–228.
14. Жизнь деревни. Крестьянские настроения // Новый пахарь. – 13. 10. 1919. – № 27.
15. И. О. Земля – народу / О. И. // Вечерние огни. – 30. 09. 1919. – № 36.
16. Каган С. Аграрная революция на Киевщине. К вопросу о социальных и политических процессах на селе / С. Каган. – К., 1923.
17. Какурин Н. Как сражалась революция / Н. Какурин : В 2-х тт. – Т. 2. – 1919–1920 гг. – М.-Л., 1926. – 431 с.
18. Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине / В. Качинский. – Х., 1923. – С.61–62.
19. Кин Д. Деникинщина / Д. Кин. – М., 1927. – 49 с.
20. Кин Д. Повстанческое движение против деникинщины на Украине / Д. Кин // Летопись революции. – 1926. – № 3–4. – С. 70–90.
21. Клунний Г. В боротьбі за селянство. Земельне законодавство контрреволюційних урядів за час революції на Україні / Г. Клунний. – Х., 1926. – 180 с.
22. Клунний Г. До питання про земельну політику на Україні / Г. Клунний. – К., 1921. – 39 с.
23. Козерод О. Громадянська війна в Україні в 1919–1920 рр. в зарубіжній історіографії (60-ті – початок 90-х рр.) / О. Козерод // Вісник Харківського університету. – № 387. – Історія України. – 1996. – Вип. 1. – С. 143–151.
24. Козерод О. Историографические проблемы белого движения на Украине / О. Козерод. – Х., 1998. – 129 с.

25. *Ленін В. І.* Заключне слово в питанні про радянську владу на Україні 3 грудня / В. І. Ленін // Повне зібрання творів. – Т. 39. (червень-грудень 1919). – К., 1973. – С. 347.
26. *Мальт М.* Деникинщина и крестьянство / М. Мальт // Пролетарская революция. – 1924. – № 15. – С. 1–44.
27. Новый земельный закон // Полтавский день. – 9. 10. 1919. – № 61.
28. Об отставке Колокольцева // Киевская жизнь. – 29.8.1919.
29. *Павлов М.* Семь лет Советской власти и крестьянство / М. Павлов. – М., 1925. – 40 с.
30. *Панченко П.* Аграрна історія України П. Панченко. – К., 1996. – 286.
31. *Першин П. К.* Об экономическом положении России / П. К. Першин. – Воронеж, 1921. – 40 с.
32. *Пионтковский С.* Гражданская война в России. (1918–1921 гг.) / С. Пионтковский : Хрестоматия. – М., 1925. – 708 с.
33. *Примаков В.* Рейды червоных казаков / В. Примаков. – Х., 1925. – 148 с.
34. *Радченко Л.* Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917–1920-х років / Л. Радченко. – Х., 1996. – 120 с.
35. *Рубльов О. С.* Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. / О. С. Рубльов, О. П. Реєнт. – К., 1999. – С.205.; *Верстюк В. Ф.* Комуністичний режим проти селянства України / В. Ф. Верстюк // Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. – Т. 1. – К., 2006. – С.575.
36. *Солдатенко В.* Стан історіографічної розробки та актуальні проблеми дослідження історії Української революції / В. Солдатенко // Український історичний журнал. – 1999. – № 1. – С. 68–83; 1999. – № 2. – С. 27–47.
37. Телеграма Киевского губернатора // Киевские губернские ведомости. – 29.10.1919. – №3.
38. Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми : Колективна монографія / за ред. Л. Зашкільняка. – Львів, 2004. – 406 с.
39. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 4593, оп.1, спр. 18.
40. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1, оп. 20, спр. 8, 9, 11, 16 тощо.
41. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 20, спр. 19.
42. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 20, спр. 20.
43. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 20, спр. 16, 17, 21, 29, 35.
44. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 20, спр. 16.
45. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 20, спр. 39.
46. ЦДАГОУ. – Ф. 57, оп. 2, спр. 15.
47. ЦДАГОУ. – Ф. 57, оп. 6, спр. 111.
48. Цит. за: *Ипполитов Г. М.* Военная, политическая и общественная деятельность А.И.Деникина / Г. М. Ипполитов. – Вольск, 1997. – С. 11.
49. *Ярошевич А.* Земля и деревня / А. Ярошевич // Киевская жизнь. – 12.9.1919.
50. *Ясиспольский Л.* Рост цен в период советской власти / Л. Ясиспольский // Объединение. – 24.9.1919. – № 22.

Надійшла до редколегії 28.08.2012

ХЛІБОРОБСЬКА ІДЕОЛОГІЯ В. ЛИПІНСЬКОГО ЯК ОДНА З ОЗНАК УКРАЇНСЬКОГО КОНСЕРВАТИЗМУ

Розглянуто погляди В. Липинського на реформування української аграрної сфери, на формування його «хліборобської ідеології».

Ключові слова: аграрна реформа, хлібороб, український консерватизм, земельна власність, хутір.

Рассмотрены взгляды В. Липинского на реформирование украинской аграрной сферы, на формирование его «хлеборобской идеологии».

Ключевые слова: аграрная реформа, хлебороб, украинский консерватизм, земельная собственность, хутор.

The article deals with the views of V. Lipinsky on the agrarian sphere reform and the formation of the «grain growing» ideology.

Keywords: agrarian reform, grain farmer (khliborob), Ukrainian conservatism, land ownership, farmstead (khutor).

Проблема поглядів В. Липинського на реформування української аграрної сфери вже неодноразово розглядалась в українській історіографії. Початок її дослідження був покладений ще соратниками В'ячеслава Казимировича, зокрема Д. Дорошенком [2], С. Шеметом [13]. І сьогодні наукова спадщина В. Липинського цікавить вчених України. Так, у працях Ф. Турченка [11], О. Любовець [9], Н. Ковальнової [3] розглядаються ідейні і програмні засади Української демократично-хліборобської партії. Загальний огляд ідей про аграрну реформу в Українській Державі надають розвідки Я. Шабали [12], К. Галушко [1], С. Корновенка [4; 5], В. Масненка [10]. Проте лишається актуальною потреба ще раз звернутися і надати аналіз еволюції поглядів «хліборобської ідеології» В. Липинського, оскільки це несе не тільки соціально-економічний інтерес, а й суспільно-політичний, національний. У вирішенні аграрних перетворень В. Липинський мав виразну національну позицію, він впевнено доводив, що без приватної власності на землю не може існувати нація. Хліборобська ідеологія В. Липинського залишається нагальною і для сучасної незалежної України.

В'ячеслав Кирилович Липинський починає свою політичну діяльність у Полтаві в 1917 р., коли навколо нього виникає гурток поміщиків, заможних селян та інтелігентів. З часом гурток перетворюється на Українську демократично-хліборобську партію, програму якої склав В. Липинський. Основний зміст «Нарисів програми УДХП» –

державна незалежність України та збереження приватної власності на землю. Саме тут можна шукати реальні початки формування «хліборобської ідеології» В. Липинського. У «Нарисі програми УДХП» він виклав ціннісні орієнтації хліборобського руху, тим самим партія презентувала свій національно-консервативний політичний напрямок [8]. Позиція самого В. Липинського щодо можливих напрямків реформування української аграрної сфери неодноразово змінювалася в буревії соціально-економічних та політичних змін, що проводилися різними урядами в першій третині XX ст.

Так, на початку революції у «Нарисі програми Української демократичної хліборобської партії» (серпень 1917 р.), В. Липинський подає бачення майбутнього земельної справи в Україні як «розвиненого фермерського сільського господарства». Потрібно замінити «величезні поміщицькі латифундії... Та скупчені бідні українські села» на хутори. Майбутні хутори трудового українського селянства, за В. Липинським, повинні будуть «об'єднати хліборобів в могутні кооперативні товариства, де вони зуміють добувати з нашої родючої землі трудом своїм і своєї сім'ї максимум того, що вона може дати» [8, с. 262].

За В. Липинським законодавчо закріпити проведення аграрної реформи повинні були тільки українські законодавчі установи. УДХП домагалася утворення українського державного земельного фонду, куди передбачалося включити землі приватних власників, які перевищували установлену законом трудову норму. Якщо надалі розглядати проект УДХП, то державний земельний фонд повинен був розподіляти землі на хутори такої величини, яка б відповідала якості землі, й яка для тієї чи іншої місцевості є найбільш продуктивним типом трудового селянського господарства. Ці хутори мали передаватися у довічну, спадкову оренду. Для ведення господарства передбачалося надання довгострокової державної позики за порукою сільськогосподарських чи кооперативних товариств, до яких ці хлібороби належали. Мало здійснюватися диференціювання державної орендної плати в залежності від якості землі, її розміщення та рівня земельної ренти.

За оцінками сучасників «Нарис програми» носить виразно антикапіталістичний і приховано антидемократичний характер. Помітно, що В. Липинський побоюється як приходу капіталізму, так і його посилення за умов демократії. Це побоювання не виражається у нього в формі, наприклад, захисту українського виробника чи українського капіталізму від іноземного, – він просто виступає проти капіталізму як такого. Якщо говорити про демократію, то Липинський наголошував на тому, що «тільки українська демократія може стати твердою опорою української національно-державницької ідеї» [3; 14].

Державотворчість і приватна власність на землю, на думку В. Липинського, – «визначальні напрямки самовизначення й розвитку

нації». Тому не випадкові його симпатії до хлібороба як матеріальної та духовної сили, що має забезпечити автономне існування українського суспільства. Перебуваючи в еміграції, він створює Український союз хліборобів-державників, а своїм фундаментальним політологічним роздумам дає назву «Листи до братів-хліборобів» (1919–1926рр.). Цю роботу можна сміливо вважати головним твором В. Липинського, показником його політичних, історичних та філософських поглядів. Ця книга присвячена питанням побудови майбутньої незалежної держави в Україні з точки зору організації українського суспільства. При цьому Липинський розглядає державу як абсолютну цінність, без якої неможливий цивілізований суспільний розвиток [10, с. 23].

Політична програма В. Липинського базувалася на таких юридичних та економічних засадах: 1) гарантія недоторканності особи; 2) забезпечення права приватної власності на землю; 3) проведення аграрної реформи; 4) гарантія об'єднання в українській державі всіх українських земель. Земля повинна надійти хліборобам і саме тому Липинський розглядає селянина не як хуторянина з його етнокультурологічною атрибуцією, а як свідомого громадянина держави, господаря, що продукує для її добра та незалежності найважливішу цінність – хліб. Він бачить селянина у нерозривній єдності з аграрною політикою держави, головним принципом якої має бути усвідомлення того, що володіння землею є не тільки правом, а й обов'язком.

В. Липинський висуває абсолютно аграристські за формою ідеї: «Як партія хліборобська, ми дбатимемо, щоб хліборобська частина української демократії зайняла в процесі творення нашого вільного політичного життя таке становище, яке відповідає її кількості (85% всієї людності) і силі». В. Липинський впевнений, що політична влада на Україні повинна належати в першій мірі «представникам українського селянства, ...город не повинен диктувати свою волю українському селу». Зокрема, В. Липинський виказує думку про різні інтереси міста й села, а також про необхідність відродження хліборобської верстви. В певному сенсі ми бачимо тут протиставлення села й міста. «Україна – край хліборобів, і українська держава мусить стати державою хліборобів».

Сучасною мовою кажучи, В. Липинський є прибічником контролюваного ринку і дрібної та середньої (тобто такої, що передбачає особисту працю власника) земельної власності.

Однак, для досягнення цього необхідно було кілька умов. І перша з них: потрібно мати (зберегти) приватну власність на землю – «матеріальну підставу всякої хліборобської політичної сили» [7, с. 166]. Відтак, В. Липинський доводив, що без приватної власності на землю не може існувати нація.

Небезпекою для України В. Липинський вважав соціалізацію землі: «Бо тільки знищення приватної власності на землю може розвалити хліборобський клас, вийнявши з хліборобства його душу, усунувши момент творчості з праці хлібороба його душу, що цією своєю індивідуальною працею перетворює свій власний участок землі» [7, с. 73].

Як відомо, для В. Липинського і землевласник-поміщик і землевласник-селянин належали до одного продукуючого класу, який мав скласти основу нової української аристократії. Не випадково саме хлібороб був носієм ідеї модерної української нації та державності. У «Листах до братів-хліборобів» він таки підсумовував значення хліборобів: «Тільки український клас хліборобський здатний власною силою і власним авторитетом політично організувати і національно об'єднати нашу етнографічну масу, тобто сотворити Українську Державну й Українську Націю» [7, с. 72]. Для вирішення цього історичного завдання необхідно було об'єднати сам український хліборобський клас. Під цим основоположним поняттям В. Липинський розумів групу родин, які володіють землею і на ній власною працею продукують хліб. Визначальним було саме індивідуальне посідання землею та індивідуальна праця на землі, її кількість та форма праці для класової свідомості хлібороба не мала значення. В'ячеслав Казимирович визнає хліборобство як мистецтво, на відміну від трафаретної фабричної промисловості.

Важливою передумовою на шляху до здійснення хліборобської ідеології, на думку вченого, має стати поява української еліти, тобто «організація сильної і авторитетної групи, навколо якої могла б об'єднатись (як колись у варязько-князівській чи шляхетсько-козацькій добі) і політично організуватись українська нація. Без теоретичного і практичного розв'язання цієї проблеми ніякі, навіть найкращі орієнтації не допоможуть нам стати нацією і державою» [3, с. 28]. Еліта, в уявленні українського мислителя, може бути демократичною, класократичною і охлократичною, і такого ж характеру набуває та держава або народ, де ця еліта приходить до влади.

У «Листах до братів-хліборобів» чітко оприлюднена думка про необхідність формування української політичної нації, заснованої на територіальному принципі: «Українцем єсть всякий, хто хоче, щоб Україна перестала бути колонією, щоби з різних її племен повсталася Держава Українська...». Основу нації становить народ, але йому не властиве самоуправство». Учений вважає, що ті люди в нації, які не зайняті безпосередньо війною та обороною своєї батьківщини або створенням матеріальних, необхідних для життя цінностей, – це декласована інтелігенція, якій можна довіряти лише справу допомоги національній аристократії і роль опосередкованих помічників.

В. Липинський вважав формування нації явищем, похідним від державності й обстоював думку, що лише через свою державу і безпосередньо в державі вона формується. «Ніхто нам не збудує держави, коли ми самі її собі не збудуємо, і ніхто з нас не зробить нації, коли ми самі нацією не хочемо бути», зауважував учений [7, с.33].

Отже, монархічні погляди в поєднанні із засадами християнства, етики і консерватизму становлять зміст політичної концепції В. Липинського, концепції, яка лягла в основу державницького, консервативного напрямку в українській політичній думці. В. Липинський бачить у суспільстві наявність трьох джерел влади: сила військова, економічна і розумова.

У 1920-ті рр. він написав низку праць, що розпочали певний новий етап у розвитку української суспільно-політичної думки. Один із напрямків його роботи – створення «хліборобської ідеології», вироблення власного окремого шляху розвитку України, поза капіталізм та комунізм [4].

В. Липинський, як прихильник корпоративізму та класової свідомості, вважав, що землероби не повинні ідейно залежати від «чужих» класових ідеологій. Політично він був консерватором-монархістом. На нашу думку, найцікавішими є не актуально-політичні висловлювання В. Липинського, часто спірні, протиставні, а його бачення майбутнього України.

В. Липинський за рядом суттєвих ознак зарахував Україну до країв західноєвропейської хліборобської культури [8, с. 263]. Так, наприклад, Н. Яковенко назвала В. Липинського як «чи не першого українського історика, цілком вільного від слов'янофільського сентименту» [15, с. 133]. Тому він категорично заперечував можливість застосування до неї будь-яких російських проектів аграрної реформи, оскільки вони «основані на чужій для нас примітивній психології «общини» і на екстенсивній системі хліборобства. Такі проекти, на його переконання, для сучасного аграрного розвитку України «являються глибоко реакційними, бо ведуть назад, до нижчих ступенів цього розвитку і загрожують великим падінням продуктивності та урожайності землі» [8, с. 263].

Вказані твердження, вочевидь, базувалися на переконанні автора у існуванні принципової відмінності між землеволодінням українським і московським, що полягала у тому, що вперше, подібно до англійського, «повстало зі шляхетсько-козацького права меча», по-друге, «зі служби цареві». Зрештою, він бачив, що це були абсолютно різні взаємовиключні правові системи і громадянські світогляди, між якими в Україні точилася боротьба [7, с. 322].

Водночас ті т. зв. «аграрні реформи», які здійснювали й у більшості країн Європи «правлячим ліберальним міщанством або революцій-

ною інтелігенцією, розцінювалися В. Липинський як «останній етап усунення до тогочасних провідників хліборобських мас – провідників, які втратили свою здатність до проводу» [6, с. 271]. В. Липинський шукав самобутній, власне український шлях, який би допоміг відновити не тільки економічне процвітання, а й соціальну рівновагу. Тут доречно пригадати думку К. Галушки, який відносить ідеологію В. Липинського до східноєвропейської політичної течії аграризму, яка полягала в пошуку «третього шляху» поза капіталізмом та комунізмом [1, с. 193–199].

В. Липинський щиро дивувався, як українські селянські маси могли піти на «соціалізацію землі», на знищення приватної власності на землю та поверненням «до примітивної земельної общини» [7, с. 164–165]. В. Липинський ще тоді чітко розумів, що есерівські проекти соціалізації землі породжені не потребою усталення більш справедливих соціальних відносин на селі, а захистом інтересів міжнародного капіталу. А суть аграрної проблеми в Україні визначається загальною боротьбою двох політичних сил: сили землі й сили капіталу [13, с. 11–12].

Стосовно українського селянства В. Липинський був переконаний, що безземельні та малоземельні селяни, підтримуючи есерів, не хотіли соціалізації землі – вони не збиралися віддавати в общинне володіння свої наділи чи вимагати цього від багатших сусідів. Насправді, як пояснює селянську логіку В. Липинський, «вони хотіли тільки, щоб поміщицька земля... не дісталася в руки заможних селян» [7, с. 167–168]. Тобто найбідніше селянство захищало своє старовинне право на землю, намагаючись зберегти її неподільність та не продажність, аби мати можливість нею користуватися.

У післяреволюційний час В. Липинський вніс певні корективи у бачення перетворень в аграрній сфері. Першорядним у здійсненні реформування аграрної сфери було дотримання індивідуального принципу, який полягав у тому, що посідання землі залежало від власної індивідуальної сили хлібороба дати їй раду. Сама ж реформа мала проводитися хліборобськими органами місцевого самоврядування під контролем держави. По суті, це був новий підхід, що відрізнявся від «трудової норми» з викупом надлишків, яка містилася у програмі УДХП [10, с. 26]. Взагалі, на подробицях проведення аграрної реформи В. Липинський вже детально не зупиняється, проте докладно характеризує ту форму державного ладу, за якої можливо було її здійснити. Більш того, В. Липинського цікавили не лише власне економічні наслідки аграрних перетворень, а й їх вплив на перспективи національного та соціального розвитку українського суспільства. При цьому приватна власність на землю залишалася незмінною підвалиною аграрного реформування. За своєю суттю, спрямуванням та механізмом проведення хліборобська ідеологія, запропонована В. Липинським для

України, безумовно мала послідовний консервативний та націотворчий характер.

Бібліографічні посилання

1. *Галушко К. Ю.* Консерватор на тлі доби: В'ячеслав Липинський і суспільна думка європейської «правих» / К. Ю. Галушко. – К., 2002. – 288 с.
 2. *Забаревський М. (Дорошенко Д.)* В'ячеслав Липинський і його думки про українську націю і державу / М. Забаревський (Дорошенко Д.). – Відень, 1925. – 51 с.
 3. *Ковальова Н. А.* Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917–1921 рр.) / Н. А. Ковальова, С. В. Корновенко, Б. В. Маліновський, О. В. Михайлюк, А. Г. Морозов. – Черкаси, 2007. – 280 с.
 4. *Корновенко С. В.* Аграрна політика білогвардійських урядів А. Денікіна, П.Врангеля на підконтрольних їм українських територіях (1919–1920 рр.): історіографічний процес 1919–2000-х рр. / С. В. Корновенко. – Черкаси, 2008. – 277 с.
 5. *Корновенко С. В.* Аграрна політика Гетьманату: теоретичний аспект / С. В. Корновенко // Український селянин: Збірник наукових праць. – Черкаси, 2004. – Вип.8. – С. 213–219.
 6. *Липинський В. К.* Універсализм у хліборобській ідеології (лист до проф. Яворського) // В'ячеслав Липинський – історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – Київ-Філадельфія, 1994.
 7. *Липинський В. К.* Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму / ред. Я. Пеленський. – К, 1995. – 470 с.
 8. *Липинський В. К.* Нарис програми Української демократичної хліборобської партії / В. К. Липинський // В'ячеслав Липинський – історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – Київ-Філадельфія, 1994. – С.253–256.
 9. *Любовець О. М.* Аграрна програма Української демократичної-хліборобської партії / О. М. Любовець // Український селянин: Збірник наукових праць. – Черкаси, 2005. – Вип.9. – С. 219–221.
 10. *Масненко В. В.* Погляди В'ячеслава Липинського на аграрну реформу в Україні / В. В. Масненко // Український селянин: Збірник наукових праць. – Черкаси, 2008. – Вип.11. – С. 22–26.
 11. *Турченко Ф. Г.* В'ячеслав Липинський – ідеолог Української демократичної хліборобської партії / Ф. Г. Турченко, Н. М. Заліська // В'ячеслав Липинський – історико-політологічна спадщина і сучасна Україна: матеріали міжнар. конф., м. Київ, 2-6 червня 1992 р. – Київ-Філадельфія, 1994. – С.171–180.
 12. *Шабала Я.* Аграрний устрій у візії В. Липинського / Я. Шабала // В'ячеслав Липинський в історії теорії і практиці українського державотворення: матеріали міжнар. конф., м. Луцьк, 26–27 квітня 2007 р. / Уклад. А. Г. Шваб. – Луцьк, 2007. – 572 с.
 13. *Шемет С.* Сучасна боротьба за новий світ та аграрна проблема України в освітленні В. Липинського / С. Шемет // Нація в поході. – Берлін, 1940. – 25 грудня. – Ч. 19–20. – С. 9–22.
 14. *Шморгун О. О.* Основний зміст поняття «українська національна ідея» / О. О. Шморгун // Розбудова держави. – 1997. – № 6. – С. 10–19.
 15. *Яковенко Н. М.* Вступ до історії / Н. М. Яковенко. – К., 2007. – 368 с.
- Надійшла до редакції 30.08.2012.*

**ГРУНТОЗНАВСТВО НА СТОРІНКАХ ЧАСОПИСУ
ХАРКІВСЬКОГО НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
«ВІСНИК ПРИРОДОЗНАВСТВА»: 1920-ті РОКИ**

Вивчені публікації з ґрунтознавства та дотичних до нього наук на сторінках часопису Харківського наукового товариства «Вісник природознавства» у 1920-ті роки. Визначена їх значимість, як джерел до вивчення історії вітчизняного ґрунтознавства та аграрної науки в цілому.

Ключові слова: Харківське наукове товариство, «Вісник природознавства», аграрна історія, ґрунтознавство, історичні джерела.

Изучены публикации по почвоведению и касательным к ним наукам на страницах журнала «Вісник природознавства» в 1920-е годы. Определена их значимость, как источников для изучения истории отечественного почвоведения и аграрной науки в целом.

Ключевые слова: Харьковское научное общество, «Вісник природознавства», аграрная история, почвоведение, исторические источники.

Have been studied publications on soil science and tangential to them in the pages of journal «Bulletin of Natural Science», 1920. Determined by their importance as sources for the study of the history of national science of soil and agricultural science in general.

Keywords: Kharkov scientific Society, «Bulletin of Natural Science», agrarian history, soil, historical sources.

Проблемами історії сільського господарства, аграрної історії в Україні послідовно займається Центр історії аграрної науки Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки Української аграрної академії наук (ДНСГБ УААН) на чолі з її керівником професором В. А. Вергуновим. Ним розроблено багато питань як з історії розвитку окремих напрямів аграрної науки в Україні, так і в сфері біографістики, становлення сільськогосподарської дослідної справи, діяльності різноманітних громадсько-наукових об'єднань, причетних до розвитку аграрної науки та сільського господарства в Україні в цілому [1–3].

Але незважаючи на широкий пласт історії аграрної науки, піднятий дослідженнями співробітників вищезгаданого Центру та особисто В. А. Вергуновим, залишається багато питань, або не з'ясованих, або таких, що потребують подальшого уточнення, або пересічних з іншими питаннями історичної науки і не висвітлених в історичній літературі. Одним з таких питань є роль Харківського наукового товариства в розвитку сільськогосподарської науки України, організаційні засади

його діяльності в сфері аграрної науки, взаємовідносини відомих аграрників України з цим товариством, їх участь у публікаційній діяльності товариства тощо.

То ж метою даної статті є аналіз публікаційної діяльності відомих вчених-аграрників та природознавців на сторінках часопису «Вісник природознавства», що видавався Харківським науковим товариством у 1920-ті роки та визначення значимості цих публікацій у сучасності як джерела з історії аграрної науки в Україні. Предмет дослідження – публікації з питань ґрунтознавства та дотичних до них наук. Для проведення історіографічного аналізу та оцінки значимості публікацій у «Віснику природознавства» були використані сучасні праці дослідників аграрної науки в Україні.

Попередньо подамо коротку інформацію про часопис «Вісник природознавства». Якщо звернутися до історії становлення організації досліджень в Україні у 1920-ті роки, то в цей час держава визначалася з тим, яким шляхом повинен відбуватися цей процес. Злиття, а точніше поглинання Українського наукового товариства Всеукраїнською академією наук, підтримане державними органами влади, недвозначно вказувало на те, що обирався шлях державної організації науки. В той же час 1920-ті роки стали певною мірою перехідними роками, коли поряд з новонароджуваними державними дослідницькими установами діяли і громадсько-наукові об'єднання, які або збереглися після революційних подій і встановлення радянської влади, виникли як наступники тих громадсько-наукових об'єднань, які існували раніше. Хоча були й приклади виникнення нових громадсько-наукових об'єднань.

До наукового об'єднання, яке стало правонаступником попереднього громадсько-наукового об'єднання, а саме Українського наукового товариства можна віднести й Харківське наукове товариство. Історія його виникнення та організаційні й правові засади діяльності представлені в попередній статті В. В. Кушлакової [5].

Даний журнал охоплював надзвичайно широке коло галузей природознавства: астрономію, математику, фізику, хімію, географію, геологію, ґрунтознавство, ботаніку, зоологію, антропологію та пов'язані з ними науки теоретичного та прикладного природознавства.

Призначався він для широкого кола науковців-природознавців. У об'яві про передплату цього журналу редколегія зазначала, що «...наукові робітники в різних галузях природознавства, науководослідчі природничі установи а організації, дослідники природи, інститути, технікуми, профшколи, педагогі-природознавці, вчителі трудшкіл, медики, агрономи, лісоводи (виділено нами – автори), природничі музеї, бібліотеки, краєзнавці та краєзнавчі гуртки, свідомі мисливці й рибалки, усі повинні бути передплатниками цього журналу» [10].

З природознавчих наук, зокрема аграрних та найбільш наближених й дотичних до них напрямів природознавства, найчастіше на сторінках «Вісника» вміщували свої наукові праці такі вчені, як професори Д. Г. Віленський та О. Н. Соколовський (грунтознавство), проф. О. Яната (природознавство, сільське господарство), проф. К. Дубняк (природознавство, географія), Є. Лавренко (природознавство, ботаніка, охорона здоров'я), проф. І. Широких (генетика), М. Шарлемань (зоологія, охорона здоров'я, краєзнавство), В. Аверін (зоологія, охорона здоров'я), А. Носів (антропологія), проф. І. Тарнані (зоологія, антропологія), проф. С. Рудницький (географія), М. Котов (ботаніка), М. Процакевич (ботаніка, охорона здоров'я, метеорологія).

Серед питань, що безпосередньо були пов'язані з розвитком сільського господарства, аграрної науки на сторінках «Вісника природознавства» висвітлювалися проблеми ґрунтознавства. Діапазон питань був досить широким, від питань організації ґрунтознавчих досліджень до висвітлення здобутків ґрунтознавства України за певні періоди. Серед найбільш значимих дописувачів були Олексій Никанорович Соколовський, Дмитро Гермогенович Віленський, Григорій Григорович Махів.

Олексій Соколовський – агроґрунтознавець, який написав понад 140 праць, присвячених вивченню фізико-хімічних властивостей ґрунту. Нині його ім'я носить Національний науковий центр «Інститут ґрунтознавства та агрохімії» Української академії аграрних наук – провідна науково-дослідна установа, напрямками діяльності якої є розробка теоретичних основ ґрунтознавства, агрохімії, раціонального використання ґрунтів, їхньої охорони і відтворення родючості, технологій застосування агрохімікатів і меліорантів. О. Н. Соколовський створив новий напрям у вивченні колоїдів ґрунту, став автором підручника з сільськогосподарського ґрунтознавства. Він працював професором Харківського сільськогосподарського інституту з 1924 р., був членом Харківського наукового товариства, приймав активну участь у його діяльності, у 1924 р. був головою ботанічної підсекції секції і природознавства ХНТ. Тому не дивно, що на сторінках журналу з'являється робота О. Соколовського «Ґрунтознавство на Україні» [11]. Крім того, після повернення з Першого міжнародного конгресу ґрунтознавців проф. О. Соколовський виступив з доповіддю «З подорожу до Англії і робота Міжнародної комісії по ґрунтознавству» на засіданні сільськогосподарської секції ХНТ, яка потім була надрукована (але вже під іншою назвою) у «Віснику сільськогосподарської науки».

Серед дописувачів «Вісника природознавства» був і відомий ґрунтознавець Д. Г. Віленський, який у 1924-го по 1930-й роки працював у Харкові на посаді завідувача кафедри сільськогосподарської ботаніки Харківського сільськогосподарського інституту. Відзначимо його

надзвичайно важливу з точки зору історії міжнародних контактів українських ґрунтознавців статтю у «Віснику природознавства», присвячену першому міжнародному конгресу ґрунтознавців в Америці [4]. Відомий дослідник аграрної історії України В. А. Вергунов слушно акцентує увагу на важливості вивчення професійних зібрань, зазначаючи, що «серед семи чинників, як методично необхідних щодо комплексного розгляду історії ґрунтознавства, один із кращих її представників І. В. Іванов на шосте місце ставить професійні зібрання ґрунтознавців у вигляді з'їздів конгресів і конференцій [2, с. 11]. У цьому контексті стаття Д. Г. Віленського у сукупності з іншими джерелами дозволила тому ж В. А. Вергуну у 2010 р. вперше в Україні скласти таблицю, в якій наведено перелік створених на конгресі комісій, та питань, які вони розробляли (дивись таблицю) [2, с. 14].

Робочі секції (комісії)	Питання, що розглядалися
<i>1. У справі вивчення механічного складу і фізичних властивостей ґрунту</i>	Підготовка зразків ґрунту для механічного аналізу, про поділ ґрунту на фракції за механічним складом; встановлення стандартних апаратів для механічного аналізу ґрунтових зразків; кращі методи визначення різних фізичних властивостей ґрунту
<i>2. У справі вивчення хімічного складу ґрунтів</i>	Способи виготовлення ґрунтових розчинів (витяжок); методи хімічного визначення кількості поживних речовин у ґрунті; чинники, від яких залежить кількість органічних речовин та азоту; реакція ґрунту і методи її визначення; вбирну здатність ґрунту
<i>3. У справі вивчення біології та біохімії ґрунту</i>	Методи мікробіологічного аналізу ґрунту; мікрофлора і фауна ґрунту; трансформація в ґрунтах азоту й органічних і мінеральних речовин
<i>4. У справі родючості ґрунту, номенклатури і картографії ґрунтів</i>	Живлення рослин; методи визначення родючості ґрунту шляхом прямих дослідів із рослинами
<i>5. У справі класифікації, номенклатури і картографії ґрунтів</i>	Класифікація ґрунтів: складання ґрунтової карти Європи, класифікації, номенклатури і картографування ґрунтів Америки, класифікації солончаків, солонців тощо
<i>6. У справі практичного ґрунтознавства</i>	Прикладне ґрунтознавство: меліорація (зрошенням, осушення), проведення доріг, закріплення ярів

З публікації Д. Г. Віленського формується досить ґрунтовне уявлення про те, як проходив конгрес і про ту роль, яку відігравали вітчизняні вчені у світовому ґрунтознавстві. Зокрема, Д. Г. Віленський зазначав, що «на всій роботі конгресу яскраво відчувався вплив нових ідей – ідей російської – «докучаївської», або, як її ще називають в Америці, «профільної» – школи ґрунтознавства, що не так ще давно

була майже зовсім одірваною од чужоземної науки» [4, с. 72]. Надзвичайно цікавими є особисті враження В. Г. Віленського, описані у цій публікації. від майже 30-денної поїздки, влаштованої спеціально для членів Конгресу після його закінчення, «для ознайомлення з ґрунтами і сільським господарством Америки».

Свідченням досягнень вітчизняного ґрунтознавства, в тому числі й українського, стало обрання на цьому конгресі «представника України проф. О. Н. Соколовського віце-президентом Першої Комісії Міжнародного Товариства – в справі вивчення механічного складу і фізичних властивостей ґрунту» [4, с. 73].

З тематики ґрунтознавства на сторінках «Вісника природознавства» друкувався й Григорій Махів – професор Харківського Сільськогосподарського Інституту, який очолював секцію ґрунтознавства Сільськогосподарського Наукового Комітету України. Для дослідження ґрунтів України було організовано 12 експедицій, результатом діяльності яких стала «Мапа ґрунтів України» (1925 рік). Наше дослідження доводить, що Григорій Махів був дійсним членом природничої секції Харківського наукового товариства підсумки (про що, між іншим, в історико-науковій літературі не згадується), друкованим органом якого був журнал «Вісник природознавства». В 1928 році в журналі виходить стаття проф. Г. Махова «Територіальні дослідження ґрунтів на Україні за період 1887–1927 рр. та їх найближчі перспективи» [8]. Ця стаття цікава для дослідників історії ґрунтознавства в Україні тим, що вона фактично є першою ґрунтовою працею, яка підводила підсумок багаторічним ґрунтознавчим дослідженням в Україні. З точки зору вивчення історії ґрунтознавства в цілому й в Україні зокрема це надзвичайно важливе джерело, без якого важко з'ясувати той історичний шлях, який пройшло ґрунтознавство України. Як пише відомий дослідник життя і наукової діяльності Г. Г. Махова В. А. Вергунов, «ім'я професора Григорія Махова (Махіва) визначного вітчизняного ґрунтознавства, методолога, одного з організаторів сільськогосподарської дослідної справи в УРСР, довгий час у повоєнній галузевій науковій літературі замовчувалось. Для вузького кола ґрунтознавців праці його завжди залишалися відомими, їх вивчали, але на низ ніхто не посилався, ніби такого вченого не існувало» [3, с. 257]. І причиною цього було те, що після 1945 р. він опинився на еміграції у США.

У статті, про яку йшла мова вище, Д. Г. Віленський зокрема писав, що «...Сполучені Штати йдуть на чолі всіх інших країн в справі класифікації та картографування ґрунтів» [4, с. 72]. Так от Г. Г. Махів був в Україні тим вченим-ґрунтознавцем, який у 1920-ті роки склав перші карти ґрунтів України в різних масштабах (1:2500000, 1:1000000).

До матеріалів досліджень, які тісно пов'язують рослинність України та особливості її ґрунтів, відноситься й публікація «Рослинність України» [6] члена природничої секції Харківського наукового товариства Є. М. Лавренка. Це доповідь, яка була зроблена на Першому міжнародному конгресі ґрунтознавців у Вашингтоні, який відбувся у червні 1927 р. Але попередньо матеріали цієї доповіді були заслухані й обговорені (тобто пройшли апробацію перед конгресом) у засіданні Ботанічної підсекції Природничої секції Харківського наукового товариства 3 квітня 1927 р. Як повідомляється у приписі до статті: «Автор мав на увазі – поставити рослинність України у певний зв'язок з чинниками загальнішого порядку (як от геологія, орографія, рельєф, клімат, ґрунти тощо)» [6, с. 24]. У підготовці цієї праці Є. М. Лавренко користувався численними цінними вказівками щодо ґрунтів України з боку Г. Г. Махова. Ця праця була надрукована також англійською мовою у шостому випуску Збірника доповідей I Всесвітнього конгресу ґрунтознавців під назвою «The Flora of Ukraine». Є. Лавренко у «Віснику природознавства» друкувався неодноразово. З питань досліджень зв'язку рослинності України з чинниками загального порядку (у тому числі й з ґрунтами) відзначимо з цих публікацій статтю «Болота України» [7].

Дотичними до проблем ґрунтознавства були й публікації С. П. Рудницького. Степан Львович Рудницький – український географ, землезнавець та картограф, надалі репресований. Член Харківського наукового товариства, він у 1927 і 1928 роках був редактором «Вісника природознавства». С. Рудницький є одним з засновників соціально-економічної та демографічної географії, в українській географії започаткував картографічний напрям. Лише деякі його роботи були опубліковані у «Віснику природознавства»: «Землезнання, як самостійна природнича наука» [10], «Досягнення географії України в 10-річчя Жовтневої Революції» [9] та інші. В останній праці С. П. Рудницький відзначає між іншим й значимість праць таких ґрунтознавців України, як О. Н. Соколовський, Д. Г. Віленський, Г. Г. Махів, А. Терниченко та ін., наводить найбільш вагомі здобутки українських ґрунтознавців. Зокрема, він вказує на те, що «видана за редакцією Махова карта ґрунтів України творить одну з світлих точок в спеціальній картографії наших земель» [9, с. 274].

Взагалі питання вивчення ґрунтів та їх впливу на рослинність, а звідси і на можливість використання у сільському господарстві, є постійними у багатьох публікаціях у «Віснику природознавства».

Багато публікацій впливали з доповідей, які робили члени Харківського наукового товариства на засіданнях секцій та підсекцій. Серед доповідей з аграрної тематики відзначимо, зокрема, доповідь І. О. Дахова «Аерофотоз'ємки на службі у сільського господарства»,

присвячену зовсім новій тоді галузі а саме аерофотозйомкам та їхнім застосуванням у сільському господарстві, зроблену ним у Лісовій підсекції Природничої секції ХНТ та надруковану потім у «Віснику природознавства», «Генетика, її сучасний стан та її найближчі завдання» – доповідач засл. проф. М. Ф. Білоусов; «Про організацію Всесоюзної сільськогосподарської академії наук ім. Леніна» – проф. А. Ярилов та інші.

«Вісник природознавства» є джерелом інформації про проведення різноманітних зібрань ґрунтознавців – республіканського, всесоюзного та міжнародних рівнів. Зокрема, знаходимо у ньому інформацію про проведення Першого міжнародного з'їзду ґрунтознавців та про підготовку Другого міжнародного з'їзду ґрунтознавців, який повинен був відбутися і відбувся у 1930 р. у Ленінграді тощо. У журналі друкувалися біографічні й бібліографічні матеріали та інформація про відомих вітчизняних ґрунтознавців, некрологи тощо, які є цінними джерелами вивчення історії вітчизняного ґрунтознавства.

Зрозуміло, що проблемами ґрунтознавства «Вісник природознавства» не обмежувався. Але цей напрям досліджень, розглянутий у даній статті, був найближчим до проблем сільського господарства України, що й хотілося висвітлити її авторам.

Підводячи підсумки, можна зазначити, що:

1. У широкому спектрі наукових публікацій на сторінках журналу «Вісник природознавства» вагоме місце відводилося публікаціям з ґрунтознавства та дотичних до нього природознавчим дослідженням, що мали важливе значення для розвитку аграрної науки.

2. Публікації з вище зазначених питань належали відомим вченим в галузі ґрунтознавства, географії, сільськогосподарської ботаніки, зокрема таким як О. Н. Соколовський, В. Г. Віленський, Є. М. Лавренко, С. П. Рудницький та ін.

3. Переважна більшість авторів публікацій з ґрунтознавства, сільськогосподарської ботаніки, географії належала членам Харківського наукового товариства, наукова та публікаційна діяльність яких забезпечувала високий науковий рівень та фаховість такого видання, як «Вісник природознавства».

4. Часопис Харківського наукового товариства «Вісник природознавства» є цінним джерелом з вивчення історії вітчизняного ґрунтознавства й аграрної історії в цілому.

Бібліографічні посилання

1. *Вергунов В.* Українське ґрунтознавство: історія становлення та розвитку у наукових школах, інститутизації і періодизації / В. Вергунов // Історія української науки на межі тисячоліть. – 2006. – Вип. 24. – С. 46–79.
2. *Вергунов В. А.* Міжнародні, всесоюзні, всеросійські та всеукраїнські з'їзди, конгреси, конференції як джерело вивчення історії ґрунтознавства в Украї-

- ні / В. А. Вергунов // Вісник Харківського національного аграрного університету ім. В. В. Докучаєва. – 2010 – №5. – С. 11–19.
3. *Вергунов В. А.* Нариси історії аграрної науки, освіти та техніки / В. А. Вергунов. – К., 2006. – 492 с.
 4. *Віленський Д.* Перший Міжнародний Конгрес Ґрунтознавців в Америці / Д.Віленський // Вісник природознавства. – 1927. – № 2. – С. 69–76.
 5. *Кушлакова В. В.* Від Українського наукового товариства до Харківського наукового товариства / В. В. Кушлакова // Вісник Дніпропетровського університету. – 2011. – Т. 19, №1–2. Серія: Історія і філософія науки і техніки. Вип. 19. – С. 129–137.
 6. *Лавренко Є.* Рослинність України / Є. Лавренко // Вісник природознавства. – 1927. – № 1. – С. 24–45.
 7. *Лавренко Є.* Болота України / Є. Лавренко // Вісник природознавства. – 1928. – № 3–4. – С. 141–156.
 8. *Махов Г.* Територіальні дослідження ґрунтів на Україні за період 1887–1927 рр. та їх найближчі перспективи / Г. Махов // Вісник природознавства. – 1928. – № 2. – С. 65–715.
 9. *Рудницький С.* Досягнення географії України в десятиріччя жовтневої революції / С. Рудницький // Вісник природознавства. – 1927. – № 5–6. – С.273–283.
 10. *Рудницький С.* Землезнання як самостійна природнича наука / С. Рудницький // Вісник природознавства. – 1927. – № 1. – С. 12–23.
 11. *Соколовський О.* Ґрунтознавство на Україні / О. Соколовський // Вісник природознавства – Х., 1927. – № 5–6. – С. 279–284.

Надійшла до редколегії 26.08.2012.

УДК 631.1.016:338.43:364.48.001.73''19''(447)

О. С. Каденюк

*Подільський державний аграрно-технічний університет
м. Кам'янець-Подільський*

ЕКОНОМІЧНІ ТА СОЦІАЛЬНІ ЗМІНИ У СТРУКТУРІ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ УКРАЇНИ У 20-Х РОКАХ XX ст.

У статті визначені чинники, що впливали на економічну та соціальну диференціацію українського селянства в період нової економічної політики.

Ключові слова: селянські господарства, соціально-економічна структура, диференціація, нова економічна політика.

В статье рассматриваются причины, которые повлияли на экономическую и социальную дифференциацию украинского крестьянства в период новой экономической политики.

Ключевые слова: крестьянские хозяйства, социально-экономическая структура, дифференциация, новая экономическая политика.

The article considers the factors which determined economic and social differentiation of Ukrainian peasants during the period of new economic policy.

Key words: peasant's household, social-economic structure, differentiation, new economic policy.

Вивчення ефективності діяльності нових форм господарювання у сільському господарстві сучасної України неможливе без переосмислення досвіду попереднього століття. Історична ретроспектива покликана убезпечити суспільство від можливих прорахунків минулого та створити цілісну концепцію нового господарського розвитку. У цьому контексті, неоціненною за своїм надбанням виступає практика діяльності селянських господарств в Україні періоду нової економічної політики.

Наприкінці 20-х років XX ст. розгорнулися гострі дискусії щодо питання економічної диференціації селянства. Прихильники сімейно-побутової школи опиралися на традиції земської статистики, шукали в першу чергу ознаки виробничо-демографічної диференціації господарств по числу душ у родині, числу працівників, площі посівів, поголів'ю худоби. Так, Г. І. Баскін стверджував, що йшла не диференціація, а здібнювання господарств, викликане довгостроковими наслідками голоду 1921 року [1]. А. Н. Челінцев указував, що диференціація відбувалася в основному в південних районах екстенсивних зернових господарств, тоді як в інших районах відбувалося вирівнювання селянських господарств [16].

М. Д. Кондратьєв уважав основними факторами, що сприяють диференціації минулого, ринок, техніку, оренду, малоземелля, аграрне переселення [6]. Іншу позицію займали статистики, прихильники соціально-класових причин розшарування [8].

У цій суперечці цікава позиція О. В. Чаянова, що зміг вибрати власний підхід. Опираючись на підсумки динамічних переписів і виробничо-демографічного аналізу диференціації, зробленого земськими статистиками й організаційно-виробничою школою, він показав, що диференціація селянства в 1920-і роки радикально відрізнялася від дореволюційної [14]. В умовах коли зникли великі поміщицькі й капіталістичні господарства, диференціація, на думку О. В. Чаянова, виникла внаслідок невідповідності двох видів господарств: натуральних і простих товарних [15]. Перебудовуючись із натурального в товарне селянство починало мігрувати, відповідно диференціювалося. І при цьому розшарування виступало, не як соціально-класовий процес серед селянства, а як відщиплення від основного масиву сімейно-трудова господарств. Він висунув багатофакторну схему диференціації селянства за виробничими та соціальними ознаками.

В Україні, у 20-і роки економісти-аграрники, такі як А. Р. Рєзніков, Н. П. Коротков, В. М. Соловейчик, К. С. Кононенко, А. Ф. Дідусенко й ін. займалися висвітленням питання розвитку сільського господарства в цілому й питаннями диференціації селянства зокрема. Їхня програма дій зводилася в контексті нової економічної політики до: 1) вдосконалення земельного законодавства; 2) сприяння розвитку самостійності підприємництва на селі.

Питаннями розвитку сільського господарства, особливо його індивідуального сектора займався Н. П. Коротков. «Відсталість нашої країни й зокрема сільського господарства й крайня складність сучасної економічної думки, особливо ставлять перед нами питання про можливість дії на селянські індивідуальні господарства в змісті його раціоналізації» [7].

Сільськогосподарське виробництво у своїй більшості було зосереджено до весни 1927 р. в руках індивідуальних господарств, кількість яких становила 5110,6 тисяч, з населенням в 24 875,5 тисяч чол. [13, арк. 8].

Суспільний сектор охоплював 2 % сільського населення, і близько 4 % земельного фонду України. В 1928 р. кількість індивідуальних господарств у республіці зросла й становила 5 173 776, в яких працювало 25 222 032 чол., число господарств з найманими робітниками – 99 985, усього найманих робітників налічувалося на цей період – 106 401 чол. [5, арк. 22]. За природними і екологічними ознаками Україна була розділена на два основних регіони: Степ і Лісостеп, в останньому виділено три райони: Полісся, Правобережжя й Лівобережжя. До кінця 1928 р. в Поліссі налічувалося 515862 господарства, у яких було 2 643 417 чол., господарств із найманими робітниками 11 525, у яких використовувалося 11 893 найманих робітників [5, арк.1]. На Правобережжі – 1 725 710 господарств із населенням 7 899 934 чол.; господарств із найманою робочою силою – 20 993, усього найманих робітників 22 631 [5, 3]. У степовій смузі в обстежених Дніпропетровській і Запорізькій губерніях, було 324 572 одноосібних господарства з населенням 2 009 104 чол., де використовувалося 8 863 найманих робітників у 7616 господарствах [5, 6]. На Лівобережжі всього налічувалося 1 226 290 одноосібних господарств із 6 417 044 чол. населення, де працювало в 41 910 господарствах 42 047 найманих робітників [5, арк. 11].

Як бачимо, продуктивні сили в період нової економічної політики супроводжуються безперервним процесом розшарування села. З одного боку, відбувалося зміцнення й розвиток заможних господарств, з іншого – збільшення малоземельних груп. Цей процес відбувався в основному за рахунок різної забезпеченості засобами виробництва різних груп селянства.

Важливу роль у диференціації селянства України відігравав такий фактор, як щільність сільськогосподарського населення на 1 кв. км. Найбільш висока вона була на Правобережжі – 73 чол. на 1 кв. км, тобто цей район був найбільше густонаселеним. Що й викликало проведення заходів по переселенню селян з густонаселених районів у менш населені, як України, так і РСФРР [13, арк. 4].

Так, відповідно до плану заходів НКЗ УСРР в 1926–1927 рр. передбачалося з Коростенської, Волинської, Шепетовської, Проскуровської, Кам'янецької, Могилівської, Тульчинської, Одеської округ, куди входили 45 районів (щільність сільськогосподарського населення в яких становила від 77 до 125 чол. при середньому по Україні 64 чол.) переселити в 1926–1927 рр. 3 080 дворів, у 1927–1928 рр. – 14 130, у 1928–1929 рр. – 7 900 [11, арк. 144]. Підвищена щільність населення впливала на площу землекористування. У цих районах вона становила близько 2 дес., у той час як у цілому по Україні доходила до 3,6 дес. [11, арк. 147]

При цьому соціальний склад селянства був наступний: 60 % бідняцьких господарств, які не мали робочої худоби й сільськогосподарського інвентарю, а це у свою чергу приводило до великого числа надлишку сільськогосподарських робітників, що також негативно впливало на процес кооперування сільського господарства.

Тому в даних округах було охоплено різними видами кооперації всього 11 % сільського населення, проти 27,8 % у середньому по республіці [12, арк. 165]. У силу таких причин Лісостепова частина України ще задовго до Жовтневої революції стала центром виселення. Про розміри переселення свідчать дані Бюро Південноруської Земської переселенської організації. За матеріалами цієї організації, за межі України було переселено в період 1896–1905 рр. 339 080 чол., у 1906–1912 рр. – 760 852 чол., головним чином переважало виселення сільськогосподарського населення з Правобережжя, Київської й Волинської губерній [9, с. 5].

Слід зазначити, що помітний переселенський рух спостерігався й у Степовій смузі, з Херсонської області в цілому було переселено 118 881 чол. [12, арк. 165]. Очевидно, у степу це було викликано зворотним припливом емігрантів, що не зуміли освоїтися в районі в силу наявності великої кількості великих володінь, закритих для вільного заселення. Перенаселеність, як бачимо, – це один з факторів, що впливають на розвиток аграрного сектора. Так, на 1927 р. налічувалося в Поліссі, Лісостепу й особливо на Правобережжі надлишкового сільськогосподарського населення понад 5,2 млн. чол. [10, арк. 45].

З моменту прийняття нової економічної політики, з відродженням промисловості й торгівлі, переходом до нової податкової системи в сільському господарстві, приплив робочої сили в міста неухильно

став зростати. Біржі праці за 1924 р. відзначають посилення тяги сільського населення в міста [3, арк. 2]. Основними причинами, що зумовили даний процес, була наявність лишків праці в сільському господарстві.

Як констатував X Всеукраїнський з'їзд рад, до кінця 1926 р. відбудовний процес сільського господарства України характеризується його закінченням. За цей період воно в основному досягло свого довоєнного рівня. Так, посівна площа становила 21 669 тис. десятин або 105,8 % площі 1916 р., посівна площа селянських господарств за цей період досягла 124,0 % площі 1916 р. Загальна чисельність худоби дорівнювала 105,5 % до 1916 р., зокрема ВРХ – 112,5 %, вівці – 138,5 %, коні в Лісостепу – 103,2 % і в Степу – 69,3 % [10, арк. 45]. Зросла загальна продукція сільського господарства. Вартість її в довоєнних цінах в 1926 р. становила 2032 млн. рублів або 95,7 % продукції 1913 р. Товарна частина продукції рівнялася 536,84 млн. рублів або 75,1 % від 1913 р. [3, арк. 2].

Число господарств без посівів, що мали до 2 дес. у 1926 р., у порівнянні з 1923 р. зменшилося – з 40,6 % до 32,4 % [10, арк. 32], так само зменшилося число господарств, що не мали робочої худоби. На ґрунті загального розвитку села міцніли господарства й незаможницького селянства. Так, кількість господарств, що не мали робочої худоби, у 1926 р. зменшилася з 46,2 % до 44,6 %, а кількість господарств, що не мали сільськогосподарського реманенту, – з 41,8% до 39,7 % [3, арк.33].

Негативні наслідки дрібності селянського землекористування збільшувалися сильно вираженим невідповідним землеустроєм й заплутаністю земельних відносин. Формою землекористування до 1928р. була черезполосиця. Хутори мали найбільше поширення в Поліссі, що обумовлювалося переважно природними умовами. Відрубна форма мала помітне поширення на Лівобережжі й у Степу як результат посиленого столипінського землевпорядження.

Найбільша роздрібленість землекористування спостерігається в Поліссі, де тільки 52,2 % господарств мали землю в 1–6 смугах; у 32,1% господарств землекористування було розкидане в 7–15 смугах, і нарешті, 9,7 % мали землю в 15 і більше смугах. Трохи краще склалися питання з землекористуванням на Правобережжі, де відсоток господарств користувалися землею в 1–6 смугах досягав 86,1 %.

У найбільш компактному стані перебувало землекористування Степового селянського господарства. Однак, у цьому районі особливо сильно виявився інший недолік – далекоземелля, обумовлене великими сільськими поселеннями.

Не менше 42,3 % селянських дворів, як показав наш розрахунок, у Степу страждало від далекоземелля. Причому, нерідко були випадки, коли землекористування двору було віддалене на 25–30 км.

Подібна землевпорядкованість негативно позначалося на всіх селянських господарствах і особливо на малоземельних.

Не маючи можливостей для ведення відчутних агротехнічних поліпшень, ця група господарств змушена була вести найбільш відстале споживче господарство. За таких умов тут було зосереджено до 31 % сільського господарства населення й близько 20 % орної землі (Полісся – 18,3 %, Правобережжя – 23,5%, Лівобережжя – 23,4 %, Степ – 15,2%) [3, арк. 34], тому не могла впливати на загальну продуктивність сільського господарства, його товарність, платоспроможність.

Якщо припустити, що навіть вся посівна площа бідняцького господарства, у середньому по Україні становила 1,5 десятин на господарство й була зайнята хлібами, то при валовому зборі в 75 пудів (цифра 75 пудів узята нами в середньому з аналізу даних селянських господарств по економічних районах України за 1926 р.) [3, арк. 44]. Таке господарство, мабуть, не могло обійтися своїм зерном для посіву й прокормити біля 4-х (у середньому) членів родини й приблизно 1,5 голів худоби (у перекладі на велику рогату худобу).

Розвиток сільського господарства нерозривно пов'язаний з купівельною спроможністю селянства, і цьому мав сприяти сільськогосподарський кредит, основним завданням якого була підтримка й розвиток малопотужних і середняцьких селянських господарств. Для малопотужних господарств встановлювалися принципи пільгового кредитування. При цьому враховувалися сприятливі умови розвитку основних галузей сільського господарства. Практична робота кожної установи сільськогосподарського кредиту, насамперед, переслідувала завдання стимулювання поступової реорганізації селянського господарства в напрямку кооперування.

З метою підтримки малопотужних позичальників процентні ставки, установлені Центральним сільськогосподарським банком, були побудовані таким чином, що вони направлялися у бік здешевлення кредиту по довгострокових позичках на 0,5 % і по конкретних позичках на 1 % у порівнянні з іншими позичальниками [13, арк. 9]. Таке положення було спрямовано на користь колективних господарств, з метою їхнього стимулювання.

Соціальна структура колективів була неоднорідною: на 1 жовтня 1928 р. біднота становила 48,5 %, середняки – 15 %, нижчесьередняцький прошарок селянства – 34,5 %, вищесередняцький – 2% [4, арк. 20]. До загальної земельної площі на Україні колективи становили 3,1 %, до загального числа населення – 2,3 %, до загального числа дворів – 2,3 % [4, арк. 28]. Виходячи з цього й було різне відношення різних

груп селян до елементів колективного перетворення сільського господарства. Так, бідняк у своїй більшості засвоїв, що держава через колектив для нього створює більше сприятливі матеріальні й побутові умови існування. Зміна політики у бік більшого економічного тиску на заможну частину села й пряма або непряма участь у цьому активі бідноти ще більше налаштовувало заможних проти бідноти й загострювало відносини в сільському господарстві. У степу у зв'язку з натиском на заможні шари селянства спостерігалось відмова від оранки й оренди землі, що мотивувалося підвищенням податку й необхідністю через це згортати господарство.

У дійсності заможному селянинові при недороді й підвищеному податку тримати зайвих коней стало мало вигідним, а здавати засоби виробництва в наймання ставало небезпечно. Тому із землею, але без засобів та інвентарю при наявності допомоги держави, бідняк шукає вихід у колективізації. Характерною рисою для більшості бідноти, що вступила, у колективне господарство (колгоспи), є заява члена товариства спільної обробки землі «Селянин» на Херсонщині: «...господарюю багато років. Погано було при неврожаї, але все-таки жив. Останні два роки стало невмоготу. Став здавати частину землі. Колись було, немає селян, кинешся до імущого, і дістанеш, а зараз говорять, що не дадуть, тому що самим не вистачає. Кинувся до держави за кредитом на коня, не дали, говорять, – «ти дядько в колектив вступай або організує його, тоді одержиш» [2, арк. 47].

Там же на Херсонщині член товариства спільної обробки землі «Незаможник» говорить: «У колектив я пішов тому, що жити стало важче: раніше я здавав частину землі, а частину засівав, а зараз вони землі не беруть, ні насіння немає. Вступив тому, що допомогу дають організованій бідноті» [2, арк. 72].

Так вважала значна частина тих, хто вступав у колектив, особливо в Степу, тому що колективи в першу чергу забезпечувалися продовольством, і це також служило стимулом вступу в організації об'єднань. Про це свідчить той факт, що з 3-х обстежуваних союзів на Херсонщині його члени заявили: «Якщо держава не допоможе нам продовольством ми ліквідуємо колгосп і розійдемося» [2, арк. 86].

Середняки в більшості випадків вступали у машинно-тракторні товариства, їх цікавила машина, також кредит на тяглову силу. Середняк рідко вносив у колгосп за рахунок капіталів своє майно й рідко його усуспільнював на 100 %. Він стояв між своїм і колективним господарством, і не вносив свій пай повністю доти, поки його не внесуть повністю незаможники.

Так, згідно з обстеженням Наркомзема УСРР по Вінницькому окрузі, була виявлена тенденція у середняцтва, організовувати колгоспи винятково зі складу середняків [2, арк. 87]. У тих же матеріалах

обстеження по Проскурівській окрузі зафіксована заява середняків, в якій йдеться, що якщо в наступні роки держава з них буде брати додаткові податки, вони всі підуть у колгосп [2, арк. 88].

Подібна характеристика не може бути віднесена до всіх середняцьких шарів, але вона була властивою для більшості тих, хто вступав у колгосп, у період 20-х років до початку масової колективізації.

Таким чином, зростання диференціації селянських господарств, аграрна перенасиченість, неможливість індивідуальними зусиллями не тільки конкурувати на ринку із заможними селянами, але й довести продуктивність свого господарства до задоволення споживчих потреб, – усе це сприяло й змушувало селянську бідноту ставати на шлях об'єднання в сільськогосподарські колективи.

Однак, цього об'єднання було недостатньо, необхідно було направити їхню виробничу діяльність на залучення до сільськогосподарської кооперації, що впливала головним чином на ринкові відносини в індивідуальному селянському господарстві, також розвивала процеси пов'язані з виробничим постачанням, збутом й переробкою сільськогосподарської продукції, залученням селянських мас у сферу ринкового обігу, чим стимулювалося не тільки підвищення товарності селянських господарств, але й сприяння вдосконалюванню трудових процесів, тобто пошуку шляхів органічного розвитку господарських форм, змін соціально-економічної структури українського села.

Бібліографічні посилання

1. Баскин Г. И. Влияние урожая на дифференциацию крестьянского хозяйства / Г. И. Баскин // Пути сельского хозяйства – 1927. – №4. – С. 96–102.
2. Державний архів Російської Федерації (далі – ЦАРФ) – Ф. 374, оп. 9, спр.353.
3. ДАРФ – Ф. 478, оп.1, спр. 1589.
4. ДАРФ – Ф.1562, оп.70, спр. 796.
5. ДАРФ – Ф. 1562, оп. 72, спр. 161.
6. Кондратьев Н. Д. К вопросу о дифференциации деревни / Н. Д. Кондратьев // Пути сельского хозяйства – 1927. – №5. – С. 123–128.
7. Коротков Н. П. Современные вопросы организации крестьянского хозяйства в связи с обобществленной агрономией. Изд. сельхозкредитсоюз / Н. П. Коротков. – Мариуполь., 1927. – 32 с.
8. Немчинов В. С. О социально-экономических группировках крестьянских хозяйств / В. С. Немчинов. В 6-ти томах. Т. 1. – М., 1967. – С. 63–84.
9. Сельское хозяйство Украины. Изд. НКЗ УССР. – К., 1923. – 24 с.
10. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 27, оп. 7, спр. 16.
11. ЦДАВО – Ф. 337, оп. 1, т. 2, спр. 4345.
12. ЦДАВО – Ф. 374, оп. 9, спр. 343.
13. ЦДАВО – Ф. 337, оп. 1, т. 3, спр. 5725.

14. Чаянов А. В. О дифференциации крестьянского хозяйства / А. В. Чаянов // Крестьянское хозяйство. – М., 1989. – С. 144–159.
15. Чаянов А. В. Очерки по экономике трудового сельского хозяйства / А. В. Чаянов. – М., 1924. – С. 150–152.
16. Челинцев А. И. К вопросу о дифференциации крестьянского хозяйства // Пути сельского хозяйства – 1927. – №3. – С. 114–132.

Надійшла до редколегії 15.08.2012.

УДК 94 (477) – 058.232.6 «1921/1939»

О. В. Бойко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

БОРЬБА УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА ЗА СВОЇ РЕЛІГІЙНІ ПРАВА У 1920–1930-х рр.

Досліджено напрямки, методи та наслідки боротьби українського селянства за свої релігійні права у 1920–1930-х рр.

Ключові слова: селянство, православна Церква, радянська влада, антирелігійна політика, опір, методи боротьби.

Исследованы направления, методы и последствия борьбы украинского крестьянства за свои религиозные права в 1920–1930-х гг.

Ключевые слова: крестьянство, православная Церковь, советская власть, антирелигиозная политика, сопротивление, методы борьбы.

Ways, methods and consequences of the struggle of Ukrainian peasantry for the religious rights in the 1920–1930-ies are investigated.

Key words: peasantry, Orthodox Church, soviet authority, antireligious policy, resistance, methods of the struggle.

Аналіз традиційного селянського укладу життя допомагає визначити величезний вплив релігії на всі сфери життєдіяльності українського селянина. Це стосувалося не лише його поведінки в сім'ї та суспільстві, у будні та свята, але й у формуванні особливого ставлення до господарської діяльності. Щоб здобути Божу прихильність, йому доводилося не лише самовіддано працювати, але й шанувати природні та надприродні сили. Відтак надзвичайно глибока релігійність стала однією з характерних рис духовної самобутності українця, непохитність і тривалість яких були перевірені протягом не одного століття. Та жодні духовні потрясіння, які будь-коли пережив український народ, не можуть зрівнятися з тим, що очікувало на віруючих з приходом до влади в Україні більшовиків з їх відкрито ворожим ставленням до релігії та Церкви.

Сповідуючи «войовничий атеїзм», нова радянська влада розпочала відверту боротьбу проти релігії, Церкви та віруючих. У хід ішли всі можливі засоби та методи: законодавчі ініціативи щодо обмеження впливу Церкви на життя людей, ліквідація храмів, зняття дзвонів, спалення ікон, вилучення церковних цінностей, економічний, зокрема, податковий тиск на церковні общини та духовенство, примусові дії щодо закриття церков і зняття священиками сану, повсюдне використання агітаційно-пропагандистських заходів, позбавлення політичних прав духовенства та віруючих, репресії проти них (ув'язнення, заслання, розстріли тощо). Наруга більшовиків над Церквою та її служителями, правами та почуттями віруючих не могли не викликати суспільної протидії, особливо у середовищі українського селянства.

Проблема громадського опору антирелігійній політиці більшовиків у 1920–1930-х рр. частково знайшла висвітлення у працях О. Ігнатуши, А. Киридон, Р. Конквеста, В. Силантьєва, Е. Слободянюк [30; 31; 32; 34; 35], а також у дослідженнях автора даної статті [1–5]. Проте вважаємо за доцільне більш комплексно і акцентовано розглянути опір селян насильницькій атеїзації у міжвоєнний період. Тож мета статті – дослідити напрямки, методи та наслідки боротьби українського селянства за свої релігійні права упродовж 1920–1930-х рр.

Утілення в життя атеїстичного курсу радянської влади з самого початку відбувалося з великими труднощами, бо релігія глибоко вкоренилася у свідомість та побут людей. Тому, усвідомлюючи це, нове політичне керівництво закликала вести боротьбу з релігією та Церквою виважено, без застосування сили. У 1919–1920 рр. РНК УСРР видала низку декретів, якими значно звужувалися економічні можливості Церкви, яка втрачала власність, банківські рахунки, права метрикації, реквізувалося майно та землі монастирів, а за допомогою податкових утисків релігійних общин і духовенства більшовики хотіли добитися закриття церков і примусити священиків зректися сану.

Чи не найпоширенішим методом боротьби з подібними економічними утисками влади були численні скарги сільських релігійних громад про надмірне оподаткування церков, духовенства, неправильне стягнення страховки. Особливо активізувався потік подібних заяв, скарг і клопотань під час антирелігійного наступу 1929–1930 рр. Наприклад, у 1929–1930 рр. скарги про невинуватено великі податки з храмів подали церковні общини сіл Слань-Заган і Коларівка Мелітопольської округи, в Гуляйполі на Запоріжчині віруючі скаржилися на зависької страхові платежі [36, арк. 49; 37, арк. 74, 80, 183], а селяни Когутівки Первомайської округи – на сільраду, яка примушувала релігійну общину відмовитися від церкви, залякуючи штрафами і податками [38, арк. 5].

Наскільки дієвим був такий метод протидії – важко сказати однозначно, бо далеко не завжди подібні дії призводили до очікуваних результатів. Приміром, Діївським РВК Катеринославської округи у 1924р. були відхилені клопотання церковних общин сіл Діївки-1, Діївки-2 та Сухачівки щодо зниження квартплати зі священників [18, арк. 109]. Та все ж частину із них органи розгляду апеляційних звернень задовольняли. Так, уже в 1925 р. Катеринославський окрвиконком, констатує наплив великої кількості скарг про неправильне обкладання податками служителів культу і молитовних споруд, повідомляв про неприпустимість таких випадків [23, арк. 77].

Щоправда, органи розгляду апеляційних звернень не завжди керувалися принципами «справедливості» та «законності», а розв'язували проблеми відповідно до партійної стратегії у справах релігії та церкви. Дотримуючись політики церковного розколу, вони пильнували за тим, щоб скарги представників лояльних до влади церковних утворень (Діяльної Христової Церкви, синодальної, соборно-єпископської церкви) розглядалися уважніше, а у разі справедливості – задовольнялися [20, арк. 260]. Натомість про аналогічні дії по відношенню до тихонівських і автокефальних служителів культу мова навіть не велася. Через це серед релігійних общин у 1920-х рр. поширеним був своєрідний метод мінімізації політико-економічного тиску, коли парафії, підпорядковані Патріарху Тихону, безперешкодно реєструвалися за статутами обновленської церкви, при цьому грошові витрати на реєстрацію та подальші податкові виплати були нижчими [2, с. 325–326].

Ще одним методом протидії економічному тиску було проведення членами общин добровільних зборів коштів на церковні потреби, побудову або добудову церков, і, щонайголовніше, – на ремонт храмових приміщень, адже у разі занедбаності молитовні власті мали право розірвати угоду оренди й остаточно відібрати її у віруючих. Однією з таких кампаній був масштабний збір коштів на ремонт храмів і матеріальну підтримку духовенства у серпні 1923 р. по всій Одеській губернії [29, арк. 135].

Значну матеріальну допомогу православним парафіям надавали сільські кооператори, непмани, які іноді сплачували борги релігійних громад. Так, голова Запорізького окрввідділу ДПУ в 1926 р. повідомляв про випадки, «коли кооперація викупає векселі церкви, сплачує векселі, видані на ремонт церкви». Попри перешкоди властей, високі податкові тарифи, зусиллями селян християн нерідко будувалися церкви [2, с. 329–330].

З появою постанови ВУЦВК про вилучення церковних цінностей для реалізації і допомоги голодуючим від 8 березня 1922 р. розпочалася атака влади на церкву, наслідками якої стали не тільки безпосереднє вилучення коштовностей із храмів, але й адміністративно-репресивні

заходи щодо священників та віруючих. Специфічних рис набув спротив людей кампанії вилучення церковних цінностей. Намагаючись залишити святі реліквії в церквах, місцеве населення часто пропонувало комісіям з вилучення відкупитися грошима чи обміняти коштовності на продукти, зокрема хліб [47, с. 68; 39, арк. 37]. Під час голодних 1921–1923 рр. нерідкими були відмови віруючих віддавати церковні речі для допомоги голодуючим, укривання церковних цінностей та інвентарних книг. До того ж фіксувалися такі прояви невдоволення селян вилученням храмових цінностей у вигляді плачів, негативних висловлювань, що впливало на оточуючих, перетворюючи церкву в їхній свідомості на жертву більшовицького терору. Приміром, у 1922р. в Юр'ївській та Коханівській волостях Павлоградського повіту місцеві партосередки засвідчили численні нарікання віруючих відносно конфіскації коштовного храмового майна [9, арк. 131–132].

У ході зазначеної кампанії 1922 р. вперше з'явилася стихійна протидія селян, яка «підігрівалася» загальними антибільшовицькими настроями. Рішучість, а місцями надзвичайну гостроту боротьби селян можна пов'язати із тим, що під час громадянської війни вони пізнали не лише жорстокість «червоного» та «білого» терору, але й свободу, зокрема, незалежність від будь-якої влади, отримали досвід боротьби за свою землю, а тому знаходили сили для протистояння насильницьким вилученням культових речей. Так, у с. Тритузне Катеринославського повіту на загальних зборах селян було вирішено не віддавати цінності комітету допомоги голодуючим [10, арк. 7]. Не допустили вилучення церковних речей і селяни Ново-Павлівки Павлоградського повіту, які дві доби боронили золоті чаші [14, арк. 108]; лише завдяки озброєним загонам міліції вдалося приборкати хвилю гніву селян на ґрунті вилучення цінностей у селах Херсонського, Первомайського та Вознесенського повітів Одеської губернії [28, арк. 54, 59, 66; 26, арк. 144].

Масштаби опору цій державній кампанії важко оцінити однозначно. Р. Конквест, приміром, характеризує опір селян як доволі відчутний, посиляючись на інформацію з газети «Правда» від 20 квітня 1922р. про 1400 сутичок біля церков; В. Пашенко вважає такі цифри явним перебільшенням; П. Воля, проаналізувавши 541 повідомлення у центральних і регіональних газетах, стверджує про переважно безконфліктні передачі цінностей – 315, або 58,2 %, активний спротив же констатується лише у 86 випадках (16 %) [4, с. 84].

Вилучення церковних реліквій тривали і надалі, хоча й не такими ударними темпами, як у 1922 р., викликаючи неприховане обурення людей. Ось лише кілька промовистих прикладів: у 1924 р. значне невдоволення селян Бердянської округи було викликане антирелігійною пропагандою та спаленням ікон [8, с. 137]; в одному із сіл Одеської

округи в 1925 р. 500 селян перешкоджали конфіскації оновленої ікони, влаштувавши погоню зі стрільниною [42, арк. 55]; в 1926 р. з приводу вилучення золотої чаші сталася сутичка у с. Ковпаківці Котовського району Катеринославської губернії між селянами та комісією з вилучення цінностей разом з міліцією [15, арк. 5].

З не меншим завзяттям селяни захищали духовенство, яке зазнавало утисків економічного, соціального, політичного характеру, глузування в радянській пресі, знущань у тюремних установах. Рятуючи панотців від брутальних дій влади, селяни писали заяви та скарги до різних інстанцій. Відомим способом допомоги духовенству були спроби селян повернути їм відібрані будинки та майно. Випадки вертання священнослужителям їхніх колишніх помешкань, які влада перетворювала на державні заклади, були зафіксовані місцевими ліквідками в 1923 р. на Катеринославщині [22, арк. 7]; в 1926 р. – у Хортицькому районі Запоріжчини [24, арк. 28]. У партійних звітах міститься чимало повідомлень про виділення селянами земельних ділянок для священників, допомогу віруючих у веденні їхнього господарства. Священик Д. Галевич у своїх листах в 1924 р. відверто визнавав: «якби не окремі парафіяни, які... допомагають мені в матеріальному відношенні... то довелося б відмовитися від священства» [1, с. 75].

Зневіра людей у справедливість, низька ефективність законних методів захисту духовенства спонукали селян до рішучіших дій. Спроби місцевих властей виселити священників з їхніх домівок часом виливались у заворушення як, наприклад, у вересні 1922 р. в Юр'ївській волості Павлоградського повіту [13, арк. 81] чи в 1925 р., коли в одному із сіл Катеринославської округи під час спроби конфіскувати у священника будинок з меблями розлючена юрба селян, що зібралася на підтримку святого отця, врятувала всі його речі та меблі, спочатку повиносивши з приміщень до власних домівок, а потім – до його нового помешкання [12, арк. 24–25].

Значно складнішою виявилася справа визволення духовенства з-під арешту, для чого більшовики знаходили різноманітні приводи: розкуркулення, «контрреволюційна» агітація, участь в антирадянських організаціях, ухилення від податків, організація незаконних зборів коштів, зібрань тощо. Такими, приміром, були невдалі спроби звільнити заарештованих священників у с. Березівка Долинського району на Криворіжжі (1929 р.) та в с. Добровілля Близнюківського району (сучасна Харківщина) (1930 р.) під час т. зв. «баб'ячих бунтів» [46, арк. 67; 19, арк. 470]. Більш успішним був виступ віруючих у с. Обертасові Зінов'ївського округу в 1930 р., де зрештою вдалося визволити служителей культу з-під варті. У 1937 р. селяни Карнаухівки (біля Дніпродзержинська), спокушаючи долю, тривалий час переховували від репресій настоятеля церкви о. Григорія [4, с. 84].

Економічний тиск поєднувався з одвертою фізичною розправою під час вилучення та знесення православних храмів, завдяки яким віруючі задовольняли свої духовні потреби. Уже в перші пореволюційні роки в Україні були закриті ті церкви, що знаходилися при освітніх та громадських закладах (семинаріях, училищах, гімназіях, інститутах, лікарнях, тюрмах). У 1929–1930 рр. з початком нового наступу на релігію та церкву значно збільшилася кількість зліквідованих культових споруд. Проте найбільшого розмаху процес закриття церков досяг у 1933–1936 рр., коли в Україні було закрито або зруйновано 75–80 % діючих на той момент православних храмів.

Для захисту культових споруд та їх майна під час активізації антирелігійних сил селяни використовували вже перевірений засіб – подання скарг. І хоча його інтенсивність суттєво впала після голодомору, проте, навіть наприкінці 1930-х років дехто з віруючих не втратив сподівань на справедливе вирішення церковних проблем, продовжуючи звертатися до різних установ [3, с. 75].

Відстоюючи свої права та свободи, православні храми, церковні цінності, ікони, дзвони, віруючі вдавалися до радикальніших форм опору: стихійних невдоволень, волинок, т. зв. «баб'ячих бунтів», відкритих масових виступів, і навіть збройних сутичок з радянськими правоохоронцями. На ґрунті вилучення храмів нерідко траплялися й гучні інциденти, що підтверджують факти заворушень віруючих селян унаслідок закриття двох монастирів на Одещині в 1923 р., які супроводжувалися антисемітськими настроями [40, арк. 52], а в 1930 р. одеське ДПУ відзначало тенденції до самовільного відібрання віруючими закритих раніше церков [44, арк. 202]. У дні Великодня 1930 р. повсюдно в Україні були зафіксовані масові виступи у селах Сумської, Первомайської, Чернігівської, Полтавської, Миколаївської, Сталінської, Маріупольської, Прилуцької округ, які переважно стосувалися вимог відкрити раніше зачинені церкви [4, с. 84]. Так, у с. Ялти Мангушівського району Маріупольської округи 300 селян вимагали відкриття церкви, а в Поповці Берестоватівського району юрба намагалася протидіяти переобладнанню місцевого храму на сільський клуб [44, арк. 193].

Любов і пошана людей до своїх святинь не згасали і в 1930-х рр. Приміром, у 1937 р. в Дніпродзержинському районі пожежні бригади сіл Романкове та Карнаухівка відмовилися виконувати доручення властей розібрати місцеві церкви [6, с. 74]. Навіть після закриття храму та його перетворення на культурно-освітній заклад частина віруючих вважала це місце святим і відмовлялася заходити до нього. Подібна ситуація, приміром, мала місце у с. Степанівка Цареводарівського району Бердянської округи, де мешканці ігнорували відвідування місцевого театру, створеного у приміщенні колишньої церкви [3, с. 76].

Неабиякий протест віруючих викликала кампанія з конфіскації церковних дзвонів у 1929–1930 рр. Несподівано рішучими та сміливими виявилися самостійні спроби селян завадити проведенню подібних заходів. Приміром, 12 січня 1930 р. резонансний інцидент стався в с.Злинка Зінов'ївського округу під час спроби комсомольців зняти дзвони з двох місцевих храмів. Швидко «зібрався натовп з 400 жінок, озброєних ціпками та камінням. Натовп кинувся на комсомольців і почав бити їх. Для ліквідації експесу була викликана територіальна рота..., яка в повному бойовому озброєнні оточила церкву, розпочала стрільянину в повітря. Натовп був розігнаний» [43, арк. 1].

Відзначимо цілу низку загальних методів протидії, спрямованих на заперечення атеїстичної ідеології більшовиків і підвищення релігійності населення. Для цього пускалися в діло різного роду висловлювання, чутки, листівки релігійного змісту з антирадянським «присмаком», «чудеса» та ін. Дієвою зброєю супротивників «соціалізації» українського села були листівки, які виявилися своєрідною відповіддю на проникнення у радянське суспільство атеїстичних поглядів. Власноруч написані віруючими, вони сприяли передачі релігійних поглядів, а застосування так би мовити «ланцюгової реакції» підвищувало ефективність їх розповсюдження. Кількість таких листівок помітно збільшилася наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр., під час колективізації й чергового антирелігійного наступу. Наведемо зміст однієї з листівок, знайдених у с. Ново-Павлівці Межевського району Дніпропетровської округи: «Граждане, вы слышали, что папа римский объявил крестный поход за издевательства над религией народа. За это дело должны все верующие встать и не смотреть, как насмехается над нами молодняк, который сбрасывает колокола, наученный жидовской коммуной. Горе будет тем, кто предает хлеборобов» [45, арк. 58].

Релігійне пожвавлення населення викликало також оновлення ікон і хрестів. Подібні «чудеса» часто ставали об'єктами паломництва віруючих, які жертвували кошти, служили молебні, як, наприклад, в 1923–1924 рр. у селах Липовецьке, Романкове та Михайлівка Одеської губернії, причому в останньому лише у квітні таких випадків було аж 25 [40, арк. 68; 41, арк. 15]. Як було пізніше з'ясовано спеціальними комісіями, більшість оновлених ікон виявилася справою рук самих парафіян і священників. У Одеському губвідділі ДПУ в 1925 р. зберігалося 100 перефарбованих або вчищених віруючими ікон [42, арк. 55]. Улітку 1926 р. зафіксували паломництво до оновлених ікон одночасно в селах Нові Сірогози, Ново-Костянтинівка і Олександрівка Мелітопольської округи, а у с. Покровка тієї ж округи відбувалося масове відвідування якоїсь «святої криниці» [25, арк. 80]. Поодинокі оновлення були і наприкінці 1930-х рр., але вже не справляли потужного впливу на маси.

Наплив людей відбувався й до інших «чудес», які підсилювали релігійність селян: «дивовижні зірки», джерела із «святою водою», пророчі видіння та ін. Запорізький окружком у 1927 р. звітував, що в одному із сіл є потвора, що лежить нерухомо 45 років, якого «попи й куркулі виставили за святого», промовляючи повсюдно про «страшний суд» [242, арк. 6]. Подібний бентежний настрій у суспільстві став навіть предметом тогочасних досліджень. У своїх етнографічних студіях О. Пчілка серед основних причин подібних дивовижних сюжетів називала раптовий наступ нового, незвичного для селян світогляду, який репрезентували більшовики з їхньою гострою критикою традиційної побожної народної обрядовості. Укупі зі злиднями та голодом, які переживало українське селянство, це спонукало до порятунку від «лихої дійсності в царині мрій, в тому, що утворила давня віра в силу божу, єдину порадицю добру» [33, с. 43].

Чутки не стихали і в 1930-ті рр., спричиняючи масову забобонність. До того ж, частина з них поєднувала релігійні та політико-економічні мотиви, спонукала людей до виходу з колгоспів. Позначимо кілька з них, зафіксованих на Дніпропетровщині: в 1930 р. у Царичанському районі поширилась звістка про «хрестовий похід» віруючих проти СРСР у разі подальшої наруги над церквами та примусу йти до ТСОЗів [21, арк. 16], у Павлоградському районі поповзли чутки про банду, яка вбиватиме тих, хто без хрестиків, унаслідок чого частина селян, які вже кілька років не відвідували церкву, почала говіти [17, арк. 123].

У якості помсти за антирелігійні діяння селяни поширювали чутки для дискредитації комуністів, комсомольців і посадовців. На Дніпропетровщині, приміром, дехто ще в 1929 р. вірив у те, що на плечі чи спині комуністів є «сатанинська» печатка [16, арк. 55]. Боротися віруючі з антирелігійними активістами шляхом бойкоту, особливо у селі, де були широкі родинні зв'язки. Для активіста-безвірника такі заходи односельців були відчутними як морально, так і матеріально, адже бойкот передбачав своєрідну економічну блокаду (відмову позики, купувати або продавати продукти тощо) [11, арк. 52].

Відчайдушним був захист віруючими своїх релігійних почуттів від брутальних дій та образ атеїстів. Вони відмовлялися слухати наукові атеїстичні доповіді членів Спілки войовничих безбожників, відвідувати антирелігійні заходи, терпіти проведення т. зв. «комсомольських свят», під час яких активісти паплюжили релігію та церкву, принижували її служителів. З неприхованою тривогою в 1929–1930 рр. власті повідомляли про конфліктний характер антирелігійних карнавалів безвірників майже з усіх округів Півдня України. Наприклад, у 1930 р. в с. Кандибіно Миколаївського округу юрба жінок закидала камінням і побила організаторів антипасхального карнавалу, зокрема,

голів колгоспу та КНС, 2-х учителів та ін. [44, арк. 204]; у с. Воронівка Зінов'ївської округи під час антирелігійної демонстрації натовп селян, озброєних вилами, дубинами та камінням, відлупцювали демонстрантів [43, арк. 1].

Захищаючи свої громадянські свободи, селяни використовували право голосу для лобювання власних інтересів, зокрема в царині духовній. Зручною нагодою для цього були вибори «своїх» людей до місцевих органів влади. На питання доцільності подібних кроків голова церковної ради с. Акимівка Мелітопольського округу якось відповів: «Повернемо владу в руки, відберемо церковні будинки». За результатами виборів у місцевих радах опинялися люди, небайдужі до Церкви, які всіляко намагалися їй допомогти [3, с. 73]. Під час виборчої кампанії 1926 р. органи влади повсюдно виказували занепокоєння тим, що в місцеві ради пройшли куркулів та члени церковних рад. Так, за неповними даними Запорізького окрвдділу ДПУ, понад 100 членів церковних рад опинилися у складі сільрад, а один став навіть головою [7, арк. 28].

На рубежі 1920–1930-х рр. протидія людей антирелігійним заходам властей часто поєднувалась із загальним опором тоталітарному режимові в Радянському Союзі. Неприйняття українським селом насильницької колективізації, розкуркулення нерідко виявлялося у вигляді терористичних дій, спонтанних антирадянських виступів – волинок. У такий спосіб селяни намагалися повернути своє майно, худобу, захистити заарештованих «куркулів», а інколи серед їхніх прагнень лунали й вимоги припинити знущання над релігійними почуттями та Церквою. Підтвердженням тому – події в с. Гайчул Первомайського району Маріупольської округи, коли 21 квітня 1930 р. 300 селян вирушили до сільбуду, де проходили збори членів комуни, і висунули вимоги – відкрити церкви і видати борошно. Під час інциденту лунали висловлювання: «ви з нас пили кров своєю колективізацією, тепер ми вам улаштуємо криваву неділю» [44, арк. 207].

Вочевидь, опір селянства в 1929–1930 рр. був помічений на вершині правлячого Олімпу. В усякому разі, після появи статті Й. Сталіна «Запаморочення від успіхів» ЦК ухвалив постанову про «перекручення», в якій одночасно засуджувались методи боротьби з релігією. Це тимчасово послабило тиск властей у галузі релігії, а разом із тим – протидію громадськості. Незабаром масові репресії суттєво зломили рішучий опір селян сталінському режиму, проте поодинокі його прояви були ще відчутними впродовж 1930-х років: клопотання про відкриття храмів, захист служителів культу, але найголовніше – стійка, незгасна віра в Бога [5, с. 177].

Таким чином, у супереч потужній атеїстичній пропаганді, державним заходам і навіть масовим кампаніям антирелігійного характеру

значна частина селян зберігала вірність Церкві, православним традиціям. Віруючі використовували різні форми і методи опору: писали скарги, збирали кошти на потреби храмів, захищали церковні речі під час їх вилучення, допомагали священикам, відмовлялися брати участь в антирелігійних акціях та ін. Зневіра людей у справедливість радянського законодавства, звуження площини для оскарження різних дій органів влади змушували віруючих переходити до рішучіших методів протидії. Варіативність їх застосування була достатньо широкою: висловлювання та листівки антирадянського змісту, поширення есхатологічних настроїв, містичних чуток, оновлення ікон, захист священиків від репресій, дискредитація представників владного корпусу тощо. Найбільш серйозними і водночас небезпечними для селян проявами опору були стихійні невдоволення, які перетворювались на «баб'ячі бунти», волинки, збройні сутички.

Бібліографічні посилання

1. *Бойко О. В.* Взаємодія православного духовенства з громадськістю у спротиві атеїстичному наступу більшовиків на Наддніпрянщині в 1920–1930 рр. / *О. В. Бойко* // *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*: Зб. наук. пр. – Д., 2006. – Вип. 4. – С. 146–155.
2. *Бойко О. В.* Економічний тиск як один з елементів антицерковної політики радянської влади в Україні у 20–30-х рр. XX століття / *О. В. Бойко* // *Ковчег. Науковий збірник із церковної історії, число 6: Насилля влади проти свободи сумління* / відп. ред. Олег Турій. Львів, 2012. – С. 320–336.
3. *Бойко О. В.* «Легальні» методи опору православної церкви атеїстичній політиці більшовиків в Україні у 1920–1930-х рр. / *О. В. Бойко* // *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія.* – 2010. – Вип. 18. – С. 69–79.
4. *Бойко О. В.* «Нелегальні» методи протидії православної Церкви антирелігійній політиці в Україні у 1920–1930-х рр. / *О. В. Бойко* // *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія.* – 2011. – Вип. 19. – С. 80–87.
5. *Бойко О. В.* Релігійність українського селянства у 1920–1930-х рр. / *О. В. Бойко* // *Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали восьмих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди*: зб. наук. пр. / відп. ред. В. В. Іваненко. – Д., 2010. – С. 171–179.
6. *Буланова Н. М.* Земні силуети віри (історія церков Кам'янського – Дніпро-дзержинська) / *Н. М. Буланова.* – Д., 2000. – 110 с.
7. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – П. 1, оп. 1, спр. 487.
8. ДАДО. – П. 1, оп. 1, спр. 623.
9. ДАДО. – П. 1, оп. 1, спр. 633.
10. ДАДО. – П. 1, оп. 1, спр. 635.
11. ДАДО. – П. 1, оп. 1, спр. 645.
12. ДАДО. – П. 1, оп. 1, спр. 1995.
13. ДАДО. – П. 6, оп. 1, спр. 156.

14. ДАДО. – П. 6, оп. 1, спр. 317.
15. ДАДО. – П. 7, оп. 1, спр. 586.
16. ДАДО. – П. 7, оп. 1, спр. 1530.
17. ДАДО. – П. 7, оп. 1, спр. 1617.
18. ДАДО. – Ф.р. 305, оп. 1, спр. 26.
19. ДАДО. – Ф.р. 305, оп. 2, спр. 19.
20. ДАДО. – Ф.р. 305, оп. 2, спр. 77.
21. ДАДО. – Ф.р. 305, оп. 2, спр. 79.
22. ДАДО. – Ф.р. 329, оп. 1, спр. 1.
23. ДАДО. – Ф.р. 352, оп. 1, спр. 5.
24. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). – П. 1, оп. 1, спр. 487.
25. ДАЗО. – П. 241, оп. 4, спр. 22.
26. Державний архів Миколаївської області. – Ф.р. 916, оп. 2, спр. 147.
27. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – П. 1, оп. 1, спр. 633.
28. ДАОО. – Ф. 3, оп. 1, спр. 389.
29. ДАОО. – Ф. 3, оп. 1, спр. 782.
30. *Ігнатуша О. М.* Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.) / О. М. Ігнатуша. – Запоріжжя, 2004. – 440 с.
31. *Киридон А. М.* Час випробування: держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917–1930-х років / А. М. Киридон. – Тернопіль, 2005. – 384 с.
32. *Конквест Роберт.* Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор / Роберт Конквест. – К., 1993. – 386 с.
33. *Пчілка О.* Українські народні легенди останнього часу / О. Пчілка // Етнографічний вісник. – К., 1925. – Кн.1. – С. 41–49.
34. *Силантьев В. И.* Большевики и православная церковь на Украине в 20-е годы / В. И. Силантьев. – Х., 1998. – 232 с.
35. *Слободянюк Е. П.* Православ'я на Україні у 20-х – середині 30-х років XX ст.: Дис... канд.. іст. наук: 07.00.01 / Е. П. Слободянюк / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 1996. – 162 с.
36. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (м. Київ) (далі – ЦДАВО). – Ф. 1, оп. 5, спр. 121.
37. ЦДАВО України. – Ф. 1, оп. 5, спр. 496.
38. ЦДАВО України. – Ф. 1, оп. 6, спр. 219.
39. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО). – Ф. 1, оп. 20, спр. 1304.
40. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 20, спр. 1698.
41. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 20, спр. 1846.
42. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 20, спр. 2007.
43. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 20, спр. 3185.
44. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 20, спр. 3195.
45. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 20, спр. 3198.
46. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 20, спр. 2987.
47. *Шнира В.* Вилучення церковних коштовностей у православної церкви в пореволюційний період в Україні (1921 – 1922 рр.) / В. Шнира // Сіверянський літопис. – 2002. – №1. – С. 66–69.

Надійшла до редколегії 28.08.2012.

**СЕЛЯНСЬКІ ГОСПОДАРСТВА НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН
УКРАЇНИ В УМОВАХ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ ТА АДМІНІСТРАТИВНИХ РЕФОРМ (КІНЕЦЬ 20-х – ПОЧАТОК 30-х рр. XX ст.)**

Досліджена історія національних меншин України в умовах колективізації та адміністративних реформ наприкінці 1920 – початку 1930-х рр., проаналізовані характерні особливості загальнонаціональної політики радянської влади в даний період.

Ключові слова: національні меншини, колективізація, адміністративна реформа, хлібозаготівля, колгоспи, голодомор, репресії.

Исследована история национальных меньшинств Украины в условиях коллективизации и административных реформ в конце 1920 – начале 1930-х гг., проанализированы характерные особенности общенациональной политики советской власти в данный период.

Ключевые слова: национальные меньшинства, коллективизация, административная реформа, хлебозаготовка, колхозы, голодомор, репрессии.

History of Ukrainian national minorities in conditions of collectivization and administrative reforms in the end of the 1920-th – at the beginning of the 1930-th is investigated; characteristic peculiarities of common national policy of the Soviet power are analyzed at the given period of time.

Key words: national minorities, collectivization, administrative reform, grain procurements, kolkhoz, holodomor, repressions.

Національні меншини українського села в умовах колективізації та адміністративних реформ наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. – це не тільки історична минувшина, а ще й незагоєна рана всенародної пам'яті і скорботи. Її вивчення сприятиме глибокому та об'єктивному вивченню основних соціально-економічних та політичних обставин колективізації і адміністративно-територіальних реформ серед національних меншин, з'ясуванню їх наслідків. А досліджувати є що, оскільки історики зробили лише перші кроки у комплексному вивченні долі національних меншин у зазначений період. Їх пошук триває, а знахідки свідчать про те, що архіви зберігають ще багато нового.

Деякі аспекти господарської діяльності національних меншин України в 20–30-х рр. XX ст. розглядаються в дисертаціях І. М. Балуби [1], Л. Д. Наседкіної [7], О. В. Козерода [6], наукових працях М. І. Панчука [9], Л. П. Польового [10], Б. В. Чирко [19], Л. Д. Якубової [21] та ін. Однак малодослідженими залишаються питання сільського господарства в національних селах, пов'язаних з колективізацією і адмініст-

ративними реформами, методами партійного керівництва та їх наслідками. Ці обставини і зумовили мету даної статті.

Спираючись на архівні та інші матеріали, автори даного повідомлення намагаються відобразити «національний» аспект проблеми колективізації, адміністративних перетворень, голодомору, репресій тощо, показати те, що відбувалося в українських, німецьких, грецьких, єврейських та інших селах національних меншин в умовах здійснення в Україні сталінської економічної політики.

Безперечно, що колективізація мала відверто катастрофічні наслідки для сільського господарства республіки. Оскільки Україна була багатонаціональною республікою, обов'язок істориків продовжити дослідження сільськогосподарських аспектів діяльності національних меншин в один із найтрагічніших періодів їхнього життя.

За переписом 1926 р. в Україні мешкало 6 млн. неукраїнців, тобто п'яту частину населення становили національні меншини. З 6-ти мільйонів представників національних меншин, що мешкали в Україні, росіяни становили – 2,6 млн., євреї – 1,5, поляки – 0,4, німці – 0,3 млн. чоловік, а решта – сто і менше ста тисяч [11, арк. 47].

Більшість національних меншин, особливо Півдня України, була суто селянською. В їх господарській діяльності існували відмінності. Щодо розмірів землекористування: від 30 і більше десятин на одне господарство у німців, греків, чехів, болгар, що майже вдвічі вище середньої норми для українського населення, до 2–3 десятин у молдован і поляків. Німці, чехи й болгари відрізнялися культурою ведення господарства з орієнтацією на інтенсивні галузі, греки – на екстенсивні.

Введення непу й врегулювання земельних питань призвели до значного покращення матеріального стану національних меншин. Так, вже у 1925 р. земельні органи констатували ведення у 25 % чеських сіл зразкового сільськогосподарського виробництва [20, с. 203].

Зупинимося на загальному огляді деяких національних меншин, їх господарській діяльності та наслідках національної політики влади.

Швидкому відродженню німецьких сіл у 1920-х рр. сприяло повернення їм частини конфіскованих земель, а також утворення національних сільрад і районів. Саме з німецьких колоній розпочалося виділення національних районів. З 1925 по 1927 рік чисельність німецьких національних районів збільшилася з 4 до 7, а сільрад – з 98 до 237 [18, арк. 2–7]. Ці форми національного будівництва виправдали себе на практиці. Німецькі села відрізнялися сталістю економічного розвитку, завжди були благоустроєні і служили прикладом для інших національних меншин.

Але у 1929 р. розпочалась руйнація національних форм життя, а точніше викорінювання соціально-економічних підвалин етнічної самобутності німців та інших національних меншин. Лише з жовтня

1928 по травень 1929 року кількість саме німецьких колгоспів в Україні подвоїлась, а господарств у них – потроїлась [12, арк. 1–2]. Темпи їхньої колективізації, тобто усупільнення основних засобів виробництва, перевищували загальноукраїнські показники. Деякі німецькі національні райони завершили колективізацію протягом 1931 р., в той час як в більшості районів України вона лише набирала своєї руйнівної сили. Було утворено 629 колгоспів – «Прогрес», «Ландман», «Гоф-нунг», «Культурна революція» тощо [12, арк. 209].

Колективізація знищила соціально-економічні основи самобутнього існування майже всіх національних меншин України, позбавила їх членів права власності, спотворила спосіб життя.

Зупинимося на характері здійснення політики «колективізації» сільського господарства. Досить показовими щодо темпів та методів проведення колективізації на Україні, а також їх наслідків, щодо селянства, були події, що мали місце в Шепетівській окрузі, де існували національні польські райони і сільські ради. Визначимо, що з 1927 по 1929 р. ступінь усупільненої землі в окрузі становила: 1,7 %; 3,2 %; 9,0 %. З 1 листопада по 10 грудня 1930 р. розміри усупільненої землі зросли з 12,8 % до 24 %, а за наступні півтора місяці – з 46,5 % до 80,5 %. В записці, що була адресована Генеральному секретареві ЦК КП(б)У С.В. Косіору у квітні 1930 р. голова Шепетівської окружної контрольної комісії відзначав: «До січня ріст колективів йшов більш-менш нормально, неймовірний стрибок росту колгоспів припадає на січень та першу половину лютого 1930 р. Бурхливий ріст колективізації йшов стихійно, без достатньої підготовки бідняцько-батьрацького активу... замість якісної перевірки та укріплення організованих колективів почалася «гра в колективізацію», погоня за дутими кількісними показниками...» [14, арк. 108 зв.].

Хвиля колективізації та хлібозаготівель прокотилася по українських, російських, німецьких, польських, інших селах. Для ілюстрації того, як проводились хлібозаготівельні кампанії в місцях компактного проживання національних меншин наведемо витяги з листа, якого відправлено з Новокраснівської німецької національної сільської ради. Відзначимо, що автором листа була мешканка с. Калинівка Люксембурзького німецького національного району О. Ф. Велемт, – член Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету. В листі, що був адресований до приймальної ВУЦВК (лютий 1932 р.), відмічалось: «Повідомляю, що план хлібозаготівки в Новокрасновській сільраді виконаний на 93,2 %, всі продукти, весь фураж, всі фонди, що тільки називається зерном вивезли геть... Для коней ми маємо силос, але для людей, я не можу собі уявити, де взяти хліба... Душили селян по горлу. Побили їм морди, посадили їх у холодне приміщення. Такими методами вони... мучили людей [13, арк. 371–372].

Репресивні методи вилучення у селян хліба супроводжувалися заходами економічного тиску. Села, яким не вдалося виконати план по хлібозаготівлі, обкладалися різними штрафами і заносилися на так звану «чорну дошку», що на ділі означало їх економічну блокаду [15, арк. 305].

Рознарядки на хлібозаготівлі були настільки великими, що нерідко набагато перевищували кількість зібраного селянами хліба. На нереальність планів по заготівлі хліба звернули, зокрема, увагу делегати пленуму виконкому К. Лібкнехтівського німецького національного району (серпень 1931 р.) на Одещині. Так, голова артілі «Пролетарій Ватерлоо» заявив: «Вся пшениця, крім засівматеріалу, вивезена під хлібозаготівлю до одного фунту, все ж план далеко не виконаний, і немає ніякої можливості виконати, так як цифри його перевищують фактичний врожай» [16, арк. 17]. В тих умовах «реалізація» планів хлібозаготівель значила для селян тільки одне – неминучий голод.

Унаслідок суцільної колективізації, політики розкуркулення, хлібозаготівель та масових депортацій перестали існувати самотні німецькі села на півдні України.

Серед національних меншин УСРР значну частину складало болгарське населення, яке компактно проживало на території Мелітопольського, Одеського та Першотравневого округів. За соціальним складом болгар належали переважно до селянського населення. Їх міське населення становило лише 2,6 % від загальної кількості. Проаналізувавши забезпеченість болгар землею, сільськогосподарським інвентарем та машинами можна зробити висновок, що 53 % болгарських селян були незалежними, рентабельними товаровиробниками.

Болгари, на відміну від німців та деяких інших національних меншин, не підтримали колективізацію. Тому влада покладала надії на залучення болгар до колгоспного будівництва шляхом створення національних районів і сільрад, чисельність яких постійно зростала. Тільки з 1925 по 1930 рр. кількість болгарських сільрад збільшилася з 33 до 45. В той же час радянська влада з причин побоювання зростання національної свідомості болгар, почала проводити політику відчуження національних кадрів від участі в органах влади. Вона значно активізувалася від початку колективізації, яка викликала напругу серед болгарського населення. Дійшло до того, що в Ольшанському (болгарському) районі було висунуто гасло ліквідації національного району [20, с. 221, 223]. Доведене до відчаю селянство, таким чином, сподівалося позбавитися від так званих висуванців на керівні посади з числа комуністів, 25-тисячників, які в більшості були не болгарами.

Колективізація сільського господарства викликала наростання соціальної напруженості і поширення міжнаціональних суперечок в грецьких селах, а адміністративно-територіальна реформа 1930 р., пе-

рехід на двоступеневу систему управління ще більше дезорганізували діяльність національних рад.

На 11-й Всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин (27–30 листопада 1930 р.) зазначалася впевненість в тому, що грецьке селянство остаточно позбудеться ярма експлуатації шляхом ліквідації куркульства на базі суцільної колективізації, що виділення національних сільрад та районів приведе до залучення в радянське і соціалістичне будівництво широких верств населення національних меншин [2, с. 48].

Проте, матеріали діяльності грецьких районів і сільрад 1930 – початку 1931 рр. відображають поглиблення кризи в їх роботі, занепад національних досягнень минулих років. Ігнорування відповідальними працівниками, які знали специфіку життя грецького селянства, розрив між проголошуваними гаслами і практикою, постійні суперечки із сусідніми українськими селами з приводу відібрання ними грецьких земель за часів громадянської війни, конфлікти з росіянами були причиною поширення соціальної напруженості на селі і міжнаціональних конфліктів, які на початку 1930-х рр. охопили досить значні соціальні верстви грецького села.

Ситуація ускладнювалася кадровими переміщеннями, які призвели до розмивання низового апарату, який раніше підбирався відповідно до політики українізації. В травні 1931 р. греки в складі керівних органів грецьких районів становили близько 30 %, селищних рад – 40 %. На чолі громадських організацій і колгоспів їх майже не було [8, с. 69–70].

Подальші зміни адміністративної системи країни і перехід на обласну систему управління безпосередньо позначилися на кількості грецьких національних районів. У 1932 р. ЦВК України прийняв постанову про утворення в УСРР Донецької області. Цією постановою Сартанський і Мангушський райони були розформовані й приєднані до Маріупольської міськради, а їх виконкоми ліквідовані [4, арк. 1–2].

У республіці лишився фактично один грецький національний район (Велико-Янисольський), який в умовах проведення суцільної колективізації, боротьби з «націоналістами», голодомору 1932–1933 рр. все більше втрачав ознаки національної адміністративно-територіальної одиниці. Він уже не являв собою єдиного життєздатного організму і був неспроможний захищати національні інтереси грецького народу. Грецьке населення поступово втрачало свої колишні позиції і права.

Неоднозначно складалася ситуація в середовищі єврейського населення, яке також не оминув процес колективізації. З розвитком державної промисловості й торгівлі в містах і містечках, де мешкало єврейське населення, зростав надлишок робочої сили. Тому було вирі-

шено розпочати планове переведення безробітного єврейського населення на землеробство.

У 1927 р. ЦВК СРСР прийняв постанову про переселення до Криму та землеустрій 3000 господарств євреїв [5]. З метою надання їм більшої самостійності в господарській діяльності і громадському житті на початок 1928 р. в республіці було створено понад 1000 єврейських сільських, селищних та міських рад, які входили до складу 26 районів. Для єврейського населення в цих районах був створений переселенський фонд і відведено землі. З метою підвищення культури землеробства у 1929 р. в Одеському окрузі була відкрита єврейська агронашкола, практикувалися обласні зльоти передовиків-колгоспників євреїв, які достроково виконували плани хлібозаготівель і весняної сівби [20, с. 219–220].

Однак з початку 1930-х рр. у зв'язку з наростанням примусового характеру колективізації, наступом на права національних меншин починається руйнація єврейських та інших національних районів і місцевого самоврядування, спостерігається відтік з колгоспів євреїв, які основною масою не сприймали колективізацію, тому що вона не давала можливості розвивати їхню господарську ініціативу.

На початку 1930-х рр. державна політика щодо національних меншин взагалі почала різко змінюватися. Посилилися відхилення від проголошення радянською владою національної політики. Обережність і тактовність у підходах до національних проблем замінили на недовірливість, підозрілість у міжнаціональних відносинах, командно-адміністративними методами керівництва.

Ситуація в національному питанні ускладнювалася голодом 1932–1933 рр. Архівні джерела дають змогу констатувати факт голоду в національних районах УСРР. Голод охопив найбільші хліборобські райони півдня України, де проживала переважна більшість національних меншин.

Матеріали архівів, опубліковані документи, спогади очевидців малюють перед нами жахливі прояви голоду, нелюдські страждання людей, спустошені українські, російські, німецькі, польські, єврейські села, канібалізм.

Наведемо один з листів, що був адресований німецькій республіканській газеті «Дас нойе Дорф». Доведений до відчаю і збожеволівший від трагедії, що з ним сталася, селянин, німець за національністю, писав: «Я, Йоган Завадський, протестую проти брехні, що пише «Німецька Центральна Газета». Не вірно, що у нас мається надлишок чого їсти. В СРСР найбільший у світі голод та злидні. В нашому селі раніше було 103 родини, а зараз залишилось тільки 18. Я сам задушив та з'їв свою трьохрічну доньку. Після цього у мене нема більше бажання жити. Все це приніс з собою радянський лад – за це ми можемо йому дя-

кувати. Раніше я служив у відомого куркуля з нашого села Карла Брандта і отримував харчі кращі ніж мають інженери, до того ж гроші, квартиру, одяг. Зараз же приходится подихати з голоду...» [17, арк.39].

Такі ж жахливі факти відзначаються майже в деяких документах партійних органів Дніпропетровської області. Так, у зведенні інформаційного сектора ЦК КП(б)У від 1 квітня 1933 р. відзначається: «В Сталиндорфском еврейском национальном районе положение колхозников отчаянное, люди перестали просить помощь, лежат в холодных, нетопленных домах и ждут смерти... [3, с. 477–482]. Серед уражених голодом районів Дніпропетровщини були також: німецькі – Люксембурзький, Високопільський, Софіївський, Молочанський, російський – Кам'янський, єврейський – Ново-Златопільський, болгарський – Коларівський [3, с. 528].

Керівництво та органи самоврядування національних районів і сільрад були неспроможні захистити своїх односельчан і щось змінити на краще. Вони фактично перетворилися на слухняне знаряддя діючої влади. З 1935 р. почалася ліквідація національних районів, а їх сільради стали приєднувати до звичайних районів республіки.

Наведені нами факти – лише незначна частина того, що відбулося на територіях компактного проживання національних меншин. Вони свідчать, по-перше, про те, що розвиток національних процесів і сільських господарств в Україні відбувався суперечливо. Якщо друга половина 1920-х рр. характеризувалася в основному позитивним досвідом, то з початку 1930-х рр. все набуте почало згоратися.

По-друге, голодомор 1932–1933 рр. був наслідком колективізації, хлібозаготівель та інших проявів економічної політики влади. Постраждали від них як українці, так і інші національні групи, що мешкали на території УСРР.

По-третє, історична доля національних адміністративно-територіальних одиниць була остаточно вирішена в період колективізації, коли почався наступ на самоврядування національних меншин.

По-четверте, дезорганізуючу роль щодо існування національних адміністративно-територіальних одиниць відіграли також протиріччя в національній політиці влади, які були пов'язані з кадровими рішеннями і змінами в керівних органах національних районів і сільрад.

Бібліографічні посилання.

1. *Балуба І. М.* Польська національна меншина України в 20–30-ті рр. XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / І. М. Балуба. – Київський держ. ун-т, 1997. – 24 с.
2. Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств, 27–30 ноября 1930 г.: стенограф. отчет и постановления. – Москва-Харьков, 1931. – 160 с.

3. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – 608 с.
4. Державний архів Донецької області. – Ф.р. 2109, оп. 1, спр. 130.
5. Известия. – 1927. – 2 березня. – №50.
6. Козерод О. В. Євреї в Україні у 1921–1929 рр.: автореф. дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01 / О. В. Козерод. – Донецьк, 2009. – 35 с.
7. Наседкина Л. Д. Социально-политическая, экономическая и культурная жизнь греческого населения Украины 20-х – начала 30-х гг.: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 / Л.Д.Наседкина. – К., 1993. – 20 с.
8. Наседкіна Л. Д. Грецькі національні сільради та райони в Україні (друга половина 20-х – 30-ті роки) / Л. Д. Наседкіна // Український історичний журнал. – 1992. – № 7–8. – С. 64–73.
9. Панчук М. І. Під пресом тоталітарного режиму: німці України в радянський період / М. Панчук, Л. Польовий // Політика і час. – 1992. – № 9–10. – С. 61–66.
10. Польовий Л. П. Національні меншини українського села в умовах колективізації / Л.П. Польовий, Б.В. Чирко // Український історичний журнал. – 1993. – № 3. – С. 64–69.
11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі ЦДАВО) України. – Ф. 413, оп. 1, спр. 482.
12. ЦДАВО України. – Ф. 413, оп. 1, спр. 456.
13. ЦДАВО України. – Ф. 413, оп. 8, спр. 117.
14. Центральний державний архів громадських об'єднань (далі ЦДАГО) України. – Ф.1, оп.20, спр. 3184.
15. ЦДАГО України. – Ф.1, оп. 8, спр. 311.
16. ЦДАГО України. – Ф.1, оп. 8, спр. 1107.
17. ЦДАГО України. – Ф.1, оп. 1, спр. 413.
18. ЦДАГО України. – Ф.1, оп. 20, спр. 2496.
19. Чирко Б. В. Національні меншини в Україні (20–30 роки ХХ ст.) / Б. В. Чирко. – К., 1995. – 215 с.
20. Шабельніков В. І. Адміністративно-територіальний устрій України: історичний досвід і уроки (1917 – червень 1941 рр.) : Монографія / за загальною ред. докт. іст. наук, проф. О. М. Бута. – Донецьк, 2011. – 306 с.
21. Якубова Л. Д. Соціально-економічне становище етнічних меншин в УСРР (20-ті – поч. 30-х рр. ХХ ст.) / Л. Д. Якубова. – К., 2004. – 456 с.

Надійшла до редколегії 7.09.2012.

ОРГАНІЗАЦІЯ ОХОРОНИ ВРОЖАЮ 1933 РОКУ НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ

У статті робиться спроба розкрити механізм боротьби з «розкраданням хліба», який було створено на Дніпропетровщині в ході хлібозаготівельної кампанії 1933 р.

Ключові слова: колективізація, голодомор 1932–1933 років, хлібозаготівельна кампанія, спротив селян, приховування хліба.

В статье сделана попытка раскрыть механизм борьбы с «расхищением хлеба», который был создан на Днепропетровщине в ходе хлебозаготовительной кампании 1933 г.

Ключевые слова: коллективизация, голодомор 1932–1933 годов, хлебозаготовительная кампания, сопротивление крестьян, утаивание хлеба.

The article attempts to reveal the mechanism of anti-looting of the bread, that was established on Dnipropetrovshina during the grain procurement campaign in 1933.

Key words: collectivization, the Holodomor 1932–1933, the grain procurement campaign, resistance of the peasants, concealment.

Події кінця 1920 – початку 30-х років назавжди вписані трагічною і водночас найбільшійшою сторінкою в історію українського народу радянського періоду. Насильницька колективізація, штучний голодомор 1932–1933 років, організований більшовицьким керівництвом, притупили національну й громадську свідомість людей, справили кардинальний вплив на спосіб життя й господарювання, завдали руйнівного удару по генофонду української нації, стали своєрідним каталізатором поширення моральної деградації селян. Болючість цього питання, намагання відновити історичну пам'ять та з якісно нових позицій переосмислити трагічні події нашого «соціалістичного» минулого й повніше пізнати феномен цього жакливого явища підштовхують науковців та громадськість до відкритого обговорення зазначеної теми. Подібний підхід стане запорукою відновлення історичної справедливості і сприятиме національному відродженню України.

Вагомим внеском у дослідження головних складових більшовицької моделі перебудови аграрного сектору та хід її практичної реалізації стала монографія дніпропетровських вчених В. В. Іваненка та Н.Р. Романець, яка вийшла під назвою «Дніпропетровщина і «великий перелом» на селі кінця 1920 – початку 30-х років» у 2009 р. [3]. Дослідники поставили за мету через комплексне регіональне дослідження

сприяти відтворенню загальної картини сутності й наслідків «більшовицької модернізації» українського села. Зазначимо, крім наукового й суспільного значення ця монографія є свідченням того, що дніпропетровська школа істориків-аграрників, заснована одним із фундаторів кафедри російської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара професором Д. П. Пойдою, продовжує традиції свого Вчителя.

Незважаючи на те, що у вивченні проблеми голодомору 1932–1933 рр. зроблено без перебільшення багато, на підставі документів різного походження вдалося практично повністю відтворити цілісну картину реалізації кардинальних перетворень в українському селі, спробуємо доповнити існуючий науковий доробок окремими сюжетами, пов'язаними з формуванням механізму боротьби з «розкраданням хліба» на Дніпропетровщині в 1933 р.

Серед комплексу проблем, з якими стикнулися більшовики в ході колективізації та хлібозаготівельних кампаній початку 1930-х років, важливе місце посідала боротьба з «розкраданням хліба». Можемо з упевненістю говорити, що виникло це явище не через якісь особливості українського селянства. Намагаючись реалізувати загальнодержавні плани щодо успішної реалізації хлібозаготівельної політики, партійно-державне керівництво змусило селян практично весь хліб віддавати державі, поставивши їх на межу фізичного виживання. В селі розгорнулися масові репресії, які набули «системного характеру й застосовувалися з особливою жорстокістю, не даючи селянинові майже ніяких шансів» [3, с. 157].

Першим законодавчим актом, на підставі якого до кримінальної відповідальності притягалися особи, звинувачені «у розкраданні й розбазарюванні хліба, в організації саботажу хлібозаготівель» став закон від 7 серпня 1932 р. «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і зміцнення громадської (соціалістичної) власності», відомий як «закон про п'ять колосків». Норми цього відверто репресивного законодавчого акту були широко застосовані на Дніпропетровщині [3, с. 339–141].

Хронічна відсутність продовольства гостро відчувалася вже взимку 1932 р. В таємному листі, направленому секретарям райпарткомів та головам райвиконкомів, секретар Дніпропетровського обкому КП(б)У М. Хатаєвич наголошував на тому, що в деяких районах області фіксувалися факти розпухання від голоду та навіть голодної смерті серед колгоспників, які мали більш ніж 600 трудоднів. Причиною подібного становища визначалися «...извращения, допущенные в данных колхозах при хлебозаготовках и при распределении между колхозниками натуральных припасов». Обком зобов'язав райпарткоми та райвиконкоми (під особисту відповідальність секретарів та голів – В. Б.)

вжити рішучих заходів з метою недопущення в області голодної смерті добросовісних колгоспників, які спільно з сім'єю відпрацювали 350–400 трудоднів (нижня межа «300» була виправлена Хатаєвичем на «350»; про решту селян питання навіть не порушувалося - В. Б). Ставилося завдання негайно знайти в колгоспах необхідну кількість хліба для того, щоб нагодувати таких колгоспників. Рекомендувалося в першу чергу залучати таких членів колгоспів до пошуків прихованого хліба. 10–15 % знайденого передбачалося передавати тому, хто виявив схованку. Розповсюдження чуток про голод і голодні смерті класифікувалося в цьому документі як куркульська антирадянська пропаганда [1, арк. 13–16].

Отже, навіть активним членам колгоспів розраховувати на повноцінне забезпечення продуктами харчування не доводилося. Опинившись в подібній ситуації, селяни були вимушені вдаватися до різноманітних хитрощів та навіть до крадіжок. Особливо гостро це питання постало після голодної зими 1932 р. Переважна більшість селян практично втратили будь-які ілюзії щодо перспектив у майбутньому.

Цю ситуацію цілком усвідомлювало й республіканське керівництво. Автори вказаної монографії зараховують так зване «розбазарювання хліба», тобто його розкрадання та приховування до специфічних форм протидії селян хлібозаготівлям [3, с. 165].

Для боротьби з подібними явищами місцеве керівництво вдалося до організації добровільних дружин в колгоспах, радгоспах та МТС. Згідно з постановою Дніпропетровського обкому КП(б)У від 3 травня 1933 р. керівна роль у цій справі відводилася Дніпропетровському обкому ЛКСМУ [2, с. 4]. Як свідчать матеріали обласної газети «Зоря», громадськість та сільські активісти масово залучалися до охорони, викриваючи спроби приховати хліб, навіть брали участь у збиранні колосків.

Керуючись скоріш за все політичними мотивами, місцеве керівництво на цьому не зупинилося. Наступним кроком у боротьбі з «розбазарюванням хліба» стала постанова Дніпропетровського обкому КП(б)У «Про організацію й керівництво, інструктаж та перевірку забезпечення охорони полів, городів, скирт зібраного хліба та зерносховищ», де основна роль у цій справі уже відводилася органам робітничо-селянської міліції (РСМ). Управління РСМ області розробило таємну директиву, в якій визначався порядок виконання вимог обласного партійного керівництва. З метою відтворення цілісності механізму, спрямованого на боротьбу з «розкраданнями», вважаємо за доцільне навести оригінальний текст цього документу (додаток А).

Отже, в умовах виконання нереальних планів хлібозаготівель, які супроводжувалися репресіями та постійними експропріаціями, селяни були вимушені вдаватися до різних форм «розбазарювання хліба». На-

магаючись унеможливити подібні явища, керівництво Дніпропетровської області розробило й запровадило під наглядом міліційних органів розгалужену систему охорони, залучивши до цього значні людські й матеріальні ресурси. Цілком очевидно, що в таких умовах «розбазарювання хліба» селянами не могло суттєво вплинути на обсяги заготівлі.

Бібліографічні посилання

1. Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО). – Ф. 19, оп. 1, спр.1865.
2. Зоря. – 1933. – № 104, 8 травня.
3. *Іваненко В. В.* Дніпропетровщина і «великий перелом» на селі кінця 1920 – початку 30-х років: [Моногр.] / В. В. Іваненко, Н. Р. Романець. – Д., 2009. – 256 с.

Додаток А

РК МИЛИЦИИ ДНЕПРОПЕТРОВСКОЙ ОБЛ.

Копия: Всем НАЧ. ГОР. РАЙОТДЕЛЕНИЙ,
РАЙУПОЛНОМОЧЕННЫМ ГПУ и
ЗАМ. НАЧ. ПОЛИТОТДЕЛОВ МТС и СОВХОЗОВ

«Об организации и руководстве, инструктировании и
проверке обеспечения охраной полей, огородов,
скирд убранного хлеба и зернохранилищ»

Постановлением Обкома КП(б)У Днепропетровской области на органы РК Милиции возложена обязанность руководства, инструктирования и проверки обеспечения охраны колхозных полей, огородов, скирд убранного хлеба и зернохранилищ.

К данной задаче органы РК Милиции, в особенности руководящий и командный состав должны отнестись со всей серьезностью, учитывая, что проведенные надлежащим образом мероприятия обеспечивают успешное выполнение предстоящих важнейших хозяйственно-политических кампаний.

На основании изложенного, Управление РК Милиции Днепропетровской области

ПРЕДЛАГАЕТ:

1. Немедленно взять под свое наблюдение через правления колхозов, Директоров МТС и директоров совхозов, организацию обеспечения бурной предстоящей уборочной кампании во всех стадиях уборки урожая, оказывая им в этом деле всемерное содействие.

2. Для непосредственного руководства охраной, систематического контроля несения сторожевой службы и учета на все время уборки

урожая и хранения – во всех колхозах немедленно мобилизовать по одному человеку из числа лучших, проверенных колхозников, состоящих в запасе РК Милиции, возложить на них ответственность за руководство охраной. При отсутствии запасника Милиции – заменить из запаса РККА Начсостава. Выделенных запасников всесторонне проверить в части пригодности в боевом и политико-моральном отношении, не позже 20.VI-33г. Инструктировать их через Участковых Инспекторов, разъяснив последним все основные их обязанности и снабдив инструкциями по охране.

Одновременно, на основании постановления Обкома КП(б)У, предложить Правлениям колхозов мобилизованных колхозников, выделенных Начальниками охраны, освободить от всех других работ с зачетом им трудодней, наравне с колхозниками полевых бригад.

3. Уполномоченным и Участковым инспекторам Милиции вменить в обязанность повседневное наблюдение, как агентурного, так и гласного порядка за несением обязанностей полевыми бригадами самоохраны, инструктируя их практическими указаниями.

Тщательно проверить через агентуру состав бригад самоохраны, удаляя из их рядов замеченных в уголовщине или в связях с антисоветским элементом.

4. Полностью обеспечить сторожей на всех более ответственных объектах охраны, в особенности объездчиков охотничьим ружьем и боеприпасами, для чего предложить местным Райтовариществам ВУСОР выделить необходимое количество оружия для снабжения колхозных сторожей охраны и забронировать в ВУСОР необходимое количество пороха, дроби и проч. принадлежностей для этой цели. Боеприпасы выдавать исключительно для сторожей охраны, в каждом случае с разрешения Начальника Раймилиции. Всемерно использовать в охране проверенных охотников – членов колхозов – с их ружьями.

5. Для лучшего практического выполнения задачи по охране урожая хлеба – предложить Правлениям колхозов до 20.VI-33г. на хлебных полях, огородах, принадлежащих колхозам, – на возвышенных местах установить возможное количество наблюдательных вышек-грибов, вменив в обязанность сторожевой охране постоянное нахождение на этих вышках сторожей во время дежурства. По возможности оборудовать эти вышки тревожным сигналом: колокол, кусок рельсы и т. п.

Максимально использовать в охране скирд, мест обмолота и мест хранения зерна – также дворовых собак.

6. Организовать из лучших, проверенных на практике сторожей конные группы объездчиков, с таким расчетом, чтобы все хлебные поля в период их созревания и на все время уборки были полностью обеспечены конными разъездными сторожами. До 20.VI-33г. закон-

чить организацию, расстановку и инструктаж разъездной охраны – конных объездчиков, обеспечив их соответствующим количеством лошадей и оружия.

Предложить Правлениям колхозов немедленно выделить необходимое количество объездчиков, проведя построение и расстановку объездчиков по-бригадно, возложив практическое осуществление организации на бригадиров полевых бригад, под непосредственным руководством мобилизованного запасника и Уч. Инспекторов Гор. Рай-милиций.

Немедленно проинструктировать всех объездчиков, вменив им в обязанность строго следить за недопущением разведения огня пастухами. Подозрительных лиц, не имеющих никакого отношения к работе в полевых бригадах, доставлять в Сельсовет для установления личности, а при необходимости – в Милицию.

7. Не позднее 20.VI-33 г. закончить организацию самоохраны во всех населенных пунктах и колхозных хозяйствах, обеспечив этой самоохраной охрану имущества, принадлежащего, как колхозникам, так и колхозам, - от краж, грабежей и поджогов, на всем времени полевых работ и уборки урожая.

Предложить Правлениям колхозов для этой цели выделить необходимое количество кутковых обходных сторожей.

8. Вменить в особую обязанность объездчиков по охране полей – следить за недопущением хищения хлеба путем срезания колосков, краж снопов, тайного укуса и обмола.

9. Проследить за тем, чтобы расстановка копен, а также скирдование хлеба производилось на возвышенных местах и вне опасности от проливных дождей. В местах обмолота на все время проведения такового, установить обязательное круглосуточное дежурство членов противопожарных дружин, добившись от колхозов усиления в этих местах противопожарного инвентаря наличием пожарных машин и достаточном обеспечении бочками с водой, а также – где это возможно – и установка специальных колодцев.

Проследить за тем, чтобы в местах обмолота при работе тракторов, двигателей, локомотивов были соблюдены все правила предосторожности в противопожарном отношении, как-то: исправность глушителей, установка дымо- и газоотводных труб и т.д.

Наряду с этим, в местах скирдования и обмолота категорически воспретить курение, вывесить для этой цели таблички и другие предупредительные знаки.

До 20.VI-33 г. закончить организацию и проверку дружин, производя им соответствующий инструктаж и расстановку, для чего там, где имеются пожарные части, - провести это при их активном участии, а там, где их нет – эту работу провести через Уч. Инспекторов.

10. Приступить не позже 20.VI-33г. к учету всех мест скирдования, обмолота и мест хранения хлеба, заблаговременно наметив лиц для несения охраны в этих пунктах и закончить к 1.VII-33г.

Проверить во всех колхозах подготовку зернохранилищ, как-то: оборудование, дезинфекция, обеспечение противопожарным инвентарем, а также, произведена ли регистрация, учет и нумерация зернохранилищ в колхозах. Проследить за тем, как выполняется во всех колхозах постановление Обкома по вопросу учета и сохранности хлеба – взвешивание, своевременная отгрузка, вымолот, недопущения оставления зерна в отходах, полове, соломе и т.д.

11. С началом уборки-косовицы, не оставляя охраны хлеба на конне, организовать охрану хлеба в копнах и скирдах, для чего часть разъездной охраны также переключить для этой цели.

К 20.VI-33г. провести кустовые инструктивные совещания с выделенными ответственными за охрану членами Правления колхозов, сторожами, бригадирами полевых бригад, руководителями добровольных дружин от ЛКСМ, разъяснив задачу, которая возлагается на охрану в период уборки урожая. Эту работу возложить на Участковых Инспекторов.

С получением настоящей директивы проинструктировать весь личный состав Милиции по вопросу о задачах Милиции в деле охраны урожая в период уборки.

12. Установить наблюдение через агентуру за лицами, соприкасающимися с уборочными машинами, выявляя среди них попытки к порче инвентаря с целью срыва уборки урожая. Одновременно предупреждая попытки уничтожения урожая путем поджогов, потрав скотом на корню и других вредительских тенденций.

Ко всем лицам, виновным в порче машин, в отношении к порче хлеба и др. имущества, применять закон от 7.VII-32г. «Об охране общественной собственности». По всем возникающим делам: за кражу, хищение и уничтожение хлеба – производить задержание виновных лиц, с обязательной санкцией Нач. Гор. Милиции, оформляя содержание под стражей не позже 48 часов, заканчивая дознания в течении 2–3 дней, передавая для слушания в Выездные судебные бригады.

13. Во время молотбы добиться обеспечения каждой бригады секретной сетью, предупредив возможности хищения хлеба при перевозке, обмолоте, ссыпке и хранении хлеба в амбарах. Особое внимание уделить выявлению недоброкачества обмолотов урожая – оставления зерна в колосьях, в отходах, полове и т.д. Эти мероприятия обеспечить и наружной охраной.

При построении секретной сети учесть необходимость охвата осведомительным обслуживанием всех процессов уборочной кампании для своевременного предупреждения и вскрытия расхищения хле-

ба, а также краж, грабежей, поджогов и т. д. как в отношении имущества колхозов, совхозов, МТС, так и отдельных колхозников.

В вербуемой сети преобладающий контингент должен быть из людей социально-близких к Соввласти, стремящихся к выявлению всех видов преступлений, направленных к нанесению вреда колхозному хозяйству.

Максимально повысить качество работы с осведомительной сетью гласного состава работников, полностью освоив все пригодное для работы осведомление, установив плановость, регулярные встречи и инструктаж сети.

Одновременно повести решительную борьбу по выявлению и изъятию бродящего, соц. паразитирующего и уголовного элемента, проинструктировав для этой цели созданную охрану, обратив в первую очередь внимание на поражение этим элементом населенные пункты.

14. Проследить во всех колхозах выполнение последними постановления СНК СССР и ЦК ВКП(б) от 24.V-33г. по вопросу уточнения учета хлеба во всех стадиях его уборки, привлекая к ответственности лиц, виновных в нарушении этого постановления.

15. Во время обмолота уборки урожая не ослаблять работу по борьбе со спекуляцией хлебом на базарах и в др. местах, взяв под строжайшее наблюдение всех лиц, замеченных в прошлом в спекуляции. Обратить особое внимание на недопущение продажи и перекупки хлеба на вокзалах, подвозных пристанях и др. местах.

16. Личная ответственность за проведение в жизнь перечисленных мероприятий возлагается на Начальников Гор. Милиций.

17. О проделанной работе доносить декадными спецдокладами и первый спецдоклад представить к 15.VI-33г.

К спецдокладу 25.VI-33г. приложить цифровые данные состава групп самоохраны – конных и пеших отдельно, их вооружение по каждому колхозу в отдельности и по населенным пунктам.

Получение настоящей директивы подтвердить НЕМЕДЛЕННО.

НАЧАЛЬНИК Д. П. ОБЛОТДЕЛА ГПУ	-КАРЛСОН-
НАЧ. РК МИЛИЦИИ Д.П. ОБЛАСТИ	-СЕЛИВАНОВ-
Верно: СЕКРЕТАРЬ ОБЛОТДЕЛА ГПУ	-ЗОРИН-

№-137526

9 июля 1933г.

г. Днепропетровск

[ДАДО. – Ф. 19, оп. 1, спр. 28, акр. 62–67].

Надійшла до редколегії 30.08.2012 р.

**УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО ПІСЛЯ «ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ»
1937–1938 рр.**

У статті досліджується вплив «великого терору» 1937–1938 рр. на соціально-економічні процеси в українському селі.

Ключові слова: шкідництво, репресії, політика, НКВС, «великий терор».

В статье исследуется влияние «великого террора» 1937–1938 рр. на социально-экономические процессы в украинском селе.

Ключевые слова: вредительство, репрессии, политика, НКВД, «большой террор».

The article is devoted to investigation of the impact of «Great terror» on the socio-economic process in Ukrainian village.

Key words: sabotage, repressions, policy, NKVD, «Great terror».

«Великий терор» 1937–1938 рр. займає особливе місце серед репресивних акцій сталінського режиму, здійснених протягом 20–30-х років ХХ ст., як за кількістю жертв, так і за соціально-економічними та політичними наслідками. Важливою складовою «великої чистки» стала антишкідницька операція у сільському господарстві, спрямована проти працівників заготівельної, тваринницької галузі, адміністративно-управлінської ланки колгоспів, МТС, сільрад. За допомогою масштабних кадрових чисток влада прагнула стабілізувати ситуацію в усупільненому аграрному секторі, подолати існуючі кризові явища, зумовлені не вирішеністю системних організаційно-виробничих проблем колективних об'єднань.

Кампанія по боротьбі зі шкідництвом у сільському господарстві України 1937–1938 рр. фактично не досліджена вітчизняними та зарубіжними науковцями. У працях В. Васильєва [1], В. Данилова [6], В.Разгона [8] розглядаються лише окремі аспекти проблеми, яка вимагає комплексного висвітлення. Тому метою даної розвідки є встановлення соціально-економічних наслідків антишкідницької чекістської операції, що здійснювалася в українському селі протягом 1937–1938рр. Об'єктом дослідження виступає репресивна політика радянської влади в українському селі у 30-ті рр. ХХ, предметом – антишкідницька чекістська операція в аграрному секторі, як складова «великого терору» 1937–1938 рр. Наукова розвідка базується на архівних матеріалах Галузевого державного архіву Служби безпеки України, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, що

вперше вводяться до наукового обігу, а також документах ЦК ВЦК(б) та НКВС СРСР, опублікованих у збірнику «Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание» [9].

Перші руйнівні наслідки «великого терору» проявилися під час весняної сівби 1938 р. На перебіг посівних робіт вплинули «затримки та недоброякісний ремонт тракторного парку, сільськогосподарського реманенту». Приміром, на Чутівській, Сенчанській, Білоухівській, Градіжській і Жовтнінській МТС Полтавської області «у перші дні польових робіт вийшло з ладу 12 тракторів» [9, с. 115]. Аналогічною була ситуація на Осинівській та Сватівській МТС Донецької області. У доповідних записках НКВС СРСР визнавалося, що однією з головних причин повільного і недоброякісного ремонту сільськогосподарської техніки була «неукомплектованість і низька кваліфікація ремонтних бригад», яка у свою чергу стала результатом масштабної репресивної чистки кадрів МТС, проведеної у 1937 р. Так, «із 44 тракторів, відремонтованих на Тальнівській МТС (Київська область)», після перевірки було забраковано 40 тракторів [7, с. 10].

Численні факти виведення з ладу сільськогосподарської техніки зумовлювалися й низькою кваліфікацією трактористів. Новий нарком землеробства Р. І. Ейхе у своїй доповіді на січневому (1938 р.) пленумі ЦК ВКП(б), характеризуючи нові «кадри кваліфікованих робітників сільського господарства», заявив, що більшість трактористів, комбайнерів, шоферів «у зовсім недалекому минулому не мали жодного уявлення про мотор». І хоча Р. І. Ейхе стверджував, що ці новобранці демонструють «чудові зразки високої продуктивності праці», реальна ситуація суттєво відрізнялася від задекларованої [9, с. 29]. Так, на Петровській, Бандурскій, Катаржинській, Першій Одеській і Добровеличківській МТС Одеської області майже всі дизельні трактори, які цього року вперше завезли до республіки, були виведені з ладу через відсутність «трактористів, знайомих з цією конструкцією трактору». Лише на Першій Одеській МТС за один день зіпсували 5 дизельних тракторів. Аварії були настільки серйозними, що трактори потребували капітального ремонту [9, с. 116].

На якість весняної сівби впливав і стан насіннєвих фондів. За даними більшості облземвідділів, колгоспи не лише виконали, але й перевиконали план засипки насіннєвих фондів. Однак якість насіння залишалася низькою: «насіння було засмічене, заражене кліщем, мало низьку схожість, високий процент вологості». Вибіркова перевірка насіннєвих фондів, здійснена контрольно-насіннєвими лабораторіями, виявила 94 % некондиційного насіння, «у тому числі по засміченості бур'янами – 75,8 %, по схожості – 14,6 %, зараженого кліщем та іншими шкідниками – 67,0 %» [7, с. 9]. Проблема якості насіннєвих фондів можна було вирішити шляхом обміну «некондиційного насіння на сор-

тове», але у більшості районів республіки цей процес було зірвано, скоріш за все, через дезорганізацію діяльності системи Наркомзему і «Заготзерно» внаслідок проведених чисток. Взагалі, колективні об'єднання досить часто порушували правила агротехніки, орієнтуючись на механічне виконання «кількісних показників», оскільки їх керівництво боялося потрапити під прес репресій за проявлену ініціативу, яка б забезпечила якісну сівбу. Тому, щоб встигнути закінчити сівбу у заплановані строки, колгоспи, не чекаючи завершення обміну, сіяли «некондиційним і непротравленим насінням», «на погано оброблених полях», «ігнорували яровизацію» тощо.

В умовах продовження «куркульської операції» наявність істотних недоліків у ході весняної сівби органи НКВС звично пояснювали «антирадянською шкідницько-підривною діяльністю» ще не викритих у земельних органах, МТС і колгоспах право-троцькістських та інших ворожих елементів [9, с. 117]. Так, протягом березня-квітня 1938 р. чергові «диверсійні групи», які нібито «готували виведення з ладу тракторів», ліквідували у Молочанському районі та колгоспі «Арбейтс-таль» Мелітопольського району. За проведення неякісної сівби, шляхом недосіву норми на гектар, заарештували колгоспника артілі ім. Шевченка Солонянського району Шмідта [4, арк. 291, 311].

Окрему увагу органи НКВС приділяли боротьбі «з поширенням провокаційних чуток, спрямованих на зрив весняної сівби», у яких йшлося «про неминучу війну та перемогу фашизму». Приміром, проведення недоброякісної сівби у колгоспі Астраханської сільради Нововасилівського району Дніпропетровської області пояснили «антирадянською агітацією» бригадира Віхляєва, який нібито казав колгоспникам: «Скоро буде війна, хліб у нас заберуть, тому працювати немає сенсу». Контрреволюційних агітаторів також виявили у Новомосковському, Дніпродзержинському, Васильківському, Михайлівському районах. Станом на 30 березня 1938 р. «за підривну роботу, спрямовану на зрив сівби», у республіці заарештували 58 осіб [4, арк. 293].

Намагаючись стабілізувати ситуацію у колгоспному секторі після першого етапу «великого терору», 19 квітня 1938 р. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) приймають дві спільні постанови: «Про заборону виключення колгоспників з колгоспів» та «Про неправильний розподіл прибутків у колгоспах». Перша постанова суворо заборонила «проведення чистки колгоспів під будь-яким приводом». Згідно з нею виключення колгоспників із колгоспів кваліфікувалося, як крайній захід, який дозволялося застосовувати лише до «явно невинуватих членів колгоспів, які підривають та дезорганізують колгосп», після використання «всіх передбачених статутом артілі заходів попереджувального виховного характеру» на підставі рішення «загальних зборів членів артілі, на яких присутні не менш 2/3 від загальної чисельності членів артілі». Виключе-

ний член колективного об'єднання міг оскаржити рішення у райвиконкомі. Голів, членів правлінь колгоспів, районних партійних і радянських працівників попередили про притягнення до кримінальної відповідальності у разі порушення постанови [9, с. 102].

У постанові «Про неправильний розподіл прибутків у колгоспах» Кремль фактично визнав мізерність грошових виплат за трудовими, оскільки «основну частину прибутків» правління колгоспів витрачали на колгоспне будівництво, на виробничі та адміністративні потреби. Тому ухвалена постанова запровадила новий порядок розподілу грошових прибутків сільськогосподарських артілей: 60–70 % грошових прибутків мали спрямовувати на виплату трудовнів колгоспникам. Використання колгоспних коштів всупереч статуту сільгоспартілі та інтересам колгоспників центральне керівництво держави кваліфікувала як «зраду справі колгоспів і допомогу ворогам народу», зобов'язавши «обкоми, крайкоми ЦК нацкомпартій, обласні, крайові виконкоми та раднаркоми республік, прокурорів притягувати винних до кримінальної відповідальності» [9, с. 105].

Порядок притягнення до кримінальної відповідальності порушників постанов від 19 квітня 1938 р. деталізував наказ Прокурора СРСР, виданий 22 квітня 1938 р. Осіб, винних у порушенні постанови «Про заборону виключення колгоспників із колгоспів», мали карати за статтями 109 і 110 КК РСФРР, а «за наявності контрреволюційного характеру такого роду незаконної практики за статтею 58–7 КК РСФРР і відповідними статтями КК інших союзних республік». Незаконне використання колгоспних коштів кваліфікувалося, як злочин «за 3 частиною закону від 7 серпня 1932 р. або за статтею 58–7 КК РСФРР і відповідними статтями КК інших республік, залежно від фактичних обставин справи». Розслідування за цими справами Прокурор СРСР вимагав здійснювати у 10-ти денний термін, забезпечивши їх найшвидше проходження у судах [10, арк. 36 зв., 37].

Документи свідчать, що за порушення постанов від 19 квітня 1938 р. репресії широко не застосовувалися. Так, станом на 1 вересня 1938 р. в Україні було порушено 4 справи «за незаконне виключення колгоспників із колгоспів», із яких 3 справи передали до суду, а одну припинили, та притягнуто до кримінальної відповідальності 7 осіб. «За незаконне використання колгоспних коштів» порушили 13 справ і притягнули до відповідальності 22 осіб [9, с. 179].

Одночасно Кремль починає новий, вже останній «хрестовий похід» проти одноосібника. Постанова РНК і ЦК ВКП(б) «Про податки та інші обов'язки одноосібних господарств» від 19 квітня 1938 р. звинуватила місцеві партійні та радянські органи у потуранні одноосібникам, що дозволяло індивідуальним господарствам ухилятися від виконання державних зобов'язань. Керівництво держави, як і під час попе-

редніх колективізаторських кампаній, безапеляційно стверджувало, що нібито індивідуальник має незаконні переваги, а тому живе краще за колгоспника. Зокрема, одноосібники використовували своїх коней «не для здійснення сільськогосподарських робіт у власному господарстві, а, як засіб спекуляції та наживи», а правління колгоспів наймало «одноосібників на роботу у колгоспах за більш високу платню, ніж виплати колгоспникам». За підрахунками Наркомату фінансів СРСР неземлеробські прибутки одноосібних господарств від використання одного коня становили у республіці у 1936 р. 680 карбованців, у 1937 р. – 700 карбованців [9, с. 189]. Тому постановою зобов'язала республіканське та обласне партійно-радянське керівництво «суворо стежити за точним виконанням індивідуальними господарствами всіх державних зобов'язань з податків, зернопоставок, м'ясопоставок» і не допускати ухилення одноосібників від виконання «різноманітних місцевих повинностей (дорожні роботи, вивезення лісу, обслуговування шкіл, лікарень) тощо» [9, с. 106].

Неповний облік і недостатнє оподаткування прибутків від використання коней для перевезень та на інших роботах, на думку влади, зумовили зростання поголів'я коней в індивідуальному секторі. Станом на 1 січня 1938 р. в УРСР поголів'я коней одноосібників зросло на 48,5 %. Ці цифри виглядали, м'яко кажучи, непристойно за середнього зростання поголів'я коней в СРСР на 1,7 %. У 43 районах Чернігівської «за період з 1 серпня 1937 р. до 1 січня 1938 р. одноосібники придбали 938 коней», із них 718 коней використовувалося виключно для перевезень і 167 коней – на лісоторфорозробках [9, с. 188].

Посилаючись на такі аргументи, Кремль поновив з 25 квітня 1938 р. державний податок на коней одноосібних господарств. Суми податку для селян України були явно не підйомними: 400 карбованців за одного коня і 600 карбованців за кожного наступного. Достатньо сказати, що у квітні-червні 1937 р. ринкова вартість коня в УРСР становила від 300 до 1300 карбованців. Таким чином, одноосібників позбавляли права вибору: без коня вони не могли виконувати сільськогосподарські роботи, а тому їм нічого не залишалося, як вступити до колгоспу, тим паче, що урядова постанова стимулювала цей процес. Господарства, які вступили до колективних об'єднань до 1 липня 1938 р. і здали до них коней, звільняли від сплати податку [9, с. 107]. Новий наступ влади на одноосібників зумовив черговий приплив до колгоспів. Лише у Шепетівському районі із 140 індивідуальних господарств до колективних об'єднань вступило 62 [3, арк. 95].

Продовження антишкідницької операції Кремлем у першій половині 1938 р. ще більше дестабілізувало соціально-економічну ситуацію в аграрному секторі. Під час збиральної кампанії 1938 р. становище з ремонтом та експлуатацією сільськогосподарської техніки стало кри-

тичним, загрожуючи зривом жнив. НКВС СРСР визнавало, що «майже в усіх краях та областях, де почалося збирання, парк комбайнів та тракторів не був повністю відремонтований». Поряд з цим після перших днів жнив значну кількість відремонтованих комбайнів відправили на повторний ремонт через погану якість ремонту. Так, на Глинянській МТС Слободзейського району із 7 комбайнів на повторний ремонт спрямували 4 [9, с. 169].

Несправна техніка не лише погано працювала, але й ставала причиною численних пожеж. Приміром, 10 липня 1938 р. через несправність карбюратора комбайну виникла пожежа у колгоспі ім. Шевченка Великоянисольського району Сталінської області, під час якої згоріло 0,5 гектарів пшениці. Лише протягом 10–11 липня 1938 р. подібні пожежі були зафіксовані у колгоспах «Осоавіахім» Сергівського району Ворошилоградської області і «За науку» Будьонівського району Сталінської області, внаслідок яких було знищено комбайн, 5 гектарів пшениці і «солома на скошеній площі 6 гектарів» [4, арк. 481–482]. Окрім цього «парк комбайнів не був повністю забезпечений ні комбайнерами, ні штурвальними». Через це в Україні «значна частина комбайнів працювала лише в одну зміну». Внаслідок незадовільної роботи комбайнів деякі райони республіки перейшли до ручного збирання. У Кам'янець-Подільській області станом на 19 червня комбайнами зібрали врожай лише на 6,1 % площ, у той час, як вручну – з 50 тисяч гектарів [9, с. 171].

Стан сільськогосподарської техніки позначався на темпах збиральної кампанії. Так, у Дніпропетровській області жнива мали закінчити до 21–23 липня, але на 1 серпня виконали лише 79 % плану. Особливо відставали П'ятихатський район – 43,2 % виконання, Котовський – 44,5 %, Магдалинівський – 46,6 %. Повільні жнива призводили до значних втрат сільськогосподарської продукції: у Миколаївській, Одеській, Сталінській і Дніпропетровській областях, де встановилася суха й спекотна погода, хліб перезрів та почав осипатися. У ряді колгоспів Покровського району Дніпропетровської області втрати зерна досягали 20 % відсотків, у колгоспах ім. Сталіна, ім. Комінтерна, «Колос» П'ятихатського району – 25 % [4, арк. 507].

Недоброякісний ремонт сільськогосподарської техніки вплинув не лише на перебіг жнив, але й на темпи молотьби. Так, наприкінці серпня 1938 р. на Прилукській і Ліповецькій МТС із 54 молотарок працювало лише 37. В Ізюмському районі Харківської області через затримку ремонту молотарок і двигунів молотьба хлібу почалася лише у 39 колгоспах із 65 [9, с. 202].

Під час жнив 1938 р. знову проявилися проблеми, пов'язані зі зберіганням зерна, нібито вирішені владою шляхом тотальної чистки республіканського апарату Комітету заготівель та системи «Заготзер-

но». Між тим, репресувавши заготівельників, партійно-радянське керівництво держави не забезпечило будівництва нових елеваторів, а тому «для зсипки зерна нового врожаю не вистачало приміщень», і збіжжя зберігали на токах під відкритим небом [9, с. 170]. Приміром, у Носовецькому колгоспі Сітковецького району Вінницької області до бунту зсипали 1450 центнерів ячменю, який почав псуватися від дощу. У серпні 1938 р. у колгоспах Петро-Мар'їнського району Сталінської області під відкритим небом зберігали до 24 тис. пудів хлібу. На Деражнянському та Скибенецькому пунктах «Заготзерно» через перевантаження зерном було зруйновано два склади [3, арк. 90].

На заготівельні пункти привозили засмічене і заражене кліщем збіжжя. На Божедарівському елеваторі Дніпропетровської області за 4 дні зафіксували 30 випадків надходження зараженого кліщем зерна. Аналогічні випадки мали місце й у Мелітопольському, Веселовському і Бердянському районах, на Чуднівському, Андрушівському пунктах «Заготзерно» Житомирської області [4, арк.479]. За даними української контори «Заготзерно» станом на 1 вересня 1938р. збіжжя, зараженого кліщем першого ступеня, нараховувалося 766 381 тон, другого ступеня – 48 266 тон, третього ступеня – 172 тони [3, арк. 97]. Для порівняння – 1 вересня 1937 р. зараженість збіжжя кліщем другого ступеня становила 81 321 тон [2, арк. 214]. Поширенню кліща сприяло те, що на пунктах «Заготзерно» зберігалось заражене зерно минулорічного врожаю, яке не встигли очистити, зосередившись на покаранні шкідників. На 1 липня 1938 р. на складах республіки залишалось 183 619 тон збіжжя, зараженого кліщем першого ступеня, і 77 582 тон – другого та третього. Приміром, саме так зіпсували зерно на Білоцерківському заготпункті Київської області [3, арк. 99].

Іншою причиною поширення хлібних шкідників була відсутність кваліфікованих кадрів, які б могли контролювати якість зерна і здійснювати боротьбу з кліщем. У доповідній записці НКВС УРСР визнавалось, що «апарат спеціалістів з якості обласних контор Заготзерно був дуже слабким». Так, на Золотоношському заготпункті Полтавської області 4 400 тон зерна заразили кліщем через неправильний аналіз, здійснений лабораторією пункту [3, арк. 99].

Незадовільний перебіг збиральної кампанії НКВС СРСР пояснював не кадровими наслідками «великого терору», а неналежним оперативним керівництвом «з боку Наркомзему СРСР, республіканських, крайових і обласних земельних органів» та «активною діяльністю антирадянських шкідницьких елементів» [9, с. 170]. 15 липня 1938 р. М. І. Єжов направив на місце телеграму, у якій вимагав «негайно організувати всебічне агентурне і оперативне обслуговування збиральних робіт у колгоспах та радгоспах, поставивши, як основне завдання своєчасне припинення і викриття діяльності ворожих елементів, що нама-

гаються зірвати нормальний хід збирання хлібу». Місцеві органи НКВС повинні були не просто виявити «окремі недоліки жнив», але й забезпечити «своєчасне вжиття необхідних заходів через місцеві партійні та радянські органи для усунення основних недоліків збиральних робіт, виявлення конкретних винуватців, що зривають хлібозбиральні міроприємства з негайним притягненням їх до відповідальності» [9, с.171].

Виконуючи настанову М. І. Єжова, українські чекісти почали фабрикацію справ нових контрреволюційних організацій. Так, вже у липні 1938 р. «право-троцькістське підпілля» було виявлене «на ряді МТС Дніпропетровської області». «Заарештований директор Нижньосирогозкої МТС ...Линник зізнався, що він, будучи учасником антирадянської право-троцькістської організації, разом із завербованими ним до організації помічником директора Аксельродом та механіками Кульчиєвським та Кисельовим, здійснював шкідницьку роботу в МТС і колгоспах. З метою зриву жнив вони недоброякісно відремонтували комбайни та у такому стані відправили до колгоспів, де вони систематично простоювали» [4, арк. 479]. За аналогічними звинуваченнями заарештували директорів Новозлатопільської МТС Гореліка, Новомиколаївської Коршунова, Роздорівської МТС Гавриленко, заступника директора Чапаївської МТС Великобілозерського району Белентейчика [4, арк. 503].

Органи НКВС продовжили виявляти і ліквідовувати контрреволюційні угруповування, шкідницька діяльність яких нібито була спрямована на зрив сільгоспкампаній, і протягом 1939 р. Так, навесні 1939 р. знову були викриті антирадянські групи, які намагалися зірвати посівкампанію «шляхом розкладу трудової дисципліни, псування тракторів та прицепного реманенту», поширення «нездорових настроїв серед колгоспників». Фігурантами цих справ у південних областях республіки досить часто виступали особи німецької національності, яких звинувачували не лише у шкідництві, але й у «фашистській агітації». Так, у Люксембурзькому Запорізької області націоналістичне німецьке угруповування було викрите у колгоспі ім. Стаханова. Його учасники Оленберг, Бухмільлер, Дель займалися фашистською агітацією і «по-шкідницьки ремонтували сільгоспінвентар, навмисно виснажували коней» [5, арк. 94–95].

Отже, можна дійти висновку, що здійснена владою протягом 1937–1938 рр. антишкідницька чекістська операція, яка призвела до масштабної кадрової чистки заготівельної, тваринницької галузі, МТС, управлінського апарату колгоспів, сільрад, ще більше дестабілізувала ситуацію в аграрному секторі, загостривши існуючі кризові явища. Особливо негативно кадрова чистка вплинула на якість ремонту та експлуатації сільськогосподарської техніки, на організацію заготівель

зерна, що позначилося на проведенні посівної та збиральної кампанії вже у 1938 р., зумовивши значні втрати сільськогосподарської продукції. Тому політика, яку реалізовував Кремль в аграрній галузі після першого етапу «великого терору», нагадувала заходи влади, запроваджені із завершенням суцільної колективізації, – чергове «організаційно-господарське зміцнення колгоспів»: заборона чисток колгоспів, контроль за процедурою виключення із колективних об'єднань, за фінансовою дисципліною і розподілом прибутків.

Бібліографічні посилання

1. *Васильєв В.* Вплив «великого терору» 1937–1938 рр. на економічні процеси в УРСР / В. Васильєв // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-КГБ. – 2004. – №1/2. – С. 36–58.
2. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі ГДА СБУ). – Ф. 16, оп. 30, спр. 74.
3. ГДА СБУ. – Ф. 16, оп. 31, спр. 28.
4. ГДА СБУ. – Ф. 16, оп. 31, спр. 62.
5. ГДА СБУ. – Ф. 16, оп. 32, спр. 35.
6. *Данилов В. П.* Введение. Советская деревня в 1938–1939 годах / В. П. Данилов // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: Документы и материалы. В 5-ти тт. – Т. 5. 1937–1939. Кн. 2. 1938–1939 / Под ред В. Данилова. – М., 2006. – С. 11–20.
7. *Кантолінський.* Органам прокуратури включитися в боротьбу за високий врожай / Кантолінський // Революційне право. – 1938. – №2. – С. 9–12.
8. *Разгон В. Н.* Репрессии против бывших «кулаков» в Алтайском крае в 1937–1938 гг. / В. Н. Разгон // Сталинизм в советской провинции: 1937–1938 гг. Массовая операция на основе приказа №00447 / сост.: М. Юнге, Б.Бонвеч, Р. Бриннер. – М., 2009. – С. 82–103.
9. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: Документы и материалы. В 5-ти тт. / Т. 5. 1937 – 1939. Кн. 2. 1938–1939 / Под ред. В. Данилова. – М., 2006. – 704 с.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 288, оп. 2, спр. 1.

Надійшла до редколегії 19.08.2012.

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО УКРАЇНИ У ПОВОЄННІ 1940-і рр.: АНАЛІЗ СТАНУ ВИРОБНИЧОЇ СФЕРИ

Розглядається ситуація в сільському господарстві у роки IV п'ятирічки. Аналізується стан його матеріально-виробничої бази, трудових ресурсів, економічні можливості, політика держави стосовно аграрної галузі та колгоспів, зокрема спроможність аграрного сектору республіки в цих умовах виконати поставлені перед ним на п'ятирічку завдання.

Ключові слова: сільське господарство, колгоспи, повоєнна відбудова, IV п'ятирічка, аграрна політика.

Рассматривается ситуация в сельском хозяйстве в годы IV пятилетки. Анализируются состояние его материально-производственной базы, трудовых ресурсов, экономические возможности, политика государства относительно аграрной отрасли и колхозов, в том числе состоятельность аграрного сектора республики в этих условиях выполнить поставленные перед ним на пятилетку задания.

Ключевые слова: сельское хозяйство, колхозы, послевоенная реконструкция, IV пятилетка, аграрная политика.

It is showed the situation in agricultural farming the fourth fifth years. It is analyzed the condition of its material and industrial base, working resources, economical possibilities, the state political according to the agrarian field and collective farms and also the competence of the republic's agrarian field in those conditions to solve the fifth years problems.

Key words: agricultural farming, collective farms, post war reconstruction, fourth-fift years, agrarian politic.

Загальноприйнятою є теза, що сільське господарство України, попри встановлені для нього державним планом відбудови народного господарства на 1946–1950 рр. показники, їх не виконало. І цей факт трактувався і продовжує трактуватися як аксіома, без спроб аналізу причин, які не дозволи виконати заплановане [1; 3; 4; 31; 32] і, по суті, призвели до порушення державного закону. На сьогоднішній день відсутні праці, присвячених аналізу стану колгоспного виробництва у даний період. Пропонована публікація має на меті висвітлити аспекти, що визначали ситуацію в матеріальній сфері аграрного виробництва першого повоєнного п'ятиріччя, і таким чином до певної міри заповнити існуючу прогалину.

Зруйнована війною і німецькою окупацією економіка сільського господарства, як і всієї республіки, знаходилася у складному

становищі. І потребувала для відновлення значних фінансових коштів. Планом економічного розвитку СРСР на 1946–1950 рр. воно мало за п'ять років вийти на довоєнний рівень економічних показників: досягнення довоєнного рівня продуктивності рослинництва і тваринництва та забезпечення технікою і реманентом. Проте, через надання партійно-державним керівництвом країни пріоритетності у відродженні промисловості (в цю сферу економіки республіки на 1946–1950 роки було виділено 65,1 млрд. крб. [9, с. 30], аграрній галузі республіки направили 4,3 млрд. крб. [9, с. 55], тобто, лише 6,6 % від рівня промисловості. Вважалося, що недостаючи для відбудови кошти колгоспи вкладуть за рахунок внутрішніх ресурсів, адже, за словами Й. Сталіна, якими керівництво керувалося у здійсненні політики стосовно села, «колхозы как социалистическая форма организации хозяйства, могут показать чудеса хозяйственного строительства» [22, с. 233–234]. Але реалії виявилися значно складнішими.

Так, повністю або частково було зруйновано 28 тис. сіл [6, с.251]. Серйозно скоротилася матеріально-технічна база галузі. Навіть через два роки після остаточного звільнення України від окупантів, тобто 1946 р., парк тракторів у сільському господарстві республіки становив 59 % рівня 1941 р. [15, арк. 4]. Низькою залишалася забезпеченість аграрного виробництва сільськогосподарськими агрегатами. В колгоспах на 1 січня 1947 р. в порівнянні з аналогічним періодом 1941 р. сівалок нараховувалося 55,5 %, жниварок – 53,8 %, віялок – 43,4 % [24, арк.24]. Стан їхньої зношеності перевищував усі допустимі норми. Високою була питома вага господарств, що взагалі не мали якихось видів цієї техніки. Наприклад, сівалок не було в 13,7 % колгоспів, жниварок – в 12,3 %, віялок – в 11 % [24, арк. 27].

Окупація призвела до фактичного знищення громадського тваринництва. Так, на початок 1946 р. великої рогатої худоби в колгоспах було лише 65 % від аналогічного періоду 1940 р. [12, арк. 38]. До того ж якісний склад її не відповідав потребам. Основу її складав молодняк народження 1944–1945 рр. Свиной було лише 22 %, овець і кіз – 28 %, а коней – всього 9 % [14, арк. 38]. Переважну більшість їх становили низькопродуктивні тварини невідомого походження. В 1945 р. серед великої рогатої худоби породні становили лише 29 % тієї кількості, що малася, серед свиной – 28 %, кіз і овець – 32 %, коней – 6 % [14, арк.38].

Умови утримання худоби через руйнації, які зазнали колгоспи, були вкрай незадовільні. Раціон ї ї становили переважно грубі корми (в основному солома). Така ситуація сприяла поширенню серед тварин різного роду захворювань і їх загибелі. Падіж становив до 20 % [19, арк. 76]. Через поганий догляд і неповноцінні раціони низькою була продуктивність худоби. В 1948 р. від кожної корови в середньому по

республіці було надієно лише по 857 л молока [19, арк. 7], 1950 р. – 1215 [15, с. 361], при тому у 1940 р. надій становив 1329 л [12, с. 154].

Через руйнацію громадського тваринництва мав місце значний дефіцит тяглової худоби (волів, коней), яка в той період становила основу транспортного забезпечення внутрішніх виробничих і господарських потреб колгоспів. Так, на початок 1945 р. наявність цього виду худоби в господарствах республіки в порівнянні з аналогічним періодом 1941 р. становила 54 % [25, арк. 151]. За умов недостатньої забезпеченості нею, з одного боку, і необхідності виконання встановленого плану сільськогосподарських робіт – з іншого, мало місце широке залучення до виробництва корів. За відсутністю їх в громадському секторі використовувалася худоба колгоспників. Часто в колективних господарствах вона була основним засобом виконання державних планів. Наприклад, у колгоспі «Зоря» Дніпропетровського району Дніпропетровської області в 1946 р. більшу частину робіт по оранці, засіву та боронуванню було виконано за допомогою саме корів [7, арк.37].

Відбулося значне скорочення й посівних площ. Відновлення ж їх через зруйнованість матеріальної бази відбувалося досить повільно. Так, у 1945 р. вони становили 65,1 %, в 1946 – 77,2 % від рівня 1940 р. [16, арк. 161]. За період німецької окупації, через невнесення добрив, порушення сівозмін, земля була виснажена. А після війни через брак необхідної техніки колгоспники змушені були обробляти землю за допомогою худоби, що призводило до затягування строків посівних і збиральних робіт. Результатом всього комплексу факторів було зниження врожайності рослинницької галузі. Якщо до війни вона для зернових культур в середньому по республіці становила 12,4 ц з гектара [12, с. 153], то вже в 1945 р. середня врожайність була на 4 ц нижчою [14, арк. 18]. В результаті в тому році, Україна здала державі на 40 % зерна менше, ніж в 1940р. [16, арк. 18]. Протягом 1946–1950 рр. врожайність продовжувала залишатися нижчою, ніж до війни. Так, за роки IV п'ятирічки по республіці вона склала 8,3 ц з га [12, с. 152]. Аналогічні показники спостерігалися і по інших видах продукції рослинництва. Так, урожайність картоплі у 1950 р. порівняно з 1940 р. була на 6 ц меншою, овочів – на 52 [12, с. 154].

У той же час при такій низькій продуктивності мало місце збільшення валових зборів продукції рослинництва республіки, насамперед зернових, олійних культур, цукрових буряків. Здійснювалося це, в першу чергу, за рахунок збільшення колгоспам норм обов'язкових поставок державі. Так, за середньої врожайності за IV п'ятирічку 9 ц з га озимої пшениці та 5,8 ярої, щорічно здавалося цього виду зернових загалом по 5408 ц, а у 1950 р., при підвищенні врожайності відповідно на 22 % та 5 % – республіка здала їх вже на

23% більше [12, с.152–153]. Це свідчило, що державне керівництво вирішувало продовольчі проблеми країни шляхом посилення тиску на економіку колгоспів.

Поряд з «основними» галузями сільського господарства серйозно постраждали й інші його складові. Порушена була система насінництва. Через що в масі зернових, технічних, круп'яних культур, що вирощувалися господарствами, переважало насіння низьких кондицій. Значної руйнації зазнала й така традиційна для республіки галузь, як садівництво. За роки війни на третину зменшився масив садів в Україні. З 595 тис. га, що малися в 1940 р., за період окупації їх площа скоротилася до 398 тис. га [13, с. 7].

На становищі сільського господарства негативно позначалося і зменшення кількості працюючого населення, особливо чоловіків. На відміну від інших видів діяльності людини в нашій країні як то наука, промисловість тощо, в аграрному виробництві в період війни широкий спектр професій не підлягав бронюванню від направлення на фронт. До того ж, в республіці мали місце свої особливості мобілізаційного характеру, які значною мірою визначили післявоєнну демографічну ситуацію на селі. За даними дослідників і за споминами очевидців, на її території, на відміну від інших регіонів Радянського Союзу, до війська брали всіх чоловіків від 17 до 55 років, у тому числі й тих, на яких в інших республіках та областях була поширена бронь, а саме – трактористів, комбайнерів тощо [10; 11; 30].

В Україні процес мобілізації особливо активно відбувався під час її звільнення в період 1943–1944 рр., коли взятих до війська чоловіків, ненавчених, напівобмундированих і напівозброєних, через два-три дні кидали в бій. У результаті, значна частина їх гинула на відстані навіть декількох кілометрів від рідної домівки [10; 30]. Ті ж, що залишилися живими, після закінчення війни не належали до категорій, що підлягали демобілізації в першу чергу. І в повоєнні роки основною продуктивною силою села були жінки. В 1945 р. питома вага їх в аграрному секторі республіки становила 80 % в порівнянні з 49 % в 1940 р. [2, с.153].

Тож, з метою компенсації дефіциту чоловічих рук, набули широкого застосовування дитяча праця та залучення непрацездатних категорій сільського населення. В колгоспах України, наприклад, у 1947 р., навіть за офіційними даними, працювало 729,8 тис. підлітків віком від 12 до 16 років та понад 1 млн. людей похилого віку, хворих, інвалідів [24, с.153].

На цьому тлі зародилася тенденція, яка в наступні періоди набула незворотного характеру, – відтік сільських жителів в міста. Особливо неприсмним явищем для аграрного виробництва було залишення його представниками працездатних категорій, в першу чергу сімейними чоловіками. Адже вони, влаштовуючись у містах на роботу, згодом

перевозили туди в повному складі свої сім'ї. Лише за 1946 р. колгоспи України таким чином втратили 53,9 тис. сімей колгоспників [27, арк.169].

Відсутність достатньої кількості робочих рук, техніки, високоякісного насіння, породної худоби, скорочення посівних площ і викликане цим зниження продуктивності сільського господарства, серйозно позначилися на ефективності праці трудівників села. В перші повоєнні роки вона залишалася нижчою, ніж до війни. Так, якщо виробіток у 1940 р. на одного працюючого колгоспника в середньому становив 250 крб., то у 1945 р. – 214, у 1947 р. – 219. І лише у 1949 р. він майже досяг довоєнних показників і дорівнював 249 крб. [28, арк. 4].

В умовах порушеної економіки колгоспів, їх слабкої матеріально-технічної бази, дефіциту робочої сили, з одного боку, і об'єктивних потреб прискореної відбудови аграрного сектору, – з іншого, серйозною проблемою поставало організаційно-господарське налагодження роботи колективних господарств, їхніх виробничих підрозділів. Адже в умовах війни і перших повоєнних років до здійснення керівних функцій в колгоспах залучалися люди, які лише за формальними ознаками могли бути керівниками. Тому основна маса голів колгоспів за своїми, в першу чергу, діловими якостями не відповідала вимогам, що висувалися до керівників господарств часом і державно-партійним керівництвом на чолі з Й. Сталіним. Й. Сталін неодноразово говорив, що немає поганих чи гарних господарств, а є погані чи хороші керівники «дело, прежде всего в том, кто стоит во главе колхозов и руководит ими» [21, с. 227]. Ця теза стала директивною для партійно-господарських працівників всіх рівнів.

Проблема покращення якісного складу керівників господарств вирішувалася традиційними – адміністративними методами. У першу чергу, звичайним зняттям з посади. В умовах же тоталітарних методів управління, що панували в країні, це визначало їх велику плинність. Так, у 1945 р. було замінено 52,2 % голів колгоспів, у 1947 – 48,2 %, у 1949 – 42,1 % [29, арк. 11]. Фактично, протягом двох років відбувалась повна заміна всього корпусу голів колгоспів. У ряді областей ці показники були ще вищими. Так, в Одеській області, партійну організацію якої очолював жорсткий за вдачею та методами керівництва О. Кириченко, у 1945 р. було знято зі своїх посад 74 % голів колгоспів, у 1946р. – 64,6 % [17, арк. 38]. У Сталінській (нині Донецька) області за період 1946 – першу половину 1947 р. було замінено 62,2 % голів колгоспів [17, арк. 10]. Аналогічні тенденції мали місце і в наступні роки. Так, у 1950 р. в республіці було знято 46,6 % керівників господарств [23, арк. 239].

В арсеналі адміністративних методів стимулювання роботи керівників колгоспного виробництва чільне місце займали і репресивно-

каральні методи. Вони активно застосовувалися до голів колгоспів, звинувачених у повільних темпах хлібозаготівлі та невиконанні колгоспами інших державних зобов'язань. Їхні дії трактувалися як прояв ворожого ставлення до Радянської держави, «підрив її могутності» або як «саботаж» і супроводжувалися ув'язненням. Так, тільки по лінії НКВС лише за 1,5 місяці жнив за таким звинуваченням в республіці було заарештовано 138 чол. [18, арк. 17]. Їхнє покарання полягало у позбавленні волі на термін від 5 до 10 років. У Запорізькій області, в якій план виконання хлібопоставок державі становив лише 20 %, органами НКВС було заарештовано «за підривну роботу» і віддано до суду 47 голів колгоспів. У Кам'янець-Подільській області за цей же час було піддано арешту і засуджено 109 керівників колективних господарств, звинувачених у «підривній роботі» [18, арк. 17].

Окрім вказаних органів ініціативу порушення кримінальних справ відносно голів колгоспів мало широке коло організацій. Це і районні прокуратури, і райвиконкоми, і райкоми партії, і районні уповноважені Міністерства заготовок, і сільради, і місцеві газети, і навіть ревізійні комісії самих колгоспів. Саме з їхньої ініціативи у 1946 р. кожен шістнадцятий керівник колективного господарства республіки був засуджений [5, с. 10].

Серйозним чинником, що впливав на економіку колгоспів України виступала система їх оподаткування. Після війни стан сільського господарства республіки не був врахований державою і її колективні господарства продовжували сплачувати податок за землю як і до війни – більший, ніж в інших республіках. На 1 га землі в Україні норма податку становила 58 крб., в той час, як, наприклад, в Російській Федерації – 46 крб. Для ріллі ці норми становили 40 крб. для України і 37 – для Росії, для луків – відповідно 26 і 16 [2, с.155]. Республіці було відмовлено в зменшенні розмірів обов'язкових поставок продукції тваринництва. Українські колгоспи мусили виконувати їх в складних 40-х р. на рівні 1940-го, коли кількість громадської худоби по всіх видах тварин була більшою та й якісний склад і кондиції її були кращими [19, арк. 41].

Ускладнюючим ситуацію фактором виступала система розрахунків колгоспів з державою за надавані нею послуги за здійснюване машино-тракторне, зоотехнічне та ветеринарне обслуговування та за сільськогосподарську продукцію. Особливість їх полягала у тому, що держава довільно завищувала розцінки на надавані нею послуги і залишала низькими – заготівельні – на сільськогосподарську продукцію які не змінювалися з 1926 р. Колгоспи мусили розраховуватися за отримані послуги в найменш вигідній для себе формі, а саме – в натуральній. Плата за такі роботи становила 50 % і більше обов'язкових обсягів поставок продукції державі. В 1946 р., одному з найскладніших

в післявоєнній історії республіки, колгоспи України повинні були сплатити лише машинно-тракторним станціям за обробіток ґрунту, посівні та збиральні роботи 52 % від обов'язкового плану здачі зерна [5, с. 93].

Додатковим ускладнюючим фактором для економіки сільського господарства республіки виступав феномен споживацького ставлення всіх органів влади, промислових підприємств, державних установ, яке склалося в країні щодо колгоспного добра. Воно розглядалося як таке, чим можна користуватися за безцінь або й, взагалі, безкоштовно. В результаті, набула поширення практика користування різними посадовими особами з партійних, радянських, державних, господарських, правоохоронних органів, підприємствами та організаціями колгоспною худобою, реманентом, земельними угіддями тощо на «безкомпенсаційній основі». Це лягало додатковим тягарем на, і без того слабку, колгоспну економіку. Наприклад, лише в одній Дніпропетровській області розмір заборгованості тільки установ і підприємств по всіх видах майна, взятого у колгоспів та орендній платі за землю на липень 1946 р. становив 16 млн. 664 тис. крб. [8, арк. 43].

Вагомим додатком до проблем повоєнного періоду сільського господарства республіки став природно-кліматичний фактор. Для України і особливо для її південних областей він відігравав особливо серйозну роль, тому що впливав на їхню економіку значно довший період і в більш серйозних формах, ніж в інших регіонах Радянського Союзу.

Вже восени 1944 р. під час посіву озимих в Херсонській, Одеській, Миколаївській і південній частині Чернівецької областей була посуха. Взимку і навесні 1945 р. було мало опадів. У результаті, в 1945 р. в них було отримано дуже низький урожай: від 1,5 до 3 ц з гектара [14, арк. 4]. Ситуація ускладнилася й тим, що не вродили овочеві культури, картопля. Внаслідок такого стану, в цих областях, і в першу чергу в сільській місцевості, вже влітку 1945 р. склалася виключно напружена ситуація з продовольством. За офіційними даними, населення близько половини колгоспів вказаних адміністративних одиниць «відчувало потребу в наданні йому допомоги хлібом» [14, арк. 46]. В аналогічному становищі опинилися восени і взимку 1945 р. і ряд північніше розташованих областей. Після виконання плану здачі державі всіх видів сільгосппродукції, колгоспи Дніпропетровської, Запорізької, Кіровоградської та частково Полтавської областей практично залишилися без засобів існування до наступного врожаю [14, арк. 131, 135, 164, 166, 191].

Складна природно-кліматична ситуація мала місце в Україні до кінця 1940-х рр. Але найбільш критичним був 1946 р., коли посуха охопила більшу частину її території, що призвело до загибелі майже 350 тис. га посівів зернових. [5, с. 8]. Тож врожайність у середньому по

Україні становила 3,8 ц з гектара [5, с. 8]. Тому замість встановлених планом 362 млн. 750 тис. пуд. господарствами республіки ціною неімовірних зусиль, що супроводжувалися адміністративно-силовим тиском з боку партійних та державних органів всіх рівнів, голодом, дистрофією, поширенням різного роду захворювань та загибеллю, внаслідок цього, сотень тисяч селян, було здано лише 227 млн. 005 тис. пудів [5, с. 299]. Наступний 1947 р. виявився для сільського господарства України не менш складним. У південних Ізмайльській, Одеській, Херсонській, Миколаївській та Запорізькій областях знову трапилася посуха. Через це їхні господарства знову зібрали низький врожай зернових, технічних, овочевих культур. Виконати встановлений республіці план здачі продукції вдалося лише за рахунок мобілізації зусиль всієї її владної вертикалі та застосування адміністративного ресурсу.

Отже, в результаті війни та німецької окупації аграрна сфера України серйозно постраждала. Наслідки цього особливо гостро мали місце у перше повоєнне п'ятиріччя. У порушеному та зруйнованому стані знаходилися всі компоненти матеріально-виробничої бази сільськогосподарської галузі, значно кількісно і якісно змінився склад трудових ресурсів, проблеми організаційно-господарського налагодження роботи колективних господарств вирішувалися у адміністративно-репресивний спосіб. Продовжувала діяти, без урахування змін, що сталися, існуюча з довоєнних часів система оподаткування, розрахунків держави з колективними господарствами за надавані нею послуги і отримувану сільськогосподарську продукцію та користування установами, організаціями, підприємствами колгоспними майном, яка дискримінувала інтереси колгоспів. В цих умовах держава не взяла до уваги складну ситуацію, що мала місце в галузі, а переклала на господарства основний тягар відродження їх економік, в той же час вимагаючи виконання встановлених для них норм здачі продукції. Така політика держави у перше повоєнне п'ятиріччя відносно аграрної галузі республіки і визначила її невідповідні результати.

Бібліографічні посилання

1. *Вербицкая О. М.* Российское крестьянство от Сталина к Хрущову. Середина 40-х – начало 60-х годов / О. М. Вербицкая. – М., 1992.
2. *Веселова О. М.* Повоєнний голод (1946 – 1947) / О. М. Веселова, В. І. Марочко, О.М.Мовчан // Голодомори в Україні. 1921–1923; 1932–1933; 1946–1947: Злочини проти народу. – К.; Нью-Йорк, 2000. – С. 153.
3. *Вылцан М. В.* Восстановление и развитие материально-технической базы колхозного строя (1945–1958) / М. В. Вылцан. – М., 1976.
4. *Волков И. М.* Колхозное крестьянство СССР в первые послевоенные годы (1945–1950) / И. М. Волков // Вопросы истории. – 1970. – № 6. – С. 3–19.
5. Голод в Україні. 1946–1947. Документи і матеріали. – К., 1997.
6. *Гунчак Т.* Україна: Перша половина XX століття / Т. Гунчак. – К., 1993.

7. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 19, оп. 5, спр. 107, арк. 37.
8. ДАДО. – Ф. 19, оп. 5, спр. 102, арк. 43.
9. Історія Української РСР. – К., 1979. – Т. 8. – Кн. 2.
10. *Лук'яненко Л.* Маршал Жуков і Україна у Другій світовій війні / Л. Лук'яненко. – Л, 2000.
11. *Муковський І. Т.* Звитяга і жертовність: Українці на фронтах Другої світової війни / І. Т. Муковський, О. Е. Лисенко. – К, 1996.
12. Народне господарство Української РСР в 1971 р. – К., 1972.
13. *Омельченко І. К.* Культура яблуні в Україні / І. К. Омельченко. – К, 1993.
14. Російський Державний архів соціально-політичної історії (далі – РДАСП). – Ф. 17, оп. 123, спр. 535.
15. РДАСП. – Ф. 17, оп. 123, спр. 608.
16. РДАСП. – Ф. 17, оп. 123, спр. 505.
17. РДАСП. – Ф. 17, оп. 122, спр. 124.
18. РДАСП. – Ф. 17, оп. 123, спр. 369.
19. РДАСП. – Ф. 17, оп. 123, спр. 535.
20. Сельское хозяйство СССР. Статистический сборник. – М, 1988.
21. *Сталин И. В.* О работе в деревне / И. В. Сталин // Сочинения. – М, 1949. – Т. 13.
22. *Хрущов Н. С.* Быстрее возродим сельское хозяйство Советской Украины. Речь на республиканском совещании передовиков сельского хозяйства Украины 18 января 1946 г. / Хрущов Н. С. – К., 1946.
23. Центральний Державний архів вищих органів влади і управління України (далі –ЦДАВОВУ). – Ф. 27, оп. 19, спр. 1017.
24. Центральний Державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1, оп. 23, спр. 4793.
25. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 30, спр. 1513.
26. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 23, спр. 1515.
27. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 30, спр. 668.
28. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 30, спр. 1449.
29. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 30, спр. 3627.
30. *Циганок Н.* Боевое крещение / Н. Циганок // Знамя Дзержинки (Дніпродзержинськ). – 2000. – 29 апреля.
31. *Юрчук В. П.* Борьба Компартий Украины за восстановление и развитие народного хозяйства (1945–1952 гг.) / В. П. Юрчук – К., 1965.
32. *Юрчук В. И.* Коммунистическая партия во главе всенародной борьбы за восстановление и развитие народного хозяйства Советской Украины (1946–1950 гг.) / В. И. Юрчук, И. П. Кожукало. – К., 1986.

Надійшла до редколегії 3.09.2012.

МЕДИЧНЕ ОБСЛУГОВУВАННЯ У СЕЛАХ НАДДНІПРЯНЩИНИ: РЕАЛІЇ ПІСЛЯВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННОГО БУТТЯ

Розглядається стан сільських лікувальних установ Наддніпрянщини у післявоєнний час, повсякденні проблеми, пов'язані із відновленням їхньої матеріально-технічної бази, кількісним та якісним складом медичних працівників, та реальні можливості сільської медицини надавати послуги населенню.

Ключові слова: Село, Наддніпрянщина, сільська медицина.

Рассматривается состояние сельских лечебных учреждений Надднепрянщины у послевоенное время, повседневные проблемы, связанные с возобновлением их материально-технической базы, количественным и качественным составом медицинских работников, и реальные возможности сельской медицины предоставлять услуги населению.

Ключевые слова: Село, Надднепрянщина, сельская медицина.

It is examined the condition of village medical institutions of Naddnepryanshchina at post-war time, every day problems connected with renewal of their material base, by quantitative and qualitative structure of medical workers, and real possibilities of village medicine to render services to the population.

Key words: village, Naddnepryanshchina, village medicine.

Дослідження діяльності закладів охорони здоров'я у повсякденному житті селян є необхідною умовою для розуміння обставин соціальної повсякденності повоєнного села.

Значне коло проблем українського села у соціальній сфері досліджуються у вітчизняній історичній науці, зокрема, стан побутової, житлово-комунальної сфери села [6; 9]. З'явилися праці, у яких досліджуються культурні зміни на селі та святкова буденність селян [7; 10]. Серед значного кола соціальних проблем українського післявоєнного села актуальною для вивчення є проблема медичного обслуговування. Так, В. Гаврилов проаналізував рівень та якість медичного обслуговування у післявоєнний період на території Північного лівобережжя [2]. Т. В. Терещенко, І. В. Перехрест розглядали медичне обслуговування сільського населення у областях Центральної України в період відбудови народного господарства (1943–1950 рр.) [11]. О. Ф. Нікілев досліджував стан медицини в Україні та її здатність надавати допомогу сільським жителям у більш пізній період (середина 1950-х – середина

1960-х рр.) [8]. Реалії медичного обслуговування у повсякденному післявоєнному житті сільського населення Наддніпрянщини ще не знайшли належного висвітлення, що, в певній мірі, стало метою даної роботи.

Важливою складовою повсякденності українського села після війни було медичне обслуговування. Для вирішення проблем щодо відновлення мережі та діяльності медичних закладів на селі жовтні 1944 р. на республіканській нараді працівників охорони здоров'я було прийняте рішення докласти максимальних зусиль для того, щоб відновити в найближчий час довоєнну мережу сільських лікарських дільниць. Уже на 1945 р. було відновлено сітку амбулаторій, поліклінік у сільській місцевості Наддніпрянщини у порівнянні із довоєнним періодом: у Київській області відновлено 315 із 322 лікувальних установ довоєнного періоду, у Дніпропетровській 144 із 167, у Запорізькій – 113 із 138, у Кіровоградській 126 із 140. У Полтавській області кількість відновлених лікувальних установ навіть збільшилася із 265 у 1941 р. до 273 у 1945 р. [17, арк. 299]. У першу чергу це були виділені чи орендовані приміщення для сільських лікувальних закладів, які ще вимагали часу та коштів для устаткування.

Основним закладом з надання лікувально-профілактичної допомоги на селі залишалася районна лікарня. Вона забезпечувала лікувально-профілактичну допомогу населенню районного центру і приписної дільниці, а також лікування хворих, які перебували під наглядом сільської лікарської дільниці і постійну методичну допомогу дільничним лікарям шляхом виїздів районних лікарів на дільниці. Наступною ланкою була сільська лікарська дільниця, яка надавала різні види медичної допомоги під керівництвом районної лікарні та обслуговувала декілька сіл. На території дільниці організовувалися фельдшерсько-акушерські пункти. Крім того, колгоспи на свої кошти, при матеріальній підтримці органів охорони здоров'я, повинні були організовувати колгоспні пологові будинки. Але реалії діяльності медичної системи на селі були далекими від запланованих.

Проте, кількісні показники ніяким чином не відображають якість медичного обслуговування. Сільські лікувальні заклади на селі після війни перебували у жахливому стані. Медичні установи у більшості сіл розташовувалися у непристосованих спорудах, а то й землянках. Часто хати бралися у оренду у колгоспів [3, арк. 28]. Вони не мали достатніх за кількістю та площею приміщень, щоб лікувати необхідну кількість хворих, а то й ділили приміщення з іншими установами села. Як згадує Круть Олександр Мусієвич із с. Шелюги Акимівського району Запорізької області, у селі за фельдшерський пункт слугувала землянка, зроблена із двох частин. У ній був тільки дах, без стелі [1]. При відсутності приміщень в одній палаті знаходилися чоловіки і жінки [12,

арк. 45]. Хворі з різними захворюваннями, в тому числі й інфекційними, приймалися в одній кімнаті. Наприклад, в Юр'ївському районі Дніпропетровської області прийом дітей і венерично хворих відбувався в одній кімнаті одним і тим же лікарем [4, арк. 46].

У стані післявоєнної розрухи на відбудову сільських лікувальних закладів, відновлення їх матеріально-технічної бази у сільських рад та колгоспів коштів катастрофічно не вистачало. Тому на плечі сільських жителів лягла ще й проблема відбудови лікувальних закладів. Незважаючи на безліч важливих домашніх справ, сільські жителі спільно збиралися на відбудову чи ремонт лікувальної установи. На будівництво приходили із власним реманентом: лопатами, кирками, вилами, відрами, мітлами, хто міг – приводив підводу. Незважаючи на те, що це були в основному жінки, вони виконували різноманітні посильні роботи – розчищали лікарняний двір від сміття, від згорілих під час війни споруд, мазали та білили стіни, фарбували та мили двері, вікна, але виконували і суто чоловічу роботу – лагодили та перекривали дах, ремонтували систему опалення [13, арк. 48]. Селяни не тільки будували власними силами лікарні, ремонтували приміщення, а й турбувалися про їхнє матеріальне наповнення. Із дому вони приносили стільці, тумби, ложки, миски, відра та ін.

Власними силами колгоспів та силами самих селян на літній період 1945 р. у Кіровоградській області було відремонтовано 57 сільських лікарняних амбулаторій, 10 колгоспних пологових будинків, 38 фельдшерських пунктів, у Полтавській області відремонтовано 94 лікарняних заклади, в тому числі 8 сільських лікарень, 56 сільських лікарняних дільниць, 16 фельдшерських пунктів, по Київській області відремонтовано 945 медичних лікувальних закладів, із них районних сільських лікарень – 51, дільничних сільських лікарень – 54, сільських медамбулаторій – 211 [14, арк. 32, 51, 52].

У процесі діяльності лікувальним установам сільської місцевості приходилось долати ряд труднощів. Це – освітлення каганцями, холодні приміщення (кабінети, палати обігрівалися пічками, грубами), які опалювалися дровами, соломою, бур'яном, бадиллям, а то й сміттям. Колгоспи не завжди мали змогу завезти необхідну кількість палива, тоді селяни змушені були приносити із дому власне. Окремі сільські лікарні через відсутність палива в зимовий період вимушені були зупиняти роботу. Так, у Полтавській області у Зеньковському районі було звернуто 20 ліжок. У Глобинському районі на весь опалювальний сезон 1946–1947 рр. було завезено лише 4,8 т соломи, і операції проводилися хворим при умові постачання ними свого палива. Вкрай поганим було харчування хворих в стаціонарних лікарнях. У Зінківському, Глобинському, Опошнянському районах Полтавської області обід лікарень складався з одного блюда [15, арк. 4, 11]. Але складніше було

тим людям, що приїздили здалеку. Лікарні їх прохарчувати не могли, а привезені з собою продукти швидко псувались. От і змушені були люди отримавши першу допомогу, не вилікувавшись до кінця, повертатися додому.

У щоденній роботі сільських медичних закладів всіх рівнів гостро стояла потреба у транспорті, який був конче необхідний для перевезення хворих, виїзду лікарів на виклики, підвезенні опалення. Найбільш розповсюдженим у сільській місцевості був гужовий транспорт, машини були великою рідкістю. Майже кожний медичний пункт потребував коней. Їх брали у колгоспів у оренду. За умови, коли коні були великою цінністю для самих колгоспів, то серед них вибиралися старі або зовсім кволі. Навіть маючи гроші, які виділялися із міністерства охорони здоров'я, лікарні не мали змоги придбати коня. Колгоспи їх продавали у рідких випадках [16, арк. 54]. Недостатній рівень забезпеченості лікарень транспортними засобами ставив під загрозу доправлення хворих людей до лікарень, особливо в екстрених випадках. Це призводило до ускладнень стану хворого, або й до його смерті. У термінових ситуаціях лікарі зверталися за транспортом до колгоспів, але людське життя не завжди було рівнозначним колгоспним потребам. Наприклад, подібна ситуація склалася у Апостолівській міжрайонній лікарні Дніпропетровської області, коли необхідно було терміново доставити хворого із заворотом кишок до лікарні. Лікар звернувся до керівника колгоспу, а він відмовив: «вывозите своїми силами». І лікар був у розпачі: «Как же так можно?... У нас в больнице одна лошадь двадцати восьми лет, слепая, и вторая тоже кляча!» [4, арк. 81]. Щоб допомогти рідним, селяни зверталися за транспортом до найближчих односельців, які мали коня, вола, а то й корову. Складніше було із транспортуванням хворих, особливо у непогоду. Щоб довести хворого із власної вулиці до центральної дороги селяни могли «місити» багнюку декілька годин, а інколи допомагали підпихати підводу декілька сусідів. Це позначалося на своєчасності отримання медичної допомоги та, навіть, до смертельних випадків.

Реаліями сільського буття того часу була проблема з кадрами медичних працівників. На середину 1947 р. по Київській області у Макарівському районі хірургів не було, акушерів гінекологів не було у 13 районах, фтизіатрів не було у 26 сільських районах; по Дніпропетровській області фтизіатри були у двох, акушери-гінекологи – у 9 районах; по Запорізькій області фтизіатрів не було ні одного, акушерів-гінекологів не вистачало у 6 районах; по Кіровоградській області хірургів не було у 4-х районах, фтизіатрів не було взагалі, акушерів-гінекологів було 5, не вистачало 15 спеціалістів, по Полтавській області хірургів не вистачало 8, фтизіатрів не було, акушерів-гінекологів із 25 потрібних спеціалістів було лише 2 [18, арк. 39–40]. У сільських

лікарнях Наддніпрянщини хронічно не вистачало середнього медичного персоналу – фельдшерів, медсестер, акушерок. Саме через недостатню кількість спеціалістів у сільській місцевості продовжували працювати і ті лікарі, які мали низький рівень медичних знань. З цієї причини вони несвоєчасно виявляли захворювання, або ставили неправильні діагнози, що приводило до ускладнень здоров'я хворих, а іноді і до смертельних випадків [5, арк. 72].

Значна недостача медичних працівників погіршувала якість медичного обслуговування. Лікарям доводилося обслуговувати значну кількість людей безпосередньо у медичних закладах, і крім того, відвідувати хворих по викликах, а подібні обходи доволі часто робили пішки. Тяжка робота, складний матеріальний стан сільських лікувальних закладів впливали на ставлення медичного персоналу до своїх обов'язків та до відвідувачів. Це проявлялося у ставленні до хворого, виявленій до нього увазі, застосуванні методів лікування та, звичайно, у швидкості одужання хворого. Наприклад, у Новомосковському районі Дніпропетровської області мав місце такий випадок. До лікаря звернувся із раною на нозі хворий колгоспник. Лікар його оглянув і порадив: «Дядьку, дістаньте сині кристалики (перманганат калію), змішайте у теплій воді і прикладайте до ноги. А ці кристалики можна дістати на базарі, здається що за щепотку треба 12–15 крб. заплатити». А інвалідові війни, у якого не заживав свищ, оглянувши, лікар сказав: «Добре товаришу, а бинт і вата у тебе є? – Ні, не має. – Ну дістань на базарі бинт, тоді прийди, я перев'яжу» [4, арк. 25]. Позитивний результат подібного лікування був швидше заслугою старань самого хворого, ніж лікаря.

Гостро для сільського повсякдення стояла проблема медичного обслуговування породіль. Для цього у колгоспах відкривалися пологові будинки, які у фінансовому та матеріальному забезпеченні повністю залежали від колгоспів. Проте правління господарств недостатньо дбали про їх роботу і умови перебування породіль та новонароджених, що позначалося на якості роботи установ і народжуваності дітей. Як правило, пологові будинки знаходилися у звичайних хатах, які часто потребували ремонту, або й ділили хату із іншими установами колгоспу. Ліжка були у обмеженій кількості, а то й не вистачало. Мало було стільців, тумбочок. М'який інвентар був низької якості, наприклад, матраци були саморобні і набивалися соломомою чи сіном. Частим явищем була відсутність господарського мила, що вкрай обмежувало можливість прати, тому білизна не завжди була чистою. Породіллі приносили мило з собою, за їх рахунок було освітлення приміщень. Але далеко не кожна жінка могла це зробити. Окремі дитячі кімнати були рідкістю, і місця для дітей розташовували поряд із матерями. Досить поганою була ситуація із опаленням у зимовий період. Постійно не виста-

чало палива, яке мали виділяти колгоспи, тому селянки змушені були постачати його із дому. При постійній економії палива у приміщенні пологового будинку було прохолодно, тому породіллі були постійно одягненими, а можливості покупатися мали у рідких випадках. Так, під час перевірки трьох колгоспних пологових будинків у с. Вербки Дніпропетровської області було виявлено, що кімнати розраховані на три ліжка. Приміщення дуже старі, розбиті, холодні, тісні, відсутні умови для приготування їжі для породіль. Поряд були двері до дитячої кімнати, яка мала щілини у вікнах та дверях, що не піддаються замазуванню. Температура у дитячій +15°C, у породіль +17°C [3, арк. 27]. Ні в одному із пологових будинків не було організовано гарячого харчування, тому породіллі, що жили далеко або були самотніми, харчувалися недостатньо і холодною їжею. У колгоспних пологових будинках не вистачало навіть самого необхідного: йоду, вати, бинтів.

Таким чином, система лікувальних закладів у селах Наддніпрянщини у післявоєнний період мала значну потребу у відновленні та ремонті самих споруд, відновленні та покращенні матеріального стану, засобів лікування. У роботі сільських медпунктів нерідко не вистачало найнеобхіднішого обладнання, ліків, транспорту. За таких обставин, селяни отримати якісну медичну допомогу змоги не мали.

Бібліографічні посилання

1. Архів автора. Круть Олександр Мусієвич, с. Шелюги Акимівського району Запорізької області.
2. *Гаврилов В.* Медичне обслуговування сільського населення Північного Лівобережжя у повоєнні роки / В. Гаврилов // Сіверянський літопис. – 2000. – № 3. – С. 91–100.
3. Державний архів Дніпропетровської області (Далі – ДАДО). – Ф.2240, оп.2, спр. 123.
4. ДАДО. – Ф. 2240, оп. 2, спр. 26.
5. Державний архів Полтавської області. – Ф. 5331, оп. 1, спр. 50.
6. Історія українського селянства: в 2-х томах. – Т. 2. – К. 2006.
7. *Лисак В. Ф.* Святова буденність українських селян у 1950–1950-ті рр. / В. Ф. Лисак // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. – 2009. – Вип. 17.
8. *Нікілев О. Ф.* Сільська медицина України середини 1950-х – середини 1960-х рр.: реалії стану та функціонування / О. Ф. Нікілев // Грані. – 2012. – № 2. – С. 3–5.
9. *Рибак І. В.* Соціально-побутова інфраструктура українського села. 1922–1991 / В. І. Рибак. – К.-П., 2000.
10. *Романюк І. М.* Сільські клуби України в 1950-х – середині 1960-х рр.: народстання кризи / І. М. Романюк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. – 2009. – Вип. 17.
11. *Терещенко Т. В.* До питання про медичне обслуговування сільського населення Центральної України в період відбудови народного господарства

- (1943–1950 pp.) / Т. В. Терещенко, І. В. Перехрест // Сторінки воєнної історії України. Вип. 7. – Част. 2. – Київ., 2003.
12. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф. 342, оп. 14, спр. 2929.
 13. ЦДАВОВУ. – Ф. 342, оп. 14, спр. 2656.
 14. ЦДАВОВУ. – Ф. 342, оп. 14, спр. 2696.
 15. ЦДАВОВУ. – Ф. 342, оп. 14, спр. 2787.
 16. ЦДАВОВУ. – Ф. 342, оп. 14, спр. 2893.
 17. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 23, спр. 3962.
 18. ЦДАГОУ. – Ф. 342, оп. 14, спр. 2824.

Надійшла до редколегії 04.09.2012.

УДК 94(477) «1945/1955»

І. А. Якименко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

АНТИПЕДАГОГІЧНІ МЕТОДИ ВИХОВАННЯ ТА ЗЛОВЖИВАННЯ В РЕАЛІЯХ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ ВИХОВАНЦІВ СІЛЬСЬКИХ ДИТЯЧИХ БУДИНКІВ УКРАЇНИ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД (1945–1955 pp.)

Стаття присвячена аналізу антипедагогічних методів впливу на вихованців сільських дитбудинків, а також аморальних вчинків та зловживань з боку вихователів та адміністративно-керівного складу сиротинців.

Ключові слова: дитячий будинок, діти-сироти, антипедагогічні методи виховання, зловживання.

Статья посвящена анализу антипедагогических методов влияния на воспитанников детских домов сельской местности, а также аморальных поступков и злоупотреблений со стороны их воспитателей и административно-руководящего состава.

Ключевые слова: детский дом, дети-сироты, антипедагогические методы воспитания, злоупотребления.

The article analyzes the non-teaching methods of influence on foster-children and also immoral acts and abuses of caregivers and administrative supervisors of rural orphanages.

Keywords: orphanage, orphans, non-teaching upbringing methods, abuses.

Друга світова війна стала значним соціальним-економічним потрясінням для радянського суспільства, призвела до значних матеріальних збитків та соціально-структурних змін. Одним із проявів цих змін стало значне зростання чисельності соціально незахищених категорій населення, серед яких вагому частину займали діти, позбавлені бать-

ківського піклування. Саме тому в повоєнний період гостро стала проблема ліквідації дитячої безпритульності, бездоглядності, влаштування, морально-психологічної і соціальної адаптації та виховання дітей-сиріт як повноцінних громадян своєї держави. Такі завдання вимагали належного рівня матеріально-технічного та кадрового забезпечення дитячих будинків, яке, особливо враховуючи тогочасні реалії українського села, не могло бути здійснене в повній мірі. Це призводило до значних недоліків у роботі сирітських установ. В таких умовах розповсюдилися антипедагогічні методи впливу на дітей, різноманітні зловживання та спекуляції.

Зазначена проблематика, яка виражає ганебні сторони освітньо-виховного процесу дітей-сиріт, не отримала правдивого висвітлення в радянській історіографії. Всі публікації того часу обов'язково підкреслювали позитивну роль Комуністичної партії або комсомолу у вирішенні проблем дитячих будинків та сирітства загалом. Серед таких можна відмітити роботи Т. Т. Гриценко [4], Г. І. Александрової [1], Л. В. Пилипенко [12], В. В. Ленської [11].

У незалежній Україні роботи, присвячені даній проблематиці, почали з'являтися лише на початку ХХІ ст. Інформацію про долю дітей-сиріт у роки війни мітять роботи Г. М. Голиша [2]. Його розвідки хронологічно продовжують роботи Л. Г. Голиш [3], присвячені особливостям функціонування спеціальних дитячих установ УРСР у 1943–1950 рр. Значну роботу по комплексному дослідженню функціонування дитячих будинків у регіональному контексті (на матеріалах Донбасу) зробили М. О. Соловей, Л. Б. Лихачова [13; 14] та Н. М. Касьянова [10]. Проте навіть в цих ґрунтовних працях зазначена проблема розглядається досить поверхово. Тому метою даної роботи є спроба заповнити існуючі наукову та інформаційну прогалину.

Об'єктом нашої роботи виступає функціонування освітньо-виховної сфери дитячих сирітських закладів на селі, а предметом – явища зловживань та антипедагогічних методів виховання з боку вихователів та адміністративно-керівного складу сиротинців, їх причини та наслідки.

В умовах повсюдної повоєнної матеріальної скрути однією з найбільш поширених форм зловживань з боку персоналу дитячих будинків стали різноманітні прояви порушення фінансово-господарчої дисципліни – незаконна перевитрата коштів та використання їх не за призначенням, незаконне списання, недодача та розкрадання продуктів харчування, твердого та м'якого інвентарю. В актах обстеження дитячих будинків органами прокуратури вказується на грубі порушення фінансової дисципліни, які призводили до значного погіршення побутових умов дітей. Одним із таких найбільш кричущих випадків, наприклад, стала діяльність директора дитячого будинку с. Акаржа Ові-

діопольського району Одеської області. Ситуація стала настільки критичною, що за вирішенням цієї справи взявся особисто слідкувати М. С. Хрущов. Мало того, що райвиконком у грудні 1944 р. передав приміщення дитбудинку військовій частині, а для дітей було виділено абсолютно непристосовані приміщення з брудними напівтемними кімнатами, так до того ж перевіркою виявлено, що більшість дітей з вини директора та персоналу дитбудинку була виснажена і недоїдала, виховної роботи не велося, майже все майно та продукти були розкрадені. Через злочинне нехтування персоналом дитбудинку своїх обов'язків, діти були доведені до виключного антисанітарного стану: вихованці не милися, були брудні та завошивлені, багато хворих було на висипний тиф, коросту, трахому [20, арк. 39–40].

По Шишкінському дитбудинку Нікопольського району Дніпропетровської області в березні 1950 р. ревізією прокуратури було виявлено перевитрати коштів на суму 7984 крб. [8, арк. 3]. Проте керівництво дитбудинку цим не обмежилось. Цією ж перевіркою були виявлені інші факти порушення фінансово-господарської дисципліни – мануфактура для пошиття дитячого одягу списувалася без відповідних нормативів, без складання актів та без присутності представників райфінвідділу. По суті це означало розкрадання державного майна, що призначалося для задоволення повсякденних потреб дітей [8, арк. 3]. Це призвело до такої ситуації, про яку писали самі ж вихованці у листі до Дніпропетровського облвно: «Директор не заботится о нас. Обуви у нас нету, чулок тоже, головных уборов совсем, ходили почти босые и простоволосые за 2 км в школу в село Шишкино» [7, арк. 255–256]. Незаконне списання інвентарю (а по суті – його розкрадання, яке ховалося за ширмою «списання») було зафіксовано тією ж ревізією і по Григоріївському дитбудинку Васильківського району [8, арк. 3].

Порушення фінансової дисципліни (необґрунтовані перевитрати коштів, незаконне списання та розкрадання майна дитбудинків) та безгосподарність призводила до того, що виділені державою на потреби дітей гроші використовувалися директорами зовсім не за призначенням. Так, наприклад ревізія Київського облвно виявила у П'ятигірському дитбудинку Тетіївського району значні перевитрати коштів на ремонт та будівництво. Директор Білоусов у 1950 р. на ремонт та будівництво використав стільки грошей, що їх, за підрахунками ревізорів, вистачило б не на один житловий будинок. Але той факт, що при таких значних витратах баня, пральня та вбиральня цього дитбудинку знаходилися у напіврозвалених приміщеннях, а сам дитбудинок – у неймовірній антисанітарії, та до того ж мав значний дефіцит найнеобхідніших речей, яскраво свідчили про те, що виділені державою кошти використалися не за призначенням [16, арк. 204]. Перевірка виявила, що гроші витрачалися безконтрольно, без оформлення відпо-

відних актів підрядних робіт по будівництву, окрім того було встановлено, що директор заключав фіктивні договори купівлі-продажу і присвоював собі значні кошти (так, наприклад, купуючи корову на базарі, «платив» за неї по документах 4,5 тис. крб., хоча її реальна вартість не перевищувала 2,5 тис.). Бухгалтер – «своя людина» директора, – приймав безпосередню участь у цих махінаціях, прикривав злочинну діяльність директора, ба, навіть погрожував завідуючій навчальною частиною та її дітям фізичною розправою за те, що вона намагалася перешкодити цим безчинствам [16, арк. 184–186].

Відсутність належного контролю з боку органів народної освіти та бажання легкої наживи штовхали працівників багатьох дитячих будинків до численних порушень, пов'язаних з харчуванням дітей. У тому ж П'ятигірському дитбудинку Київської області кухар та комірник розкрадали кращі продукти харчування, внаслідок цього склався значний їх дефіцит, що сильно відбився на стані харчування вихованців: діти недоїдали, були виснажені та ходили по хатах колгоспників і просили їсти [16, арк. 186].

Ще одним способом незаконного привласнення дитячих харчів було заниження норм закладки продуктів при приготуванні страв та їх видачі вихованцям. Так, наприклад у Григоріївському дитбудинку Дніпропетровської області мали місце грубі порушення норм меню-розкладки, що проявлялося у заниженні норм видачі продуктів, або їх повній відсутності в раціоні дітей (особливо тих, що були наявні в раціоні невеликих кількостях – цукерки, печиво, цукор). Прикладом такої ситуації з порушеннями норм харчування був також і Богуславський дитбудинок Петриківського району Дніпропетровської області, де за 1950 – початок 1951 р. дітям було недовидано 1240 кг цукру, 635 кг вершкового масла, 4481 кг білого хліба, 344 кг цукерок, 437 кг сметани, зекономлено на харчуванні дітей шляхом заниження норм видачі продуктів 14 тис. крб. [8, арк.4].

У результаті обстеження 12 дитбудинків Київської області виявилось, що подібні явища порушень, пов'язаних з організацією харчування дітей, були типовими – майже повсюдно були зафіксовані факти, коли вихователі та персонал харчувалися дитячими продуктами безоплатно, брали з собою їжу додому, використовували для власних потреб продукти з підсобних господарств дитбудинків тощо [16, арк.196–198]. Про це, зокрема, свідчить лист вихованців дитбудинку с. Шишкіно Нікопольського району до Дніпропетровського облвно, де вони пишуть: «...У нас отправили 6 человек в детприемник, которые мало виноваты – не хватало пищи, и они просили у повара супу...У нас хлеб режут сами воспитатели, когда они режут, то ложат развес 30 грамм, детям достается 120 грамм, а что остается они забирают себе домой» [7, арк. 255–256]. Поширенню подібних фактів сприяло і те,

що в ряді дитбудинків був повністю відсутній контроль за витратами продуктів харчування – ні при одержанні, ні при закладці в котел, ні при роздачі дітям [16, арк. 209]. Окрім того, певна територіальна недовступність сільських сиротинців для регулярного (раз на 10–15 днів) контролю з боку органів народної освіти та громадських організацій створила благодатний ґрунт для спекуляцій та зловживань. Адміністративний, обслуговуючий персонал та вихователі, користуючись відсутністю або недостатністю контролю за їх діяльністю часто ставали на шлях розкрадання майна і продуктів харчування, різноманітних фінансових махінацій.

Проте фінансово-господарчі злочини були лише частиною тих беззаконь, які доводилося терпіти вихованцям сиротинців. Не менш прикрими явищами в освітньо-виховному просторі дитячих будинків стали різноманітні прояви антипедагогічних методів впливу, що майже завжди супроводжувалися аморальними вчинками адміністрації, обслуговуючого персоналу чи вихователів, і по суті були проявами надзвичайно низького освітньо-культурного рівня працівників.

Майже невід’ємною частиною «виховного процесу» стали різноманітні форми фізичного насилля та психологічного тиску на дітей. Видатний український педагог ХХ ст. В. О. Сухомлинський, засуджуючи фізичне насилля, у своїх працях писав: «Ремінь не тільки принижує гідність дитини, але й розбещує її душу, пробуджуючи в ній найтемніші, найпідліші риси – боягузтво, людиноненависництво, лицемірство. Руйнуючи духовний зв’язок дорослих і дітей, ремінь явно прирікає на невдачу всі виховні зусилля» [15].

Причин, які призводили до цього було декілька, проте жодна з них не може служити виправданням для подібних дій. Однією з них стало те, що у ряді випадків на посади директорів та вихователів дитбудинків призначалися випадкові люди, які не мали відповідної освіти, не заслуговували на довіру (бо вже скомпрометували себе в інших ситуаціях), не любили дітей та не були придатні до організаторської роботи, які на займаній посаді займалися лише покращенням власного побуту – будували будинки, купували худобу [9, арк. 9–10]. Особливу категорію таких працівників складали люди з фронтовим минулим, що звикли до авторитарних методів керівництва та силових рішень, які були недоречні у педагогічному процесі, до того колишні фронтовики часто мали незадовільний рівень фізичного та психологічного здоров’я, а через «расшатанные нервы» часто зривалися на дітях [14, с. 95, 136].

Найчастіше «перепадали» вихованцям запотиличники, тягання за вуха, волосся, груба лайка, штурхання, мали місце навіть випадки серйозного побиття дітей, в тому числі ногами [16, арк. 190]. Проте деякі директори та вихователі не обмежувалися такими формами рукоприкладства.

ладства, вигадуючи більш важкі та принизливі форми покарань. Так, наприклад, за грубе відношення до дітей, що межувало з садизмом, з лав партії був виключений директор Калінінського дитбудинку Калінінського району Херсонської області. Він за найменші провини влаштовував жорстокі покарання – так, 8-річний Ваня Рибін за ненавмисне пошкодження груби (відкололася штукатурка) був роздягнений і 20 днів так просидів в ізоляторі. Окрім того, директор практикував групові покарання – 14 дітей були на ніч зачинені у лазні [19, арк. 2–3]. Якщо в піонерському загоні дитбудинку хтось отримував незадовільні оцінки, то цей загін ставав «штрафним», позбавлявся прогулянок, піонери змушені були вистояти до 11–12 години ночі на «лінійці», знову ж таки, «з метою виховного впливу». Завершувалася така «лінійка» стуками винуватцю [17, арк. 222]. У дитбудинку с. Трипілля Обухівського району Київської області вихователь з метою «виховного впливу» роздягав дітей до нижньої білизни та змушував їх годинами так стояти у кімнатах [9, арк. 13]. Часто дітей, що «провинилися», позбавляли їжі, закривали в «карцер», ставили на коліна [16, арк. 191]. Таким чином, фізичне насилля часто супроводжувалося моральним приниженням, обмеженням прав на харчування, спілкування, дозвілля.

Перевірки дитбудинків Вінницькій області виявили, що до дітей також часто застосовувалися такі недозволені методи впливу як покарання фізичною працею. Так, наприклад, набули поширення позачергові наряди по їдальні, на рубку дров, носіння води, в тому числі, в навчальний час. Директори використовували покараних вихованців для роботи у власних господарствах та на непосильних фізичних роботах у дитбудинку. Так, наприклад, діти Калінінського дитбудинку Херсонської області використовувалися директором для відвантаження будівельного каменю та ремонту його власного будинку [17, арк.222; 19, арк. 2–3]. В деяких сиротинцях фізичні методи впливу та покарання тяжкою фізичною працею перетворилися на систему.

Погіршувало ситуацію і те, що більшість аморальних та антипедагогічних дій були здійснені під впливом надмірного споживання алкоголю – заливаючи проблеми, труднощі, невлаштованість алкоголем, люди втрачали над собою контроль, вдавалися до аморальних вчинків, запускали педагогічну роботу та керівництво. Наприклад, у Славгородському дитбудинку Синельниківського району Дніпропетровської області директор щодня був п'яний, одного дня з'явився до дітей у нетверезому стані і змусив їх красти дошки для будівництва. Лікар та бухгалтер цього ж закладу так само щодня влаштовували п'янки на робочому місці. Одного разу з'явилися до дітей і влаштовували пляску [7, арк. 72]. В сусідньому Афанасіївському дитбудинку були зафіксовані випадки рукоприкладства зі сторони завуча, викладача фізкультури, вихователя старшої групи, що також перебували в нетве-

резому стані [7, арк. 53]. А у П'ятигірському дитбудинку Київської області мало не щодня влаштовувалися «масові узливання», в яких брало участь і сільське начальство, розпиваючи у дитячій їдальні самогонку та поїдаючи дитячі продукти. Інспектор цього дитбудинку, що мав би зупинити ці неподобства, сам же брав у них участь. А вихователька цього закладу Л. В. Верхова прямо під час свого чергування запрошувала до себе чоловіків та мала з ними інтимні стосунки прямо в спальнях дитбудинку [16, арк. 185]. Подібна ситуація мала місце і в Нагорненському дитбудинку Ренійського району Ізмаїльської області у 1951–52 навчальному році. Там директор, кухар, завгосп, шофер часто з'являлися на роботу в нетверезому стані, виховна робота не проводилася, у позашкільний час діти були надані самі собі. Відсутність належного контролю з боку директора та злочинна байдужість вихователів призводила до того, що діти самовільно відлучалися з дитбудинку, поверталися п'яними, займалися крадіжками [17, арк. 216]. Врешті-решт, така аморальна поведінка, грубе поводження, використання нецензурних висловлювань по відношенню до дітей, заохочення крадіжок призводили до того, що діти переставали піддаватися вихованню, а такі вихователі та директори безповоротно втрачали авторитет в очах дітей.

Безсумнівно, що у цих прикрих проявах виховного процесу не останнє місце займали різноманітні «витівки» самих вихованців (бійки з ножами, розпалювання вогнища прямо в приміщенні дитбудинку, гра в карти, вживання спиртних напоїв та інші шкідливі звички, принесені з вулиці), їх схильність до соціальних девіацій, неприйняття дисциплінарних правил через колишнє «вільне» вуличне минуле. Все це значно ускладнювало роботу з деякими вихованцями, але антипедагогічні та аморальні дії з боку вихователів та персоналу незмірно погіршували цю ситуацію, давали ганебний приклад, що розповсюджувався і на дітей з більш-менш нормальною поведінкою, створювали гнітючий вплив на атмосферу в дитячих закладах, спричиняли втечі, конфлікти [16, арк. 192].

Значною перешкодою, що стояла на шляху ліквідації ганебних фактів рукоприкладства, аморальних вчинків, порушень фінансової дисципліни, була відсутність, недостатність або низька якість контролю за діяльністю директорів та персоналу сиротинців з боку органів народної освіти та громадських організацій. Непоодинокими були випадки, коли інспектори рай- і облвно внаслідок поверхового обстеження прикривали антипедагогічні дії працівників дитбудинків, давали їм можливість «виправитися». Але й у випадках коли така інформація таки доходила до відповідальних органів, директорам іноді вибачали їх «проступки», враховуючи, наприклад, колишні фронтові заслуги, або просто переводили на роботу в інший дитбудинок [14, с. 95]. Час-

то-густо ревізори виїжджали на місця тільки для розслідування скарг, і не проводили планових перевірок, особливо у віддалених селах, часто обмежуючись переписуванням звітів самих директорів про стан дитбудинків [19, арк. 73]. В результаті цього ряд серйозних зловживань довгий час міг залишатися невиявленим.

Разом із тим не можна не відмітити і певні позитивні результати роботи по ліквідації цих явищ з освітньо-виховного простору дитбудинків, що розпочалася з кінця 1940-х рр. Поряд з цим поступово зростали і вимоги до освітньо-культурного та кваліфікаційного рівня працівників дитячих закладів. Так, наприклад, за результатами ревізій у Запорізькій, Сталінській, Ворошиловградській, Кіровоградській, Чернігівській областях протягом 1948–1949 навчального року за фізичні методи виховання, безгосподарність, порушення фінансової дисципліни було знято з роботи і віддано під суд 26 осіб [19, арк. 73]. Звільнення з посад завучів, директорів, вихователів за антипедагогічні дії мали місце і в наступні роки [14, с. 135].

Таким чином, значні матеріальні труднощі, що постали перед державою і суспільством у справі відновлення нормальної діяльності дитячих сирітських закладів у повоєнний період, певні психологічні особливості колишніх «дітей вулиці», недостатній освітньо-культурний та кваліфікаційний рівень адміністративного та викладацького складу, певна територіальна ізольованість сільських сиротинців від регулярного контролю з боку органів народної освіти створювали ситуацію, в якій стали можливими антипедагогічні методи впливу на вихованців (фізичне насилля та моральні приниження), різноманітні зловживання (порушення фінансово-господарської дисципліни, крадіжки персоналу) та ганебні аморальні вчинки. Усе це погіршувало побут вихованців як у матеріальному, так і в морально-психологічному вимірах, провокувало конфлікти, втечі, озлоблювало та пригнічувало дітей, робило виховний процес неефективним, а часом навіть просто зводило його нанівець.

Бібліографічні посилання

1. *Александрова Г. И.* Коммунистическая партия – организатор всенародной заботы о детях, оставшихся без родителей в годы Великой Отечественной войны (на материалах Калининской, Костромской, Ярославской областей).: Автореф... дисс. канд. ист. наук / Г. И. Александрова. – Иваново, 1977. – 20 с.
2. *Голиш Г. М.* У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр.: [монографія] / Г. М. Голиш. – Черкаси, 2005. – 323 с.; *Голиш Г. М.* Наслідки німецько-радянської війни для неповнолітніх громадян України / Г. М. Голиш // УІЖ. – 2005. – №3. – С. 37–49.
3. *Голиш Л. Г.* Діяльність дитячих будинків промислових підприємств та колгоспів України 1943–1950 рр. / Л. Г. Голиш // Український селянин, 2008. –

- Вип. 11. – С. 275–278; *Голиш Л. Г.* Функціонування спеціальних дитячих установ УРСР у 1943–1950 рр. / Л. Г. Голиш: Автореф. ...канд. іст. наук. – Черкаси, 2007. – 20 с.
4. *Гриценко Т. Т.* Коммунистическая партия – организатор помощи семьям военнослужащих, инвалидам и детям-сиротам на освобожденной территории Украины (1943–1945 гг.): автореф. дис. на соискание науч. звания канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «История коммунистической партии Советского Союза» / Т. Т. Гриценко. – К., 1973. – 23 с.
 5. Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО). – Ф. 3101, оп. 1, спр.28.
 6. ДАДО. – Ф. 3101, оп. 1, спр. 43.
 7. ДАДО. – Ф. 3101, оп. 1, спр. 65.
 8. ДАДО. – Ф. 3101, оп. 1, спр. 114.
 9. Державний архів Київської області. — Ф. 144, оп. 8, спр. 388.
 10. *Касьянова Н. М.* Боротьба з безпритульністю та бездоглядністю в Донбасі (1943–1953 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: / Н. М. Касьянова. – Донецьк, 2010. – 19 с.
 11. *Ленська В. В.* Піклування партії про загальне навчання дітей і підлітків у роки війни / В. В. Ленська // Український історичний журнал. – 1987. – №9. – С. 83–91.
 12. *Пилипенко Л. В.* Зігріті всенародною любов'ю / Л. В. Пилипенко // Радянська школа. – 1988. – № 6. – С. 85–86.
 13. *Соловей М. О.* Дитячі будинки Донбасу у 1943–1965 рр. / О. М. Соловей.: Автореф. ...канд. іст. наук. – Донецьк, 2009. – 20 с.; *Соловей М. О.* Боротьба зі зловживаннями в дитячих будинках Сталінської області (1943–1958рр.) / М. О. Соловей // Історичні і політологічні дослідження. Науковий журнал / Голов. ред. П. В. Добров. – 2007. – № 3–4 (33/34). – С. 318–322.
 14. *Соловей М. О.* Дитячі будинки Донбасу в 1943–1965 роках : монографія / Соловей М. О., Лихачова Л. Б. ; Донец. нац. ун-т, іст. ф-т. – Донецьк, 2010. – 295 с. : табл.
 15. *Сухомлинський В. О.* Поради батькам [Електронний ресурс] // Сайт вчителя Калашнікової Л. В. – Режим доступу: http://kalashnikova.ucoz.ua/index/v_o_sukhomlinskij_batkam/0-124.
 16. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). – Ф. 1, оп. 24, спр. 11.
 17. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 24, спр. 1570.
 18. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 24, спр. 1571.
 19. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 70, спр. 1874.
 20. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 74, спр. 243.

Надійшла до редколегії 26.09.2012.

А. И. Шевельков

Московский государственный областной социально-гуманитарный институт

ПАРТИЙНО-ГОСУДАРСТВЕННЫЕ РЕШЕНИЯ КАК ВАЖНЫЙ ИСТОЧНИК В ИССЛЕДОВАНИИ АГРАРНОЙ ПОЛИТИКИ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XX ВЕКА

У статті проводиться аналіз розсекречених архівних документів ЦК КПРС і РМ РРФСР, а також механізм розробки і ухвалення партійно-державних рішень по розвитку сільського господарства, які складають важливу основу джерельної бази в дослідженні аграрної політики держави в другій половині XX ст.

Ключові слова: архівні документи, проекти постанов, аграрна політика, сільське господарство, матеріально-технічне забезпечення, Нечорноземна зона РРФСР.

В статье проводится анализ рассекреченных архивных документов ЦК КПСС и СМ РСФСР, а также механизм разработки и принятия партийно-государственных решений по развитию сельского хозяйства, составляющих важную основу источниковой базы в исследовании аграрной политики государства во второй половине XX в.

Ключевые слова: архивные документы, проекты постановлений, аграрная политика, сельское хозяйство, материально-техническое обеспечение, Нечерноземная зона РСФСР.

The article analyses declassified archive documents of the CPSU Central Committee and the RSFSR Council of Ministers as well as the mechanism of the preparation and the adoption of the decisions on agriculture development making up the basis of the list of references in the research into the second half of the XX century's state agricultural policy.

Key words: Archive documents, decision projects, agriculture, logistical support, the RSFSR Non-Chernozem zone.

Проведенный анализ значительного числа архивных документов сельскохозяйственного отдела ЦК КПСС, отдела сельского хозяйства Госплана СССР, Совета Министров РСФСР, а также целого ряда профильных российских министерств и ведомств, дал возможность расширить наши представления о реальной аграрной политике государства. Тем более, что возможность работы с архивными документами ЦК КПСС появилась у исследователей только в середине 1990-х гг. До настоящего времени идет процесс рассекречивания архивных документов, пополняющий специальный 89 фонд в Российском государственном архиве новейшей истории (РГАНИ). К сожалению, до насто-

ящего времени нет доступа к документам Политбюро ЦК КПСС 1960–1980-х гг., хранящимся в архиве Президента РФ. Их вовлечение в научный оборот предполагается только через несколько лет.

Богатейший материал об аграрной политике этого периода содержится в архивных документах сельхозотдела ЦК КПСС. К ним относятся многочисленные справки и записки, подготовленные, как в самом отделе, так и направленные в него из большого числа партийных комитетов всех уровней, а также из министерств и ведомств, редакций газет и т.д. Отдельно следует выделить документы пленумов ЦК КПСС (1965, 1966, 1968, 1970, 1978, 1982, 1989 гг.), специально посвященных вопросам развития сельского хозяйства. Наиболее «богатым» на такие документы стал мартовский (1965 г.) пленум ЦК, что было связано с подготовкой почти 20 проектов постановлений ЦК КПСС и СМ СССР по вопросам развития сельского хозяйства. Документы, собранные в комиссии Президиума ЦК КПСС, возглавляемой Д. С. Полянским, дают достаточно полную информацию о состоянии сельского хозяйства в первой половине 1960-х гг.

Значительный интерес для исследователей представляют три «рабочих» варианта доклада Президиума ЦК на мартовском (1965 г.) пленуме. Целые страницы и абзацы с пометками «не для печати», «не публиковать», в которых была представлена объективная, прежде всего, негативного характера информация об уровне сельскохозяйственного производства, срыве принятых партийно-государственных решений, дает возможность исследователям делать более взвешенные оценки о содержании аграрной политики в 1950–1960-е гг. В то же время, начиная с этого пленума, не только доклады ЦК КПСС, но и тексты выступлений их участников, тщательно редактировались. Негативной информации становилось все меньше и меньше. Более того, извлеченные из различных архивов и фондов документы, позволяют сделать вывод, что в Госплане СССР был подготовлен ряд аналитических документов, которые не оказались в распоряжении комиссии Президиума ЦК КПСС, готовившей проекты постановлений ЦК и СМ СССР. Более подробный и, по всей видимости, правдивый материал с критическими оценками положения в сельском хозяйстве направлялся через помощников по сельскому хозяйству непосредственно Брежневу. В первую очередь речь идет о двух вариантах аналитической справки об итогах развития сельского хозяйства за 1959–1964 гг. и перспективах его развития на 1966–1970 гг., подготовленных начальником отдела сельского хозяйства Госплана СССР Гусевым. Краткая справка была направлена в адрес комиссии Полянского, а более объемная, включающая дополнительные разделы и критические оценки аграрной политики Хрущева, а значит и действующего Президиума ЦК, непосредственно Брежневу. На первой странице справки, предназначенной для

Брежнева, стоит резолюция его помощника Цуканова, датированная 18 марта 1965 г. «Доложено. В архив». В общем же отделе ЦК справка зарегистрирована только 14 июля 1968 г., но 1968 г. исправлен на 1965 г. Это означает, что данный документ хранился у помощников Л. И. Брежнева без регистрации более трех лет и, по всей видимости, понадобился при подготовке к октябрьскому (1968 г.) пленуму ЦК КПСС по сельскому хозяйству [4, л. 146].

Из нескольких вариантов доклада Президиума ЦК КПСС на мартовском (1965 г.) пленуме, некоторых архивных документов выясняется, что в партийном руководстве не было единого мнения по вопросам увеличения финансирования и материально-технического обеспечения сельского хозяйства. По этой причине член Президиума Подгорный, которого поддержал и Брежнев, были против публикации в «Правде» даже в изложении постановлений ЦК КПСС и СМ СССР о финансовой помощи колхозам, капитальных вложениях и материально-технической оснащенности сельского хозяйства. И только настойчивость Полянского и Косыгина, решение о публикации этих документов было принято [5, л. 22]. Возможно, что Брежнев и Подгорный были хорошо осведомлены о нереальности планов финансовой и материально-технической помощи сельского хозяйства в объемах, заложенных в этих постановлениях, что государство не располагает достаточным объемом финансовых и материально-технических ресурсов. Из документа Госплана СССР «Об источниках средств для проведения намеченных мероприятий по сельскому хозяйству», становится понятно – финансирование не будет выполнено в полном объеме. Ведь одним из дополнительных источников финансирования, Госплан предлагал сокращение средств, выделенных на научно-исследовательские работы по оборонным министерствам [6, л. 18]. Что явно было не приемлемым предложением. Более того, значительная часть средств, выделенных для сельского хозяйства, была перераспределены как раз на нужды этих ведомств. Как объяснял Брежнев на декабрьском (1969 г.) пленуме ЦК, это было связано с обострением международной обстановки, включая арабо-израильскую войну 1967 г., агрессию США во Вьетнаме, «проблемы» с Китаем, «трудностями» в ЧССР [7, л. 15]. В итоге, о чем отмечалось в рассекреченных и ранее не опубликованных материалах июльского (1970г.) пленума ЦК КПСС, сельское хозяйство недополучило от государства 10 млрд. руб. или около 23 % от намечаемых объемов финансирования, а также около 1 млн. единиц сельхозмашин, а также другой сельхозтехники на сумму 4 млрд. руб. [8, л. 5]. Что собственно и стало одной из главных причин невыполнения решений мартовского (1965 г.) пленума ЦК КПСС по развитию сельского хозяйства в годы восьмой пятилетки и предопределило усиление кризисных явлений не только в аграрном секторе, но и в экономике в целом.

И это несмотря на увеличение финансирования сельского хозяйства в последующие годы. В том числе и по причине, недофинансирования сельского хозяйства, шанс создать мощный АПК, предоставленный в годы восьмой пятилетки, был упущен.

Как известно, в середине 1970-х гг. решения мартовского (1965 г.) пленума ЦК КПСС, были определены как «новая аграрная политика», а ее творцом, по политическим мотивам, был объявлен Брежнев. Провал многих заданий по развитию сельского хозяйства в восьмой и в последующие пятилетки, усиление кризиса в аграрном секторе экономики, обострение проблемы продовольственного обеспечения населения, сделал «неуместным» публикацию ряда постановлений ЦК по итогам мартовского (1965 г.) пленума в сборниках важнейших партийно-государственных документов по сельскому хозяйству. Из библиотек была изъята изданная стенограмма пленума, а практика их публикации отдельным, массовым тиражом, была прекращена. Только спустя почти четверть века была издана стенограмма уже мартовского (1989 г.) пленума ЦК по вопросам развития сельского хозяйства. На протяжении этого времени публикация большинства партийно-государственных документов осуществлялась в изложении, без прилагаемых к постановлениям приложений.

Исследование архивных документов позволяет не только сделать объективный анализ аграрной политики государства, но и выявить механизм подготовки и принятия важнейших партийно-государственных решений по вопросам развития сельского хозяйства, а также выявить причины их отклонения.

Проекты постановления ЦК и СМ СССР отклонялись по ряду причин. Во-первых, из-за не приемлемой для государства высокой финансовой и материально-технической обеспеченности проектов. Во-вторых, из-за столкновений интересов различных министерств и ведомств. В-третьих, из-за позиции АН СССР, с чьим мнением, по всей видимости, Политбюро ЦК, считалось. В качестве примера может служить подготовка двух проектов постановлений ЦК КПСС и СМ СССР. Так, в июне 1970 г. Госплан СССР предложил АН СССР рассмотреть и дать свое заключение по проекту постановления «О мерах по дальнейшему развитию мелиоративных работ и повышению их технического уровня в 1971–1975 гг.», подготовленного министерством мелиорации и водного хозяйства СССР. В заключении ученых АН СССР говорилось, что в своей основе подготовленный проект не имеет директивных перспектив развития народного хозяйства страны на 1971–1975 гг., без которых рассмотрение планов по мелиорации земель, является преждевременным. Не осталось без критической оценки АН СССР и предложение разработчиков проекта о разработке до 1972 г. предложений по первому этапу переброски части стока север-

ных рек и бассейна Волги и сибирских рек в бассейны Сырдарьи и Амударьи. «Эти проблемы настолько сложны и ответственны по своим потенциальным возможностям, что решение их потребует широких комплексных исследований на протяжении многих лет» – подчеркивалось в заключении АН СССР [9, л. 134]. В итоге, ЦК КПСС отклонил этот проект. Подобная судьба постигла и проект постановления ЦК и СМ СССР «О борьбе с засухой и обеспечению роста производства и закупок зерна и других сельскохозяйственных продуктов в 1973 г. и последующие годы», разработка которого началась в сентябре 1972 г. и завершилась отклонением в декабре того же года. Здесь «наложились» сразу две причины. Во-первых, разработчики проекта «запросили» нереальные объемы материально-технических ресурсов, что не нашло поддержки в Госплане, а значит и СМ СССР. Во-вторых, заключение АН СССР было отмечено, что в докладной записке в октябре 1972 г., уже были изложены рекомендации ученых по преодолению и смягчению влияния засухи на урожайность сельхозкультур. Предложения АН СССР вновь не были учтены [10, л. 65]. В итоге, это стало одной из причин отклонения данного проекта.

Наиболее сложной и продолжительной была подготовка проекта постановления ЦК КПСС и СМ СССР по развитию сельского хозяйства Нечерноземной зоны РСФСР, которая фактически длилась десятилетие.

В докладе Президиума ЦК на мартовском (1965 г.) пленуме ЦК КПСС, выступлении ряда его участников, был заострен вопрос о необходимости подъема сельского хозяйства российского Нечерноземья, которое в наибольшей степени пострадало от перекосов хрущевской аграрной политики [3, с. 8]. В связи с чем, Бюро ЦК КПСС по РСФСР поручило ряду российских министерств и ведомств подготовить мероприятия по развитию сельского хозяйства этого региона. В течение нескольких месяцев шла напряженная работа, итогом которой и стал объемный документ «Мероприятия по подъему сельского хозяйства Нечерноземной зоны РСФСР». На их реализацию в 1966–1975 гг. было «затребовано» более 30 млрд. руб. Уже в годы восьмой пятилетки (1966–1970 гг.) необходимо было дополнительно выделить сельскому хозяйству РСФСР 4 млрд. руб. капитальных вложений, 100 тыс. пахотных тракторов, 60 тыс. грузовых автомашин, 10 тыс. экскаваторов, 11,5 тыс. бульдозеров и т. д. [11, л. 74, 75].

Однако данный документ не стал не только постановлением, но даже проектом постановления ЦК и СМ по подъему сельского Нечерноземья. На первой странице этого документа есть резолюция тогдашнего министра мелиорации и водного хозяйства РСФСР Васильева: «В архив. Предложения исчерпываются в постановлении СМ РСФСР по

мелиорации, в связи с принятием постановления ЦК КПСС и СМ СССР по развитию мелиорации» [12, л. 62].

Невозможность работы с архивными документами Политбюро ЦК КПСС, не позволяет вовлечь в научный оборот ряд важнейших документов, относящихся к проблеме развития сельского хозяйства Нечерноземья. Во-первых, это решения Политбюро, принятые в марте 1970 г., в январе 1971 г. и в августе 1972 г. Первое решение – о судьбе проекта постановления ЦК и СМ СССР о развитии мелиорации в Нечерноземной зоне РСФСР. Второе решение – о проведении анализа состояния сельского хозяйства этого региона и подготовке предложений по его развитию. И, наконец, решение Политбюро о подготовке проекта постановления ЦК и СМ СССР по дальнейшему развитию сельского хозяйства зоны.

Вовлечение в научный оборот десятков новых документов ЦК КПСС, Госплана СССР и СМ РСФСР, позволяет восстановить процесс и механизм подготовки и принятия всех постановлений ЦК КПСС и СМ СССР (1974, 1981, 1985 гг.) по развитию сельского хозяйства Нечерноземной зоны РСФСР. Наибольший интерес представляет подготовка постановления 1974 г., когда в течение 1971–1974 гг. было разработано 14 проектов.

В соответствии с решением Политбюро ЦК КПСС (21 января 1971 г.), председателю СМ РСФСР Воронову было поручено возглавить комиссию по подготовке предложений по развитию сельского хозяйства Нечерноземной зоны. В состав комиссии вошли представители союзных и республиканских министерств и ведомств, а по решению Президиума СМ РСФСР уже в январе 1971 г. была создана республиканская комиссия и 10 подкомиссий для подготовки предложений [1, л. 13]. В записке министра сельского хозяйства РСФСР Флорентьева «О состоянии сельского хозяйства Нечерноземной зоны РСФСР» в ЦК (16 апреля 1971 г.) сообщалось о мерах, принятых по подъему сельского хозяйства, а также о положении в колхозах и совхозах этого региона. В сопроводительной записке к этому документу министр, в частности, отмечал: «Несмотря на определенный шаг вперед, который сделало сельскохозяйственное производство Нечерноземья, мы практически не приступили к преодолению главных трудностей в этой зоне, ввиду чего почти во всех областях и автономных республиках этого района продолжают иметь место нарастающие миграционные процессы. Если эти процессы приостановить самым энергичным образом, то через 10–15 лет во многих хозяйствах сельского населения почти не останется» [13, л. 45]. Особенно беспокоило Флорентьева то обстоятельство, что некоторые центральные ведомства, имеющие к этому непосредственное отношение, «не замечают всей сложности и остроты положения в этом районе». Несомненно, что речь шла о Госплане

СССР и министерствах сельского хозяйства, мелиорации и водного хозяйства СССР, которые не были заинтересованы в пересмотре планов девятой пятилетки. Более того, Госплан считал, что для развития сельского хозяйства Нечерноземья нет необходимости принимать постановление ЦК и СМ СССР, а достаточно выделить дополнительные финансовые и материально-технические ресурсы, но уже в следующей пятилетке. Профильные союзные министерства понимали, что если будет принято решение о выделении дополнительных средств в текущей пятилетке, то их будут перераспределять в рамках уже выделенных фондов для сельского хозяйства. То есть, придется отказываться от ряда уже утвержденных заданий. В связи с подобной позицией этих ведомств, Флорентьев и предложил ряд мер, которые необходимо было предпринять, уже в текущей пятилетке. Во-первых, поручить Госплану СССР изыскать возможность выделить дополнительно для хозяйств Нечерноземья капитальные вложения, минеральные удобрения, мелиоративную технику и транспортные средства сверх объемов, установленных на 1971–1975 гг. для РСФСР. Во-вторых, начиная с 1972 г., возложить проведение мелиоративных и культуртехнических работ в Нечерноземье на Министерство мелиорации и водного хозяйства СССР. В-третьих, ускорить разработку конструкций тракторов и сельхозмашин, приспособленных к условиям работы в Нечерноземной зоне, в условиях излишнего переувлажнения и мелкоконтурности полей, а также разработку конструкций машин и массовый их выпуск для комплексной механизации всех процессов производства льна – волокна, овощей и картофеля. В-третьих, списать наиболее отстающим колхозам этой зоны платежи по долгосрочным ссудам, а также освободить экономически слабые колхозы от уплаты подоходного налога с облагаемой части фонда оплаты труда. В-четвертых, Комитету цен при СМ СССР подготовить предложения о дальнейшей дифференциации цен на сельхозпродукцию групп колхозов и совхозов, работающих в разных природных и экономических условиях. В-пятых, установить порядок возмещения колхозам и совхозам фактических расходов по реализации продукции [14, л. 43].

Первые два варианта проекта постановления ЦК готовились в 1971 г. в отделе сельского хозяйства и заготовок Госплана РСФСР. Однако они не нашли поддержки в Госплане СССР по причине уже распределенных бюджетных средств. Однако, по решению Политбюро, Госплан выделил дополнительные финансовые и материально-технические ресурсы для сельского хозяйства зоны уже во второй половине 1971 г. [15, л. 46].

После нового решения Политбюро (8 августа 1972 г.), начался заключительный этап подготовки проекта постановления ЦК и СМ СССР по развитию сельского хозяйства Нечерноземья. В немалой сте-

пени это было вызвано тем обстоятельством, что засуха 1972 г., охватившая значительные территории страны и нанесящая огромный ущерб производству сельхозпродукции, вновь заставила обратить на Нечерноземье, как территорию, которая могла бы дать дополнительные объемы продовольствия даже в условиях стихийных бедствий. Политбюро поручило подготовить проект постановления в течение двух месяцев, что и было выполнено. Теперь уже в отделе сельского хозяйства Госплана СССР был разработан проект постановления, который в течение еще 1,5 лет (!) проходил согласование с СМ РСФСР, а также с союзными министерствами и ведомствами. Новый вариант проекта постановления был представлен и Госпланом РСФСР. Все предложения союзных и республиканских ведомств аккумулировались в сельхозотделе ЦК КПСС, а затем направлялись в специально созданную комиссию, в которую входило 13 руководителей союзных и российских ведомств во главе с заведующим сельскохозяйственным отделом, секретарем ЦК КПСС Ф. Д. Кулаковым [16, л. 40].

В архивных материалах ЦК и СМ РСФСР сохранились документальные свидетельства о достаточно острой дискуссии по согласованию отдельных положений проекта. В основе проекта Госплана СССР лежали преимущественно производственные задания, с чем не были согласны российские ведомства, которые настаивали на принятии мер комплексного характера, а значит на выделении более значительных финансовых и материально-технических ресурсов. Именно такую позицию отстаивали в своей записке в ЦК КПСС «О состоянии и возможностях развития сельского хозяйства Нечерноземной зоны РСФСР» министры сельского хозяйства и совхозов РСФСР – Флорентьев и Волоченко при согласовании окончательного варианта проекта в январе 1974 г. Представив объективное положение в сельском хозяйстве и социальной сфере Нечерноземья, они обозначили основные причины неэффективности сельхозпроизводства. Во-первых, это низкий уровень мелиорации земель. Во-вторых, не продуктивное использование сельхозугодий из-за их мелкоконтурности. Например, в Новгородской области – 27 % пашни было размещено на участках площадью до 2 га. В-третьих, хозяйства несли большие убытки на доставке продукции заготовительным организациям. В связи с чем, министрами был сделан вывод: «Все это вместе взятое определяет необходимость принятия особых дополнительных комплексных мер по ускоренному развитию сельского хозяйства Нечерноземья, в основу которых положено укрепление материально-технической базы колхозов и совхозов, их комплексная механизация и химизация, широкая мелиорация земель, концентрация, специализация производства, значительное улучшение культурно-бытового обслуживания населения» [2, л. 23, 28, 31].

В конечном итоге, 20 марта 1974 г. постановление ЦК КПСС и СМ СССР «О мерах по дальнейшему развитию сельского хозяйства Нечерноземной зоны РСФСР», было принято.

Таким образом, вовлечение в научный оборот более широкого круга архивных документов, позволяет историкам более объективно исследовать аграрную политику государства во второй половине XX в.

Библиографические примечания

1. ГА РФ (Государственный архив Российской Федерации) – Ф. А-262, оп. 8, д. 10070, л. 1–314.
2. ГА РФ. – Ф. А-259, оп. 46, д. 1563, л. 1–208.
3. Мартовский пленум ЦК КПСС. 24–26 марта 1965 г. Стенографический отчет. – М., 1965. – 240 с.
4. РГАНИ (Российский государственный архив новейшей истории). – Ф. 2, оп. 1, д. 768, л. 1–263.
5. РГАНИ. – Ф. 2, оп. 1, д. 772, л. 1–304.
6. РГАНИ. – Ф. 2, оп. 1, д. 768, л. 1–275.
7. РГАНИ. – Ф. 2, оп. 3, д. 173, л. 1–347.
8. РГАНИ. – Ф. 2, оп. 3, д. 191, л. 1–289.
9. РГАНИ. – Ф. 5, оп. 64, д. 324, л. 1–272.
10. РГАНИ. – Ф. 5, оп. 60, д. 224, л. 1–312.
11. РГАНИ. – Ф. 5, оп. 60, д. 320, л. 1–302.
12. РГАНИ. – Ф. 5, оп. 63, д. 249, л. 1–354.
13. РГАНИ. – Ф. 2, оп. 3, д. 176, л. 1–256.
14. РГАНИ. – Ф. 5, оп. 63, д. 249, л. 1–269.
15. РГАНИ. – Ф. 5, оп. 63, д. 249, л. 1–269.
16. РГАНИ. – Ф. 5, оп. 64, д. 216, л. 1–201.

Надійшла до редколегії 20.09.2012.

УДК 94 (477) : 338.43.02 «20»

В. В. Мороко

Институт історичної освіти НПУ ім. М. П. Драгоманова

АГРАРНЕ ПИТАННЯ ТА ПАРТІЙНА БОРОТЬБА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Стаття присвячена дослідженню місця питань розвитку АПК у передвиборчих програмах парламентських партій. Досліджується генеза поглядів на це питання в стінах парламенту, та вплив на цей процес політичних партій.

Ключові слова: партія, парламент, сільське господарство, ринок землі.

Статья посвящена исследованию места вопросов развития АПК в предвыборных программах парламентских партий. Исследуется генезис

взглядов на этот вопрос в стенах парламента, и влияние на этот процесс политических партий.

Ключевые слова: партия, парламент, сельское хозяйство, рынок земли.

The article investigates the place of agricultural development programs in the election of parliamentary parties. We study the genesis of views on this issue in the Parliament, and the impact on the process of political parties.

Keywords: Party, Parliament, agriculture, land market.

«Функціонування ринку землі має здійснюватися на засадах соціальної справедливості» – це цитата з Послання Президента до Верховної Ради «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2001 році». Документ датований 31 травня 2002 р. А вже 3 червня того року в с. Сеньків Харківської області між керівником місцевої агрофірми «Прометей», і власниками окремих земельних ділянок стався інцидент, внаслідок якого під колесами комбайна загинула мешканка цього села, а кілька людей були травмовані. Конфлікт виник навколо великої ділянки землі, яку кожна з сторін вважала своєю. Захищаючи наділи, господарі земельних ділянок стали на шляху комбайна, намагаючись перешкодити покосу трави на полі. Після відмови комбайнера працювати в такій ситуації «хазяїн» сам сів за кермо і направив машину на людей. Чому таке сталося в Україні ХХІ століття? Невже 42,8 млн. га сільськогосподарських угідь, які є в країні недостатньо? Чи є інші чинники, які впливають на перебіг аграрної реформи, роблячи її конфліктною та соціально вибуховою?

На думку С. Падалки, головним джерелом проблем в аграрному секторі стала сама держава, яка не спромоглася створити нормального економічного середовища для ефективної діяльності суб'єктів господарювання. Доклав руку до цього і державний бюрократичний апарат, що «добре» вміє розподіляти фінансово-матеріальні ресурси і не був зацікавлений у будь-яких реформах [1, с. 169, 174].

Саме тому сільське господарство розвивалося без чітко окреслених програм, цілей і стратегій [2, с. 129]. Селянство ж було змушене самотужки адаптуватися до нових умов життя. Зазвичай такий процес полегшують традиції. У нашому випадку на це покладатися не варто. Сільська культура, що мала б стати своєрідним соціальним амортизатором, завдяки багаторічній політиці радянської влади знаходиться у кризовому стані [3, с. 99]. Що власне і проявляється у пікових ситуаціях, коли виваженість поступається агресії. Остання посилюється труднощами, з якими зіштовхнулось село протягом 90-х рр. та на початку 2000-х – демографічна криза, безробіття, зuboжіння. На це звертають увагу практично всі дослідники сучасного села [4].

Для села буденністю стали чисельні проблеми, які поступово набули характеру хронічних та системних. Зокрема за останні 30 років неухильно чисельність його населення скорочувалась. Якщо в 1979 р.

тут мешкало 19 440 400 осіб, то вже в 2005 р. ця цифра складала 15 346 700. Неоднозначними були демографічні процеси в молодіжному середовищі. Впродовж 70–80-х рр. кількість сільської молоді зменшувалась. Втім, починаючи з 1993 р. незважаючи на істотний її відплив у міста дана вікова група почала збільшуватися. На початок 1991р. вона складала 3 049 800, у 1995 р. – 3 093 900, а в 2005 р. – 3 103 300 громадян [5, с. 12, 14]. Однак цей позитив нівелювався іншими більш тривожними тенденціями. Чисельність дітей у віці до 18 років в період з 1990 р. по 2005 р. постійно падала – з 4 174 700 до 3 320 700. І якщо в 1990 р. дітей у віці від 0 до 4 років було 1 197 700 то вже в 2005 р. їх нараховувалося на 41 % менше – 706 600 малюків. При цьому зростала частка народжених у матерів, що не перебувають у шлюбі – з 12,6 % у 1990 р. до 20,7 % у 2004 р. І це все на тлі від’ємного природного приросту на рівні «-» 158,7 та 157,9 тис. осіб у 2002 – 2004 рр. [6, 11–16, 19].

Не додають оптимізму і соціально-економічні показники. Наприклад, розмір заробітної плати та її співвідношення з аналогічною по всій економіці (табл.1) [7]. В поєднанні ж з постійним ростом безробіття (табл. 2) – маємо соціально-вибухову суміш, стримує яку певна інертність селян. Але якраз земля і може стати тим спусковим гачком, який вивільнить все те, що накопичувалося роками

Таблиця 1

Динаміка середньомісячної заробітної плати...

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
в аграрному секторі	111	151	178	210	295	415	553	733	1076	1206	1430
в цілому по економіці	230	311	376	462	590	806	1041	1351	1806	1906	2239

Таблиця 2

Кількість безробітних тис. осіб

	2008	2009	2010
сільська місцевість	397,6	502	493,5
міські поселення	1027,5	1456,8	1292,1

Усі ці проблеми мають турбувати суспільство і в першу чергу політичні партії. І певною мірою вони їх хвилюють. У ході всіх виборчих кампаній 2001–2010 рр. аграрне питання займало почесне місце в програмних документах претендентів на владу. І не лише тому, що в селі мешкала велика кількість потенційних виборців. Принаймні так запевняють самі політичні гравці, наповнюючи виборчі програми сільськими мотивами.

Поглянемо на виборчі гасла 2002 р. Представники Блока В.Ющенко «Наша Україна» обіцяли розробити ефективний механізм кредитування аграрного сектора та захист від свавілля чиновників [8]. Сучасну техніку, справедливу цінову політику, нові інвестиції, державну підтримку у разі перемоги гарантував ВБ «За Єдину Україну!». Не забували «заєдисти» і про необхідність іпотечного кредитування та розвитку інфраструктури. Головними ж бенефіціаріями, згідно виборчої програми, мали стати фермерські, сімейні, малі та середні сільгосп-підприємства [9]. В центр уваги землю ставили у ВБ Ю. Тимошенко, коли стверджували, що вона має належати тільки громадянам країни, які живуть і працюють на ній, а не новим поміщикам [10]. Незрозумілою була позиція комуністів. З одного боку вони клялися, що не допустять скуповування землі новими багатіями та іноземцями [11]. З іншого, принаймні на рівні офіційних виборчих програм, того разу вони обійшли стороною питання власності. Про що не забули соціалісти, які йшли під гаслом «Україна торгуватиме хлібом, а не землею!» [12].

Таким чином, у ході виборчої кампанії до ВР України майбутні переможці звели проблему агропромислового комплексу до трьох ключових моментів:

- Розуміння необхідності виваженої кредитної політики.
- Гарантія подальшої державної підтримки з паралельним посиленням контролю з боку громадськості.
- Питання власності або зводилося до проблеми прав на володіння, або заперечувалося взагалі.

Виборчі програми зразка 2006 р. засвідчили, що політичні партії майже не змінили свого ставлення до проблем села. Збереглися пропонування раніш напрямки розв'язання проблем. Новаціями стали – обіцянка селянам від КПУ та Народного блоку Литвина 10 % ВВП, що спрямовуватимуть на село [13; 14]. В цьому ж ряді ідея цільових дотацій для малих та середніх сільгоспвиробників від ВБ «Наша Україна» та бізнес-проекти, як альтернатива злиденному, несистемному фінансуванню села, рекламовані БЮТом [15; 16]. Ще більш лаконічними цього разу були регіонали, що збиралися «за 3 роки подвоїти державні інвестиції на розвиток агропромислового комплексу». Ця теза підсилювалася обіцянкою через новітні технології і сучасну техніку суттєво підвищити рівень сільськогосподарського виробництва, якість життя селян [17].

Вочевидь, на цьому етапі політичні сили країни не мали чіткого уявлення, що ж робити з проблемами АПК. Свідченням чому стали постійні пролонгації мораторію на продаж землі.

Кардинально змінилася ситуація на позачергових виборах 2007 р. Головною родзинкою сезону стало те, що провідні гравці чітко позиціонували своє ставлення до власності на землю. «З метою підвищення

добробуту українських селян законодавчо забезпечимо створення прозорого і легального ринку землі, що буде гарантувати мінімальну орендну плату за землю в розмірі не нижче 400 грн. за гектар у рік» – заявляли в ПР [18]. «Буде діяти заборона на продаж землі іноземним громадянам, бізнес структурам і спільним підприємствам за участі капіталу іноземних громадян або власникам понад 50 %» – уточнювали комуністи [19]. Погоджувалися з ними і в БЮТі: «земля належатиме тільки громадянам України, які живуть і працюють на ній. Власники отримають не лише сертифікати, а й стануть власниками реальних ділянок землі» [20]. «Спростимо процедури приватизації для власників розпайованих земельних наділів» – конкретизували в НУНСі [21]. Певним дисонансом в цьому хорі стала заява народників Литвина про недопущення продажу земель сільськогосподарського призначення [22]. Втім, це не було випадковістю, якщо згадати, що значна кількість представників аграрної бюрократії є членами цієї партії. А як ми вже зазначали на початку статті, змістом існування цієї групи є вміння розподіляти фінансово-матеріальні ресурси. Останнє майже не сумісне з принципами ринку.

Тобто, саме 2007 р. став поворотним у ставленні до власності на землю. Провідні гравці побачили в ній товар. Але чому? Відповідь на це питання ілюструє таблиця 3.

Таблиця 3

<i>Рентабельність у % [7]</i>											
	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
сільськогосподарського виробництва	-1	18,3	4,9	12,6	8,1	6,8	2,8	15,6	13,4	13,8	21,1
операційної діяльності в промисловості	4,8	3,7	2,6		4,7	5,5	5,8	5,8	4,9	1,8	3,6

Як видно з наведених даних, сільське господарство почало ставати прибутковим і ця тенденція була стабільною. А це стає важливим на тлі повного морального та фізичного зношення основних фондів у промисловості. Додавши до цього кризу 2008–2009 рр. розуміємо риторичку кандидатів на пост Президента, що отримали найбільшу підтримку громадян. Фаворити перегонів Ю. Тимошенко, С. Тігіпко та В.Янукович запропонували три моделі державної аграрної політики, які по суті були відтінками однієї тези – земля є товар [23; 24; 25]. Так, С. Тігіпко майбутнє бачив за великотоварними сільгоспвиробниками та Державним Земельним Банком. Сільгоспооперативи, як флагман розвитку АПК – ідея Ю. Тимошенко. Проте остання теза в поєднанні з основними положеннями розвитку кооперації в розумінні чиновників від КМУ робила єдиним реальним гравцем Державний Земельний Банк. Держава була в центрі аграрної політики майбутнього в пропо-

зиціях В. Януковича. Він обіцяв своєчасну виплату державних дотацій вітчизняним сільгоспвиробникам, компенсацію процентів за кредитами інвесторам сільгосппроектів, створення пільгових умов для залучення інвестицій у розвиток соціальної інфраструктури сільської місцевості, газифікацію сільських населених пунктів, будівництво автошляхів, медичних і освітніх закладів, забезпечення високого рівня соціальних стандартів для кожного громадянина України незалежно від його місця проживання. Зрозуміло, що таке під силу лише державі.

Підводячи певний висновок зазначимо, що у виборчій риториці сучасних політичних партій чітко простежується еволюція ставлення до аграрної проблеми виключно під кутом питання власності на землю. Більш чітко це ілюструють парламентські слухання, які відбулись протягом 2005–2011 рр.

Уже під час парламентських дискусій щодо стану справ в аграрному секторі в 2005 р. ми фіксуємо як традиційні думки, так і парадоксальні [26]. До останнього слід віднести той факт, що ідейні антагоністи згуртовуються саме навколо земельного питання. Представник КПУ О. Ткаченко не забуваючи таврувати ганьбою владу та клятий Захід запевняв: «Україні сьогодні потрібно негайно відмовитися від орендних відносин в агропромисловому комплексі і перейти до створення великотоварних глибокоспеціалізованих господарств». І в цьому переконанні, як виявилось, він не був самотнім. Бютівець Є. Кирильчук теж наголошував: «майбутнє України – за великотоварним сільськогосподарським виробництвом». За таким типом ведення господарства тоді ж сумував і М.Оніщук з ВБ «За Єдину Україну!». Він вважав процес знищення подібних господарств головною причиною всіх негараздів в агропромисловому комплексі.

Не відрізнявся новизною і спектр думок інших нардепів. Традиційно не схвалювали аграрну реформу комуністи. Частково не погоджувалися соціалісти, бо не сприймали землю як товар. У свою чергу лідер ХЛПУ Л. Черновецький був переконаний, що землю мають отримати у власність всі селяни. Іноземці ж, депутати, міністри та їх заступники «комуністи-капіталісти» не мають жодного права купувати «красиву українську землю». За надання права громадянам та юридичним особам, а також власникам земельних часток продавати або іншим чином відчужувати належні їм ділянки загальною площею до 100 гектарів виступав член фракції «Трудова Україна» Г. Руденко.

Провладні ж партії та сили бачили лише «паперові» та агротехнічні проблеми в проведенні аграрної реформи. І тільки «принциповий» регіонал Я. Сухий закликав покаятися уряд Ю. Тимошенко за антисоціальну політику на селі, вочевидь вважаючи її головною складовою реалій процесу економічної трансформації.

Прошло чотири роки і парламентарі знову послушали аграрне питання [27]. Інша економічна та політична ситуація – інші мотиви. Змінилося і ставлення до АПК. В умовах кризи саме він став «локомотивом» вітчизняної економіки.

Не дивлячись на різне політичне забарвлення таборів всі доповідачі були єдині – сільське господарство має дотуватися державою через систему пільг та соціальне забезпечення. Але виникає головна проблема – де в цьому процесі сам виробник? Чому не беруться до уваги пропозиції, якими б стимулювалася самоокупність аграрного сектору? Парадоксальна ситуація – в період кризи він мав, чи не єдиний в економіці, прибутки, а риторика залишалася старою – майбутнє села на пряму залежатиме від благодійництва держави. Певним дисонансом, що мав стати холодним душем, були виступи фермерів, яких «чомусь» цікавили зовсім інші проблеми – рейдерство, міліцейське свавілля, ножиці цін, відсутність реальної підтримки з боку тієї ж держави. Проте вони не зачепили політичні партії з огляду на зміст їх виборчих документів.

Прошло два роки і нові парламентські слухання зафіксували подальшу еволюцію поглядів в аграрному питанні у депутатів та урядовців [28]. Доповідь першого заступника міністра аграрної політики М. Безуглого засвідчила – влада готується до введення ринку землі і альтернативи цьому нема. Саме тому він і перераховував завдання, що поставали перед державою: «вдосконалення системи державного управління земельними ресурсами; продовження формування необхідної законодавчої та нормативної бази; створення до кінця року передумов для повноцінного функціонування обігу земель; побудова системи гарантування державою прав власності на землю шляхом створення єдиної автоматизованої системи ведення Державного земельного кадастру; здійснення розмежування земель державної і комунальної власності; проведення інвентаризації земель; завершення проведення нормативної грошової оцінки земель; створення системи економічного стимулювання раціонального використання і охорони земель, а також здійснення заходів з охорони земель». І як додаткове: «планується також важлива робота з формування організаційно-економічної інфраструктури ринку земель, а саме шляхом створення державного земельного іпотечного інвестиційного банку, головною метою якого буде забезпечення потреб сільськогосподарських товаровиробників у дешевих (не більше 10 відсотків річних) банківських продуктах та послугах довгострокового фінансового кредитування аграрного виробництва під заставу земельних ділянок або прав їх оренди». На нашу думку це є логічним завершенням дій попередніх урядів, спрямованих на консолідацію максимальної кількості паїв в руках держави через Державний Земельний Банк. Солідарність з цим виявив і лідер СПУ О. Мороз,

який, лякаючи присутніх невідворотністю економічної інтервенції, саме на цю установу покладав надії щодо справедливого перебігу введення ринку землі. З огляду на те, що представники КПУ проігнорували даний захід, це була єдина думка лівих з усіх озвучених на слуханнях. Маючи за спиною підтримку поборників соціальної справедливості представник великого бізнесу і ПР Г. Калетник вже не приховував намірів, ділячись наболілим з колегами: «необхідно добре подумати, яким чином можна провести консолідацію, які на нас чекають при цьому великі труднощі, оскільки треба, **щоб кожна людина якимось чином поступилася своїм паєм** (виділено авт.), аби можна було сформулювати окремі земельні масиви для поступового запровадження ринку земель». Наголошуємо – закономірність розгортання подій вказує на те, що саме Державний Земельний Банк і стане тим інструментом, завдяки якому вдасться «консолідувати значні масиви землі».

Саме тому цілком зрозумілою була позиція сільгоспвиробників, що в абсолютній більшості були проти введення ринку землі, побоюючись її втрати. Але і в цьому випадку є певні особливості. Справа в тому, що майже всі ці «представники знедоленого села» є не лише депутатами місцевих рад та членами БЮТ, НП, НУ та ПР, в першу чергу вони керівники великих агропідприємств, що мають у своєму розпорядженні від 1000 до 8000 га. І їм дійсно слід боятися ринку землі. Виключно тому, що таких господарств в країні 1,9 %, а користуються вони 38,2 % всіх угідь [7, с. 162]. Не важко уявити яка доля чекає на них. Адже навряд чи вони зможуть викупити таку кількість землі.

В цілому ж думки парламентарів розділилися на діаметрально протилежні. За ринок виступали ПР та депутати від НУНС, проти БЮТ, НП, частина фракції НУНС та І. Томич від імені Асоціації фермерів та приватних власників України. І кожна з сторін апелювала до народу, запевняючи, що саме вона його інтереси і представляє. Тому доволі часто лунало у залі слово «референдум».

Таким чином, аналізуючи передвиборчі обіцянки партій, характер та наповненість основних меседжів, порівнюючи їх з думками та діями в процесі творення аграрної реформи, можемо стверджувати наступне:

- Політичні партії активно використовують тему села у передвиборчих кампаніях.
- Головним змістом гасел з питань розвитку аграрного сектора є ствердження необхідності реформ зі збереженням їх соціальної орієнтованості. Обіцяється всім все і негайно.
- Але потрапляючи до владних кабінетів представники політичних сил проводять політику спрямовану на комерціалізацію землі, перетворення її на товар. При цьому ідеал вбачається не у фермерських господарствах західного зразка, а у великих латифундіях по суті латиноамериканського типу.

- В останньому питанні всі владні інститути, незалежно від політичного та партійного забарвлення, єдині.

Складається враження, що правий був невідомий блогер, який зауважив в мережі інету наступне: «Точно кажу, наші можновладці нагналися в Буржуїв, тепер будуть грати в Панів».

Бібліографічні посилання

1. *Падалка С. С.* Українське село 1990–2000-х рр.: тенденції соціально-економічних змін / С. С. Падалка // Український історичний журнал. – 2008. – № 4. – С. 169–183.
2. *Падалка С. С.* Питання аграрної теорії і практики у вітчизняному науковому дискурсі (1991–2009) / С. Падалка // Гілея. – 2010. – № 39. – С. 119–130.
3. *Чмільова С. В.* Руйнівні наслідки тоталітарного минулого для культурного розвитку села в незалежній Україні / С. В. Чмільова // Гуманітарний вісник Черкаського державного технологічного університету. – 2010. – № 15. – С. 95–99.
4. *Розовик О. Д.* Вплив реформування АПК на соціально-демографічний стан і культурний розвиток села (1991–2007 рр.): історіографічні аспекти проблеми / О. Д. Розовик // Вісник Черкаського університету. Історичні науки. – 2008. – № 134. – С. 47–50.
5. Сільська молодь в Україні: стан, проблеми та шляхи її вирішення: Щорічна доповідь Президента України, Верховній Раді України про становище молоді в Україні (за підсумками 2004 р.) / Т. В. Безулік, А. І. Білий, Є. І. Бородін та ін.; Ред. Кол.: Ю. О. Павленко та ін. – К., 2005. – 264 с.
6. Стан та соціальний захист сільських дітей; Тематична державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2004 р. – К., 2005. – 250 с.
7. Статистичний збірник «Сільське господарство України» / За ред. Ю. Остапчука. – К., 2011. – 384 с.
8. Передвиборна програма виборчого блоку «Блок Віктора Ющенка «Наша Україна» // Офіційний сайт ЦВК. Вибори до ВР України 2002 р. Режим доступу до файлу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002>.
9. Передвиборна програма блоку «За Єдину Україну!» // Офіційний сайт ЦВК. Вибори до ВР України 2002 р. Режим доступу до файлу : <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002>.
10. Передвиборна програма «Виборчого блоку Юлії Тимошенко» // Офіційний сайт ЦВК. Вибори до ВР України 2002 р. Режим доступу до файлу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002>.
11. Передвиборна програма Комуністичної партії України // Офіційний сайт ЦВК. Вибори до ВР України 2002 р. Режим доступу до файлу : <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002>.
12. Передвиборна програма Соціалістичної партії України // Офіційний сайт ЦВК. Вибори до ВР України 2002 р. Режим доступу до файлу : <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002>.
13. Передвиборна програма Комуністичної партії України // Офіційний сайт ЦВК. Вибори до ВР України 2006 р. Режим доступу до файлу : <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006>.

14. Програма народного блоку Литвина // Офіційний сайт ЦВК. Вибори до ВР України 2006р. Режим доступу до файлу : <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006>.
15. Передвиборна програма блоку «Наша Україна» // Офіційний сайт ЦВК. Вибори до ВР України 2006 р. Режим доступу до файлу : <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006>.
16. Програма Виборчого блоку політичних партій «Блок Юлії Тимошенко» // Офіційний сайт ЦВК. Вибори до ВР України 2006 р. Режим доступу до файлу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006>.
17. Передвиборна програма Партії регіонів // Офіційний сайт ЦВК. Вибори до ВР України 2006 р. Режим доступу до файлу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006>.
18. Партія регіонів. Передвиборна програма // Офіційний сайт ЦВК. Позачергові вибори до ВР України 2007 р. Режим доступу до файлу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2007/w6p001>.
19. Комуністична партія України. Передвиборна програма // Офіційний сайт ЦВК. Позачергові вибори до ВР України 2007 р. Режим доступу до файлу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2007/w6p001>.
20. Передвиборна програма блоку Юлії Тимошенко // Офіційний сайт ЦВК. Позачергові вибори до ВР України 2007 р. Режим доступу до файлу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2007/w6p001>.
21. Передвиборна програма блоку «Наша Україна – Народна Самооборона» // Офіційний сайт ЦВК. Позачергові вибори до ВР України 2007 р. Режим доступу до файлу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2007/w6p001>.
22. Передвиборна програма виборчого блоку політичних партій «Блок Литвина» (Народна партія, Трудова партія України) // Офіційний сайт ЦВК. Позачергові вибори до ВР України 2007 р. Режим доступу до файлу : <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2007/w6p001>.
23. Передвиборна програма кандидата на пост Президента України Ю. Тимошенко // Офіційний сайт ЦВК. Вибори Президента 2010. Режим доступу до файлу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2010/VP0011>.
24. Передвиборна програма кандидата на пост Президента України С. Тігіпко // Офіційний сайт ЦВК. Вибори Президента 2010. Режим доступу до файлу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2010/VP0011>.
25. Передвиборна програма кандидата на пост Президента України В. Януковича // Офіційний сайт ЦВК. Вибори Президента 2010. Режим доступу до файлу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2010/VP0011>.
26. Парламентські слухання «Сучасний стан та перспективи розвитку земельних відносин в Україні». 13 вересня 2005 року // ВАВРУ. – Ф. 42.
27. Парламентські слухання «Сучасний стан та перспективи розвитку сільського господарства і харчової промисловості України». 11 березня 2009 року // ВАВРУ. – Ф. 42.
28. Парламентські слухання «Земля в українській долі: ситуація у земельній сфері, законодавче забезпечення земельних відносин та практика його реалізації». 23 березня 2011 року // ВАВРУ. – Ф. 42.

Надійшла до редколегії 30.08.2012.

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА

У статті зроблено спробу уточнити понятійний апарат і термінологічне забезпечення вивчення історії українського селянства.

Ключові слова: історія українського селянства, агропромисловий комплекс, методологічні основи.

В статье сделана попытка уточнить понятийный аппарат и терминологическое обеспечение изучения истории украинского крестьянства.

Ключевые слова: история украинского крестьянства, агропромышленный комплекс, методологические основы.

The article attempts to clarify the conceptual apparatus and terminology to ensure knowledge of the history of the Ukrainian peasantry.

Key words: history of the Ukrainian peasantry, agriculture, methodological foundations.

На сучасному етапі розвитку українська історіографія переживає важливі процеси, провідними з яких є подолання ідеологічних постулатів доби тоталітаризму, відродження національних традицій та інтеграція у світовий історіографічний простір.

Після демонтажу радянської політичної системи в національній історичній науці виник своєрідний вакуум у дослідженнях ключових проблем аграрної історії, тому досягненням сучасної історіографії є визначення основних теоретичних питань, а також виокремлення ключових тематичних пріоритетів у висвітленні історії українського селянства. Усвідомивши обмеженість пояснення історичного розвитку виключно політико-ідеологічними та соціально-економічними чинниками, сучасні українські історики дедалі активніше опановують духовно-культурну сторону українського буття як на теоретичному, так і конкретно-історичному рівнях.

Історіографічний аналіз показав, що над освоєнням методологічних підходів, що мають важливе значення для конкретно-історичного дослідження людського фактору, соціально-історичної психології українського селянства та його самотності, працювали такі відомі дослідники як Н. Бем, С. Білокінь, В. Васильєв, Л. Гриневич, Я. Грицак, А. Зінченко, В. Коцур, С. Кульчицький, В. Марочко, В. Масненко, Н. Романець, М. Сціборський, О. Удод, Є. Шаталін та ін. Однак, праці названих дослідників присвячені вирішенню питань оригінальності

історичного шляху і приватновласницької психології українського селянства та його ментальності. Історія українського селянства залишається ще недостатньо дослідженою, і тому потребує певних методологічних підходів, а також подальших наукових досліджень.

У зв'язку з цим метою нашої статті є аналіз понятійного та термінологічного забезпечення дослідження історії українського селянства.

Після проголошення незалежності України у вітчизняній історичній науці відбувається ревізія значної частини поняттєвого апарату, що використовувався в різних дослідженнях упродовж багатьох років радянського періоду. Не є винятком і поняттєвий апарат досліджуваної проблеми, оскільки багато термінів, що вживаються на сучасному етапі розвитку населення українських сільських територій, ще донедавна були невідомими широкому загалу науковців і практиків, або мали дещо інше тлумачення. Враховуючи те, що ми оперуватимемо багатьма з цих понять, зупинимось на деяких із них.

Передусім, розглянемо сутність поняття «агропромисловий комплекс», оскільки на різних історичних етапах функціонування для позначення його сутності використовувались декілька понять: «аграрна галузь економіки», «аграрний сектор», «сільське господарство», «сільськогосподарське виробництво» та ін., що ускладнює можливість визначення в методологічних підходах щодо формулювання основних понять та їх конкретизації. Отже, звернемось до існуючих нині означень цієї галузі, що зафіксовані в підручниках, словниках, енциклопедіях та науковій літературі.

У монографічному виданні «Аграрна праця та соціальний розвиток села», розробленому в Інституті аграрної економіки Національної академії аграрних наук України за редакцією П. Т. Саблука, термін «агропромисловий комплекс» (АПК) визначено як «сукупність взаємопов'язаних виробничих підприємств з вирощування, зберігання, заготівлі, транспортування, переробки і реалізації сільськогосподарської продукції, а також обслуговуючих та допоміжних підприємств і організацій» [1, с. 128]. Автори праці відзначають, що «... АПК відіграє важливу роль в економіці України, адже саме він виконує важливу суспільну функцію – забезпечує її населення продуктами харчування, більшість з яких відносяться до товарів широкого споживання, від забезпечення якими та якості залежать фізичне здоров'я українського населення, що дуже важливо для збереження і покращання його генофонду» [1, с. 134].

Формування потужного з розвиненою структурою АПК продовжувалось в Україні століттями. Протягом усієї історії розвитку країни саме агропромислові підприємства займали провідне місце в її господарстві і АПК завжди залишався одним з провідних міжгалузевих виробничих комплексів України.

На розвиток АПК і ступінь його ефективності в Україні впливають численні природні та економічні фактори. Особливе значення у реформуванні АПК, підвищенні його конкурентоспроможності має зміна відносин власності, формування багатуукладної аграрної економіки, забезпечення раціональних виробничо-територіальних зв'язків між складовими АПК.

Серед факторів, які впливають на розвиток АПК України, пріоритетними є: система господарювання, характер виробничих відносин, рівень соціально-економічного розвитку країни, природні ресурси та структура земельного фонду, технічний рівень і стан основних фондів підприємств АПК, забезпеченість трудовими ресурсами, транспортно-географічні умови [1, с. 149].

Вирішальне значення у розвитку АПК України мають економічні фактори, від яких залежить раціональне використання природних ресурсів, задоволення споживчого попиту населення, участь у міжнародному поділі праці, збереження навколишнього середовища. До провідних економічних факторів, крім високого рівня господарського освоєння земель, входить рівень науково-технічного прогресу, потреби населення у продовольстві, характер розселення, рівень працевлаштування.

Особливу роль у розвитку АПК відіграє рівень соціально-економічного розвитку сільської місцевості в цілому, забезпечення її об'єктами соціальної, транспортної інфраструктури, альтернативними місцями зайнятості та ін. Ознакою ефективності і високого рівня розвитку АПК є забезпечення споживчого попиту населення країни в продуктах харчування відповідно до фізіологічних норм, формування експортного потенціалу цих товарів при раціональному використанні природних ресурсів і збереженні природи. Саме ці фактори, точніше їх недосконалість, і визначили активний відтік населення з села, різке старіння його в сільській місцевості більшості областей і в результаті – неефективність сільськогосподарського виробництва й АПК в цілому.

Україна за наявними земельними і трудовими ресурсами, часткою аграрного сектора у внутрішньому валовому продукті, фонді споживання і в товарній структурі експорту вважається землеробською країною, що дає всі підстави вважати селянство рушійною силою суспільних перетворень, соціальним шаром, який є виразником суспільно значущих інтересів, носієм української державності та духовності, що підтверджується досвідом вітчизняної історії.

На початку свого виникнення термін «селянин» стосувався дрібних аграріїв в Європі, згодом так стали називати всіх мешканців, які займалися сільським господарством і проживали в селах, що поступово стали специфічним типом аграрних поселень. Отже, в широкому сенсі «селянами» є всі жителі сіл. У вузькому сенсі «селяни» – це лю-

ди, які зайняті безпосередньо роботою «на землі», і проживають у сільській місцевості, тобто в селах, та інших типах поселень – хуторах, висітках, селищах міського типу і т. п. [2, с. 16].

З розвитком суспільства формувався клас «селянство», зайнятий в сільському господарстві, яке зазвичай має відносно просту технологію і поділ праці за віком та статтю. Селянство розвивалося як особливий клас під час розкладання первісного суспільства і в середньовіччі становило основну частину експлуатованої верстви населення, на якій тримався весь феодалний лад. Втеча феодално-залежного селянина була неможливою. З розвитком промисловості і підйомом торгівлі були відкриті нові шляхи звільнення селян, розпочато Селянську війну 1524–1525 рр. у Німеччині та численні повстання в багатьох країнах Заходу і Сходу. На початок XIX ст. селянство в Європі добилося певного послаблення утисків і гніту.

Проникнення капіталізму в сільське господарство супроводжувалося розшаруванням сільського населення. З нього виділилися наймані сільськогосподарські робітники, парцелярне селянство, здатне лише частково забезпечити себе продовольством з власної або орендованої ділянки землі, середнє селянство (в деяких країнах у формі дрібного і середнього фермерства) та заможне – сільська буржуазія (в Україні «куркулі»). З початком індустріалізації суспільства селянство як клас тяжіє до зникнення, що обумовлено механізацією обробки землі, об'єднанням дрібних оброблюваних земельних ділянок у великі і одночасно міграцією сільського населення в міста або інші місця індустріальної зайнятості.

На сучасному етапі селянство – це сукупність дрібних сільськогосподарських виробників, які займаються індивідуальним господарством власними засобами виробництва і силами своєї родини. Вони можуть бути дрібними землевласниками або сільськогосподарськими робітниками.

Основною одиницею виробництва в сучасній аграрній галузі залишається домогосподарство, специфічною і відмінною особливістю якого є самодостатність, або автаркія – забезпечення власною роботою на землі всього необхідного для проживання (їжа, одяг, житло і т. ін.). Селянські родини споживають значну частину вироблених ними продуктів, певна частина яких може продаватися на ринку, і як правило, їх загальне виробництво трохи більше потрібного для утримання сім'ї. Однак, дрібне сільське господарство, пов'язане з селянською працею, є просто неефективним для того, щоб бути економічно життєздатним в розвинених країнах.

У сучасних промислово розвинених державах сільськогосподарське виробництво в основному забезпечується великими технічно оснащеними фермерськими господарствами, які спираються на держа-

вну підтримку. Частка населення, зайнятого в їх аграрному секторі, невелика, зокрема в США вона становить приблизно 4 %, на відміну від України, де сільськогосподарська діяльність здійснюється майже на всій території країни і в сільській місцевості проживає фактично третина всього населення, з числа якої в галузі зайнято лише 4 млн. осіб [3, с. 11].

Стан, в якому перебуває зараз українське селянство, суперечить його державному статусу, тому одним із завдань Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 р. визначено «... збереження селянства як носія української ідентичності, культури і духовності» [3, с. 14], однак його виконання залежить від забезпечення життєдіяльності сільського господарства, його конкурентоспроможності та продовольчої безпеки країни, тобто селянство розглядається не як мета, а як засіб розвитку аграрної галузі. Громадські перетворення, які відбулися в українській державі за останні два десятиліття, не сприяли виведенню селянства на необхідний державний рівень, викликали загрозливу ситуацію не тільки для його існування, а й для подальшого розвитку України як суверенної держави.

На сучасному етапі АПК включає сільське господарство, харчову і переробні промисловості та забезпечує продовольчу безпеку і продовольчу незалежність країни, формує 17 % валового внутрішнього продукту та близько 60 % фонду споживання населення. Крім того, аграрний сектор є одним з основних бюджетоутворювальних секторів національної економіки, частка якого у зведеному бюджеті України за останні роки становить 8–9 %, а також займає друге місце серед секторів економіки у товарній структурі експорту [3, с. 12].

Сільське господарство сприяє розвитку інших галузей, які поставляють засоби виробництва та споживають його продукцію як сировину, а також надають транспортні, торговельні та інші послуги. Особлива роль сільського господарства в соціально-економічному житті країни обумовлюється унікальним поєднанням сприятливих природно-кліматичних умов та геостратегічним положенням, спроможністю України зайняти вагоме місце на міжнародному продовольчому ринку.

Найгострішими проблемами в сучасному українському селі є відсутність мотивації до праці, бідність, трудова міграція, безробіття, занепад соціальної інфраструктури, поглиблення демографічної кризи та відмирання сіл. Середньорічна заробітна плата в сільському господарстві найнижча серед галузей економіки. Загрозливий темпів набирає зниження демографічно-відтворювального і трудового потенціалу села. У 2012 р. рівень народжуваності сільського населення в розрахунку на 1000 осіб знизився з 12 (у 2011 р.) до 7 осіб, рівень смертності підвищився з 14 до 23 осіб і перевищив аналогічний показник смертності міського населення майже у 2 рази [4, с. 122]. Активізувалися мігра-

ційні процеси, особливо серед сільської молоді, що на сьогодні є основною причиною деградації українських сіл.

Складна економічна і соціальна ситуація на селі зумовлена: невідповідністю програм реформування економіки сільського господарства і результатів їх виконання визначеним соціальним пріоритетам; невизнанням при формуванні бюджетної політики об'єктивної нерівності умов відтворення сільськогосподарського виробництва порівняно з іншими галузями і сферами діяльності, що спричинено сезонністю виробництва, залежністю від природно-кліматичних умов, довготривалістю виробничих циклів і відповідно уповільненим оборотом капіталу; незадовільним законодавчим забезпеченням та захистом прав власності селян на землю і майно; недостатнім рівнем фінансової підтримки сільськогосподарського виробництва та соціальної сфери села; недостатнім стимулюванням впровадження інноваційних технологій та інвестицій в агропромислове виробництво; відсутністю паритетних економічних відносин між аграрним сектором та іншими галузями економіки; недостатнім рівнем державної підтримки облаштування сільських територій; передачею об'єктів соціальної сфери сільськогосподарських підприємств до державної та комунальної власності без належного фінансування їх утримання; відсутністю умов для підвищення рівня продуктивної зайнятості, створення додаткових робочих місць у сільській місцевості та підвищення рівня доходів; недостатнім рівнем розвитку інфраструктури аграрного ринку, тінізацією та монополізацією каналів реалізації сільськогосподарської продукції; проведенням неефективної державної політики щодо створення умов для розвитку кооперативних та інших некомерційних об'єднань сільськогосподарських товаровиробників у сфері заготівлі, переробки, реалізації продукції та фінансового і транспортного обслуговування товарних потоків; відсутністю інформаційного забезпечення сільського населення з питань господарювання в ринкових умовах.

Реформування соціальної сфери призвело до її занепаду, що у свою чергу зумовило деградацію поселенської мережі, і як результат цього, у сільській молоді сформувався міграційний тип поведінки, який демонструє його небажання працювати і проживати на сільських територіях. Переміщення з деградуючих сіл значної кількості молоді, яка не має стійкої професійної, психологічної та духовної позиції, в інше соціокультурне середовище призводить до формування в містах перехідних маргінальних груп, яким притаманні такі специфічні ознаки як спотворена ідентифікація, пристосування будь-якою ціною до незвичних умов життєдіяльності, небажання дотримуватися традиційних сільських звичаїв і т. п. Проте, основним предметом праці українських селян завжди була земля і сільське господарство, поширене на всій території України, розвиток якого визначає високий рівень госпо-

дарського освоєння земель України, земельний фонд якої складає 60,3 млн. га, з них приблизно 75 % – сільськогосподарські угіддя, площа яких дорівнює 40,8 млн. га, з яких 80 % – рілля, 16,5 % – сінокоси і пасовища [3, с. 16]. Ці показники перевищують всі допустимі норми техногенного навантаження на природу та є найвищими у світі, і тому зараз помітно знижується родючість ґрунтів, а площі, які випадають із сільськогосподарського обігу, не набувають іншого статусу, наприклад, природоохоронних земель.

Отже, цей ряд визначень та авторських тлумачень складових «агропромислового комплексу», а також аналіз їх взаємозв'язків і впливів, звичайно, можна продовжити, оскільки всі дослідники у своїх дефініціях наводять суттєві ознаки цих понять. Однак, незважаючи на розмаїття означених понять і на те, що термін «агропромисловий комплекс» набув особливого поширення останніми роками, оскільки використовується в багатьох законодавчих і нормативних документах державних органів управління цією галуззю, зокрема Міністерства аграрної політики та продовольства України, ми вважаємо за необхідне підкреслити, що схиляємось до терміну «сільське господарство», який вітчизняними дослідниками фактично ототожнювався з терміном «агропромисловий комплекс», оскільки для української історичної науки, яка відносно недавно подолала партійно-класовий підхід до вивчення історії українського селянства, поповнення понятійно-категоріального апарату набуває особливого значення.

Бібліографічні посилання

1. Аграрна праця та соціальний розвиток села / О. А. Бугуцький, Г. І. Купала, М. К. Орлатий та ін.; за ред. П. Т. Саблука. – К., 1996. – 302 с.
2. Завальнюк А. Н. Новейшая аграрная история Украины / Каменец-Подольский гос. ун-т, Центр исследований истории Подолья / А. Н. Завальнюк, И. В. Рыбак. – Каменец-Подольский, 2004. – 288 с.
3. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року» від 19 вересня 2007 р. № 1158 // Вища аграрна освіта України: Інформаційний вісник. – К., 2007. – № 4. – С. 11–18.
4. Стешенко В. Демографічні перспективи України до 2026 року / НАН України; Ін-т економіки / В. Стешенко, А. Стефановський. – К., 2012. – 576с.

Надійшла до редакції 23.07.2012.

НАШІ АВТОРИ

Білан Сергій Олексійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії і політології Національного університету біоресурсів і природокористування України.

Бойко Олег Вікторович – кандидат історичних наук, доцент кафедри російської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Бойко Ярослав Володимирович – кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник, директор науково-дослідної установи «Інститут історії Південної України».

Бурмага Володимир Петрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри російської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Бут Олександр Микитович – доктор історичних наук, професор кафедри історії слов'ян Донецького національного університету.

Верховцева Ірина Геннадіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Ізмаїльського державного гуманітарного університету.

Вєтров Радій Іванович – доктор історичних наук, професор кафедри соціології, секції історії України Дніпродзержинського державного технічного університету.

Волошенко Вікторія Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії і філософії Донбаської національної академії будівництва та архітектури (м. Макіївка).

Зборець Світлана Вікторівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціології, секції історії України Дніпродзержинського державного технічного університету.

Іваненко Валентин Васильович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри російської історії, проректор з науково-педагогічної роботи в сфері гуманітарної освіти та виховання молоді Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, заслужений діяч науки і техніки України.

Кавун Максим Едуардович – кандидат історичних наук, доцент кафедри російської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Каденюк Олександр Степанович – доктор історичних наук, професор кафедри історії і філософії Подільського державного аграрно-технічного університету.

Касян Андрій Іванович – аспірант кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Ковальова Наталія Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії та українознавства ДВНЗ «Український державний хіміко-технологічний університет» (м. Дніпропетровськ).

Корновенко Сергій Валерійович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Кучерук Олена Сергіївна – магістр історії, вчитель історії Криворізької загальноосвітньої школи І–ІІІ ступенів № 68.

Кушлакова Вікторія Володимирівна – аспірантка кафедри теоретичної фізики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Марченко Валентина Олексіївна – асистент кафедри філософії та політології Придніпровської державної академії будівництва та архітектури; пошукач кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Мирончук В'ячеслав Дмитрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри російської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Михайлюк Олександр Володимирович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри документознавства та інформаційної діяльності Національної металургійної академії України (м. Дніпропетровськ).

Мороко Владислав Валерійович – кандидат історичних наук, докторант кафедри історії та археології слов'ян Інституту історичної освіти НПУ імені М. П. Драгоманова.

Нікілев Олександр Федорович – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Присяжнюк Юрій Петрович – доктор історичних наук, професор кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Романець Наталя Радомирівна – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри російської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Руднєв Михайло Альбертович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Савчук Варфоломій Степанович – доктор історичних наук, професор кафедри теоретичної фізики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Скрипник Анатолій Юрійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії і філософії Подільського державного аграрно-технічного університету.

Товстоляк Надія Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Шабельников Віктор Іллєч – доктор історичних наук, професор кафедри історії слов'ян Донецького національного університету.

Шевельков Анатолій Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії, історії, політології та права Московського державного обласного соціально-гуманітарного інституту.

Якименко Ірина Анатоліївна – магістр історії, аспірантка кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

ЗМІСТ

СЛОВО ДО ЧИТАЧА.....	3
Іваненко В. В. Професор Д. П. Пойда та його місце в розвитку історичної освіти і науки на Дніпропетровщині	4
Мирончук В. Д. Д. П. Пойда і Д. С. Шелест: біля витоків відновленого історичного факультету Дніпропетровського університету	10
Кучерук О. С. Джерельна база праць Д. П. Пойди з аграрної історії України пореформеної доби	14
Касян А. І. Етимологія поняття «волость» від часів княжої Русі до початку XX ст.	23
Кавун М. Е. Землеволодіння Л. О. Глоби у слободі Половиці та місті Катеринославі в 1780–1790-х рр. (за даними картографічних джерел)	31
Руднєв М. А. «Аграрная программа» русского консерватизма второй половины XVIII – первой четверти XIX вв. в постсоветской российской историографии	44
Бойко Я. В. Разделение труда и структура занятости сельского и городского населения Екатеринославской губернии в конце XX в.	50
Скрипник А. Ю. Селяни Поділля як об'єкт кримінальних зазіхань з боку російських військовослужбовців у XIX ст.	65
Верховцева І. Г. Сільська комуна на Ізмаїльщині (кінець XIX – початок XX ст.): про погляди земців на шляхи аграрної модернізації Росії	71
Присяжнюк Ю. П. Українське село другої половини XIX – початку XX ст.: ще раз про межі модернізації	80
Товстоляк Н. М. Агротехнічна культура Качанівської садиби наприкінці XVIII – початку XX ст.	87
Волошенко В. О. Образ освіченого селянина у репрезентації часопису «Кіевская старина».....	96
Михайлюк О. В. Взаємини між селянами та поміщиками в українських губерніях Російської імперії на початку XX ст.	104
Ковальова Н. А. Соціальна активізація селянського самоврядування в Україні в умовах революції та громадянської війни 1917–1920 рр. (за матеріалами сільських сходів).....	112
Корновенко С. В. Аграрна політика урядів А. Денікіна, П. Врангеля (радянська історіографія 1920-х рр.).....	120
Вєтров Р. І., Зборець С. В. Хліборобська ідеологія В. Липинського як одна з ознак	

українського консерватизму	134
Савчук В. С., Кушлакова В. В.	
Грунтознавство на сторінках часопису Харківського наукового товариства «Вісник природознавства»: 1920-ті роки	141
Каденюк О. С.	
Економічні та соціальні зміни у структурі селянських господарств України у 20-х роках ХХ ст.	148
Бойко О. В.	
Боротьба українського селянства за свої релігійні права у 1920–1930-х рр.	156
Бут О. М., Шабельніков В. І.	
Селянські господарства національних меншин України в умовах колективізації та адміністративних реформ (кінець 20-х – початок 30-х рр. ХХ ст.) ...	167
Бурмага В. П.	
Організація охорони врожаю 1933 р. на Дніпропетровщині	175
Романець Н. Р.	
Українське село після «Великого терору» 1937–1938 рр.	183
Нікілєв О. Ф.	
Сільське господарство України у повоєнні 1940-і рр.: аналіз стану виробничої сфери	192
Марченко В. О.	
Медичне обслуговування у селах Наддніпрянщини: реалії післявоєнного повсякденного буття	201
Якименко І. А.	
Антипедагогічні методи виховання та зловживання в реаліях повсякденного життя вихованців сільських дитячих будинків України у повоєнний період (1945–1955 рр.)	207
Шевельков А. І.	
Партийно-государственные решения как важный источник в исследовании аграрной политики второй половины ХХ века	216
Мороко В. В.	
Аграрне питання і партійна боротьба в сучасній Україні	224
Білан С. О.	
Методологічні основи дослідження історії українського селянства	234
НАШІ АВТОРИ	241

Наукове видання
ПИТАННЯ АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ТА РОСІЇ

*Матеріали дев'ятих наукових читань,
присвячених пам'яті Д. П. Пойди*

Українською та російською мовами

Підписано до друку 31.10.2012 р. Формат 60х84/16. Папір друкарський. Друк плоский. Ум. друк. арк. 15,5. Замовлення № 87. Тираж 100.
Вид-во «ПФ Стандарт-Сервіс», м. Дніпропетровськ, вул. Плеханова, 2, оф. 48.
Свідцтво про внесення до державного реєстру ДК № 3197 від 28.05.2008 р.